

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 2

Eesti ja Euroopa Liit	Mait Talts, Aksel Kirch
Kust on pärit võru keel?	Ago Künnap
Etnograafia, etnoloogia ja rahvateadus	Heiki Pärdi
Pidulik loendus	Jüri Parijõgi
Assüüria elupuu	Simo Parpola
Süü mõistest kriminaalõiguses	Jaan Sootak
Sündmused ja põhjuslikkus	Margo Laasberg
Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse	Ilmar Anvelt
Eesti kirikute juhtivvaimulikkond	Riho Saard
Stalin-stiil	Boris Groys

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
	Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 96.
Trükiarv 2200.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 2 (107)

Eesti ja Euroopa Liit: poolt ja vastu eesti ajakirjanduses <i>Mait Talts, Aksel Kirch . . .</i>	227
Kust on pärit võru keel? <i>Ago Künnap</i>	247
Mõistetest <i>etnograafia, etnoloogia</i> ja <i>rahvateadus</i> <i>Heiki Pärdi</i>	252
Pidulik loendus <i>Jüri Parijõgi</i>	267
Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel <i>Simo Parpola</i> <i>Tõlkinud Amar Annus</i>	271
Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest krimi- naalõiguses <i>Jaan Sootak</i>	298
Sündmused ja põhjuslikkus <i>Margo Laasberg</i>	330
<i>American dream</i> või omakultuur: Eesti tudengite suhtu- misest Ameerikasse <i>Ilmar Anvelt</i>	355

Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade <i>Riho Saard</i>	362
<i>Arvustus: Illusoorsed lõplikused. Erik Schmidt. Optical Illusions: The Life Story of Bernhard Schmidt, the Great Stellar Optician of the Twentieth Century. Estonian Academy Publishers: 1995</i> <i>Heino Eelsalu</i>	390
Esimene egiptoloogiline teos eesti keeles. <i>Sinuhe jutustus. Vanaegiptuse keelest tõlkinud ja kommenteerinud Sergei Stadnikov. Tallinn: Kodutrükk, 1996</i> <i>Michael Heltzer</i>	393
<i>Väitlus: Pagulaste-väliseestlaste probleemidest. Arvo Mägi. "Mis meelde on jäänud." — Akadeemia, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6; Ain Kaalep. "Arvo Mägi — memuarist ja kroonik." — Akadeemia, 1997, nr 9, lk 1973–1975</i> <i>Vello Helk; Alur Reinans</i> ..	396
Editorial note. Summaries	408
Stalin-stiil. I <i>Boris Groys</i>	417
	<i>Tõlkinud Kajar Pruul</i>

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 246, 270, 297, 329, 354: Külli Muna joonistused.

EESTI JA EUROOPA LIIT: POOLT JA VASTU EESTI AJAKIRJANDUSES

Mait Talts ja Aksel Kirch

Samuti on avaldatud kahtlusi, et ELis rakendatav sotsiaalpoliitika võib osutada Eestile ülejõukäivaks. Raul Eamets ja Priit Kilemit on väitnud, et juhul "kui järgida kõiki sotsiaalse kaitstuse seadusi, siis on Eestis vähe ettevõtteid, mis ei läheks pankrotti" (Eamets, Kilemit 1997). Ka valitsuse nõunik Ardo Hansson on bürokraatia suurenemise kõrval maininud ELiga ühinemise negatiivsete külgedena kulutuste kasvu, mis on seotud Euroopa sotsiaalharta vastuvõtmisega (Kas liitumine... 1997). Tema sõnul saaks riik sotsiaalharta rakendades endale kohustusi, mis vastaksid rikkamate riikide võimalustele ja hakkaksid Eesti arengut pärssima (Hansson 1997). Küllaltki levinud on ka arusaam, et ELi tingimustes tuleb "esimese asjana unustada patriootiline üleskutse "Eelista eestimaist!", sureb välja kogu kohalik väiketootmine ja terve teenindussfääri haaravad usinad meist veel madalama palgaga tõmmunahalised" (Raidmaa 1997).

Üldise arvamuse kohaselt peaksid ELi tingimustes kasvama ka hinnad ning suurenema maksukoormus, kusjuures mõned elanikkonna kihid võiksid seeläbi sattuda raskesse majanduslikku olukorda. Nii näiteks küsib pensionär H. Lomberg *Eesti Päevalehe* veergudel, kas tema, kes nüüdis-Eesti tingimustes tuleb suurepäraselt toime 15 krooniga päevas, suudab sama "hästi" elada ELi tingimustes 2 Saksa margaga (Lomberg 1997). Teisalt on Eestis küllaltki laialt levinud arusaam, et ühinemine ELi

Algus eelmises numbris.

sotsiaalhartaga peaks parandama Eesti sotsiaalsete riskirühmade olukorda, kuhu kuuluvad eelkõige pensionärid (Kogerman 1997). Kuid samal ajal, nagu eespool juba mainitud, on avaldatud ka kahtlusi, kas ELiga ühinemine ei suru Eestile peale sotsiaalpoliitikat, mille kinnimaksmiseks puudub riigil piisav majanduslik potentsiaal (Eamets, Kilemit 1997).

Euroskeptikud on üsna ühel meelel ses suhtes, et ELis valitseb majandusliku stagnatsiooni oht, mis on põhjustatud sellistest asjaoludest nagu "tööjõu kallidus, vähene innovatiivsus, majanduspoliitiliste otsuste tegemise keerukus ja aeglus ja *last not least* rahvastiku vananemine", kui tsiteerida Jaan Kaplinski (1997a). Nii Kaplinski kui ka Alvin Toffler (*cit. Kilgas 1997*) on vihjanud Euroopa ilmsele mahajäämusele infotehnoloogia alal. Kaplinski on isegi märkinud, et "ühelt poolt on pääsemine EL-i meile julgeoleku seisukohalt väga oluline, teiselt poolt võib see takistada meie majanduse ja tehnoloogia arengut, viies meid eemale maailma tipp tehnoloogia põhikeskustest" (Kaplinski 1997a).

Teatavat stagnatsiooniohtu ELi puhul on sunnitud tunnistama isegi n-õ ameti poolest eurooptimist Andra Veidemann: "Kas Eesti teab, et liitumine EL-iga tähendab ka sealsete väga tõsiste probleemide omaksvõttu. Euroopas suurenevad tööpuudus, sotsiaalsed, rahvuslikud ja regionaalsed pinged. EL pole suutnud piirkondlikke konflikte ennetada. Küsimuse võib püstitada veelgi teravamalt. Kas teatav stagnatsioon Euroopas võrreldes maailma mõne teise regiooniga ei tõmba Eestit endaga kaasa?" (Veidemann 1997a.)

Olulisemaks ohuks Eesti sotsiaalsele keskkonnale võib ELi tingimustes kujuneda migratsioon, mis võib avatud piiride korral osutada üsna raskesti kontrollitavaks. Migratsioon on mõistagi teema, mille suhtes Eesti avalik arvamus on eriti tundlik. Hardo Aasmäe kirjutab: "Veelgi ähmasemaks võib osutada immigratsioonipoliitika. EL eeldab tööjõu vaba liikumist. Meil aga pole püütud prognoosida, mis hakkab juhtuma, kui piir Euroopaga avatakse. Soomes ei juhtunud eriti midagi, sest see on hirmkallis ja külm maa. Meie oleme natuke soojem, kuid palju odavam. Võib-olla muutub Eesti seetõttu Euroopa "odavate inimeste" koondumispaigaks. Enamasti kuuluvad Euroopas sellesse kihti hilisimmigrandid Türgist ja Aafrikast." (Aasmäe 1997.) Veelgi

akuutsemaks võib probleem osutada siis, kui ELiga peaks ühinema Venemaa (Tarand, Võorman 1997).

Üldiselt tuleb euroskeptikute ja europessimistide seisukohti pidada siiski tõsiselt võetavaks. Enamasti piüütakse oma seisukohti ka argumenteerida ja harva piirdutakse lahmivate loosungitega, nagu seda teeb näiteks Jaan Kaplinski, kes nimetab ELi kolhoo-siks (1997b).

EUROOPA LIIDU PÖLLUMAJANDUSPOLIITIKAST

Omaette küsimuste ringi moodustab ELi põllumajanduspoliitika ja nii on ka ajakirjanduslikku diskussiooni sel teemal otstarbekas omaette vaadelda. On hästi teada, et just põllumajandus ning tekstiilitööstus on ELis kõige enam reguleeritud majandusharud. Eurointegratsioonibüroo juhataja Henrik Hololei on Eesti oma-valitsusjuhtidele esinedes märkinud, et "enam kui pool liidu eelarvest läheb põllumajanduse ülalpidamiseks ning kuigi praegu üritatakse seda süsteemi lõhkuda, pole see ometi Saksamaa ja Prantsusmaa vastuseisu tõttu võimalik." Ta ennustas ka, et suure agraarmaa Poola liitumine lõõb ELi eelarve, millesse iga riik eraldab keskmiselt ühe protsendi oma rahvuslikust koguproduktist, lõplikult tasakaalust välja (Jarne 1997e).

Eesti ajakirjanduse diskussioonile ELi põllumajanduspoliitika küsimustes on iseloomulik sage viitamine Soome kogemu-sele (Maran 1997b; Männik 1997c). Ent Soomel tuli ELiga ühinemisel oma rahvuslike põllumajandustootuste määra oluliselt vähendada, Eesti puhul näib asi olema pigem vastupidi. Eesti puhul komplitseerib olukorda ka maareformi aeglane ja vastuolu-line kulg. Nimetatud protsess on talunik Antu Rohtla väitel viinud selleni, et varsti elab juba 70% maaomanikest linnas ega tegele maaharimisega ning ligi 1 miljon ha maad on peremeheta, seda ei kasutata või tehakse seda ekstensiivselt (Rohtla 1997).

Eesti kontekstis seondub küsimus ühinemisest ELiga ägeda sisepoliitilise diskussiooniga põllumajandustoodete turu- ja tolliregulatsiooni üle, mis on kujunenud üheks tähtsaimaks küsimu-seks Eesti sisepoliitikas viimasel ajal. See küsimus jagab Eesti poliitikud ja majandusteadlased selgelt kahte leeri. Tolliregulat-

siooni pooldajad väidavad, et kuna ELiga ühinemisel tuleb Eestil niikuinii ühineda ka ELi tollipoliitikaga kolmandate riikide suhtes, siis miks mitte teha seda juba nüüd. Seejuures kasutab mõelduka tolliregulatsiooni pooldajana tuntud Riigikogu liige Jaanus Männik tolliregulatsioonist kõneldes sõna "kaitsetollid" asemel väljendit "tasakaalutollid". Männiku arvates peaks nende rakendamise vähendama Eesti väliskaubandusdefitsiiti ning suurendama riigieelarve tulusid (1997a, 1997b).

Tolliregulatsiooni vastased seevastu tuletavad meelde, et ELi sees puuduvad tollibarjäärid ning oleks rumal end EList enne sellega ühinemist tollibarjääridega eraldada. Eesti ainsaks eeliseks on siiani olnud liberaalne majanduspoliitika, millest pole mõtet loobuda vahetult enne astumist ELi (Jarne 1997c; Kilvits 1997). Tolliregulatsiooni rakendamises on nähtud isegi takistust Eesti liitumisel ELiga (Taimla 1997; Laar 1997b). Reformierakonna liige Andres Taimla väidab, et Eesti ühinemisel ELiga peab viimane kompenseerima teistele WTO riikidele kaubandustingimuste halvenemisega tekitatud kahju. Taimla väite kohaselt on Eestis kavandatavad tollipiirangud just selline faktor, mis muudab Eesti ELi jaoks vähem atraktiivseks (Taimla 1997).

ELi maades valitseb teatavasti põllumajandussaaduste ületootmine, mistõttu üksikute maade konkreetsetele põllumajandussaadustele on kehtestatud ranged ekspordikvoodid. Seejuures on olemas oht, et Eestile ELi antavad põllumajandustoodangu kvoodid võivad olla liialt väikesed ning diskrimineerivad (Maran 1997a). Samuti võivad ELis esitatavad nõudmised (eelkõige veterinaarkontroll) osutada oluliseks takistuseks Eesti põllumajandustoodangu pääsemisel Euroopa turule (Jarne 1997a; Maran 1997a). Teisalt maksab EL oma põllumajandustootjatele olulisi dotatsioone, millega garanteerib põllumeestele nn taotlus- (toimetuleku) hinnad. Euroopa farmeri toodangu eest saadavast hinnast moodustab ELi antav dotatsioon eri hinnanguil 43–47% (Millist... 1997). Et Eesti oma tagasihoidliku põllumajandustoodangu mahu tõttu ei ohusta ELi siseturu tasakaalu, siis on teisalt levinud ka arvamus, et Eesti põllumees võiks ELi astumisega pigem võita kui kaotada (Millist... 1997). Vambo Kaal rõhutab asjaolu, et Eesti põllumehe seisukohalt tuleks Eestil ühineda ELiga nii ruttu kui võimalik, sest vastasel korral võib EL muuta oma põlluma-

jandustoetuste maksmise poliitikat (Millist... 1997). Samuti on väidetud, et "kui Eesti põllumajandus suudaks säilitada ELiga liitumise ajaks praeguse tootmistaseme, oleks meie spetsialistide arvutuste kohaselt põllumajandustoetuste kogusumma aastas ca 700 miljonit krooni" (Kalm 1997). Samas ollakse aga sunnitud tunnustama, et kui EL muudab oma põllumajanduspoliitikat, siis "ei sõanda keegi öelda, kas Eesti hakkab ELi liikmena selle liidu eelarvesse rohkem maksuma või sealt saama" (Kalm 1997).

MILLISEID KÜSIMUSI TEKITAB EUROOPA LIIDUGA ÜHINEMISE PERSPEKTIIV?

Niisiis on Eesti ajakirjanduses tulnud käibele terminid "eurooptimist", "europessimist" ja "euroskeptik", kusjuures suurt osa euroskeptikuid eristab ELis üksnes halba nägevatest europessimistidest see, et nende arvates tuleb paljud asjad enne liitumist vähemalt selgeks rääkida. Teisalt, nagu näitas 1996. a Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudis korraldatud Eesti, Läti ja Leedu euroekspertide küsitlus, eelistavad just Eesti eksperdid minna ELi minimaalse probleemide pagasiga (Kirch, Kirch 1997; Kirch jt 1997).

Veel mõni aeg tagasi oli Eesti ametnike seas sageli kasutatud argumendiks viitamine ELi praktikale ("see peab olema nii, sest nii on see Euroopa Liidus"), ent viimasel ajal on hakanud levima arusaam, et Eesti võib ühineda ELi kui demokraatliku institutsiooniga oma positsioonilt ning et üksikküsimused on siiski läbirääkimiste objektiks. Mõõdukate euroskeptikute jaoks on tähtis formuleerida kõigepealt Eesti eesmärgid ühinemisel ELiga ning leida vastus tervele reale küsimustele. Mõistetav on seegi, et esialgu piirdub nende poolt algatatud diskussioon vähemalt küsimuste püstitamisega.

Neid mõtteid on väljendanud Heido Vitsur, kes kirjutab: "Ükskõiksus probleemi suhtes — mis juhtub Eestis, kui Eesti saab Euroopa Liidu täisliikmeks, on hämmastav" (Vitsur 1997). Et eri riikide liitumine ELiga on toimunud erinevatel tingimustel, tuleks Vitsuri arvates enne liitumist analüüsida vähemalt kolme asjaolu:

1) kui palju aega ja jõudu kulub Eestil, et täita kõik siseturgu puudutavad tingimused, 2) mis hakkab juhtuma siis, kui kaubad, isikud, teenused ja kapital Eestis tõepoolest vabalt liikuma hakkavad ja 3) on vaja saada selgus küsimuses, mis meist sõltub ja mis mitte.

Ka H. Aasmäe leiab, et enne liitumist tuleks Eestis esitada endale üsna konkreetseid majanduspoliitilisi küsimusi: "Kui palju tõusevad hinnad ja maksud? Kes hakkab kontrollima Eesti loodusvarasid ja maaomandit? Tuleb küsida lihtsamaid küsimusi ja saada selgeid vastuseid. Kas oleme reisilaevadel *tax-free* kaubanduse kaotamise poolt või mitte? Kui see on kahjulik, mis me selle eest EL-ilt vastu saame?" (Aasmäe 1997.) Riigikogu liige Juhan Telgmaa on püüdnud sõnastada Eesti ees seisvaid probleeme. Tema arvates tuleks leida vastus järgmistele küsimustele: "1) Kuidas kohaneda olukorraga, kus hakkab toimuma tööjõu vaba liikumine? 2) Kui palju suudame säilitada oma eestilikkude inimeste ja kaupade vaba liikumise virrvarris? 3) Kas lisaks kogetud reformišokile on inimesed üldse nõus taluma uusi loobumisi? 4) Kas õnnestub säilitada oma parlamendi kontrolli võimutsevate eurobürookraatide üle? Mida teha valitsusega, mille võimutäiusest jääb järele õige väike osa?" (Telgmaa 1997.)

Olukorda komplitseerib ka asjaolu, millele Eesti ajakirjanduses esmakordselt on tähelepanu juhtinud Tõnu Õnnepalu (1997), et EL on tegelikult muutuv suurus ja EL, millesse Eesti kunagi astub, ei pruugi enam olla sama rahvusvaheline organisatsioon, millega ta läbirääkimisi alustab. EL seisab praegu paratamatult nii struktuursete kui funktsionaalsete muutuste ees, mille käigus tuleb ümber korraldada kogu otsuste tegemise mehhanism. Seda, millistes valdkondades kavandab EL üleminekut konsensuse põhimõttelt otsustamisele häälteenamusega, on põgusalt tutvustatud ka Eesti ajakirjanduses (Peatada... 1997; Rifkind 1997).

Suhteliselt harva on Eesti ajakirjanduses püütud analüüsida uute liikmete vastuvõtmist ELi seisukohalt. Majandusteadlane Mart Rimmel on üritanud seda teha nn Stackelbergi mängude pere teooria alusel (Rimmel 1997). Ta märgib, et ka rikaste klubi (s.t EL) peab suutma liitumiste järel säilitada oma identiteeti. Ühelt poolt on ELil kasulik uute liikmete ooteaega pikendada (sel

juhul tõstavad vaesed kandidaatmaad oma hinda), kuid teisalt võib liialt pika ooteaja tõttu mõni kandidaatmaa olla sunnitud oma majandusse kapselduma, mis tuleb hiljem ELil ikkagi kinni maksta.

Eesti väliskaubanduse struktuurseks ümberkorraldamiseks soovitab Mart Rimmel muuta majandusministeerium väliskaubandusministeeriumiks ja koondada sinna kogu väliskaubanduspoliitika, millega seni on tegelnud eri ametkonnad. Rimmeli kirjutise sõnum on järgmine: Eesti peaks liitumisläbirääkimiste edukaks läbiviimiseks moodustama nn majandusaju, mis teistel ELiga ühinenud riikidel on olemas olnud juba vähemalt 5 aastat enne liitumist (Rimmel 1997).

Enne ELiga ühinemist tuleb ka Eestis läbida üsna intensiivne informatsiooni kogumise ja töötlemise periood. Eestit aprillis külastanud Soome poliitik Jaakko Itoniemi on väitnud, et "Soome suur viga oli see, et enne ühinemist arvati EList teadvat rohkem kui tegelikult teati" (Kivine 1997a). Võib arvata, et sama kordub ka Eestis, sest Itoniemi kohtumisel Eesti Riigikogu liikmetega näitasid viimased kohalolnud ajakirjaniku arvates üles suurt võhiklikkust.

MILLISEID KULTUURILISI MUUTUSI TOOB KAASA EESTI ÜHINEMINE EUROOPA LIIDUGA?

Eestlastele on omane eksistentsiaalne mure oma kultuurilise identiteedi pärast. Arusaadavalt on sel murel ajaloolised põhjused. Üllataval kombel on aga ELi ühinemise kultuurilise probleematika alane diskussioon ebakonkreetne ja üsna vähe argumenteeritud. See ei tähenda, et kultuuriküsimused poleks eestlastele praegusel hetkel olulised, pigem näitab diskussiooni tase probleemi põhimõttelist keerukust.

Kultuuridiskussiooni keskseks küsimuseks on: kas euroopa kultuur võib osutada ohtlikuks Eesti kultuurilisele identiteedile? Sellega on loogiliselt seotud küsimused: mille poolest siis praegusaegne eesti kultuur erineb euroopa kultuurist? Ning kas kultuur pole mitte isearenev organism, mida ei saa suunata admi-

nistratiivsete meetmetega? Neid probleeme on lihtne sõnastada, vastuse leidmine neile on aga tükk maad keerukam.

Et vahetult enne Soome astumist ELi olid ka seal üleval just samalaadsed küsimused, siis viidatakse Eestigi ajakirjanduses tihti Soome kogemusele. Tartu Ülikooli aulas peetud loengul rõhutas Soome parlamendi esinaine Riitta Uosukainen, et euroopa identiteet kujuneb paratamatult rahvusliku identiteedi kaudu ja Soomes on rahvusliku säilimise eelduseks kultuur, haridus ja keel (Pau 1997). Ka Sirje Kiin väidab, et "esimesed aastad liidus on näidanud, et soomlaste eneseteadvus ja rahvustunne, samuti uhkus oma kultuurierinevuste üle ja valmidus neid säilitada on järsult kasvanud" (Kiin 1997). Seevastu Evi Arujärv ei pea kultuuri olukorda Soomes nii roosiliseks, tema väitel peab "kõrgkultuur uuenenud olukorras kaubastumise või enesepiiramise vahel valima" (Euroopa Liit... 1997). Kommertsialiseerumise kõrval (mis mõjutab ka elulaadi laiemalt) peab ta kultuurile ohtlikuks ka "standardiseerumist finantseeritavate eurotrendide mõjul". Kuid kultuuri standardiseerumist peetakse ilmselt sedavõrd laiemaks probleemiks (nt kultuuri amerikaniseerumise kontekstis), et ELiga seoses ei peeta selle käsitlemist eriti asjakohaseks.

Vastupidi, üldise arvamuse kohaselt on Euroopa kultuurisuundumuste aluseks multikultuursus, mis justkui välistaks kultuurilise standardiseerumise. Eesti ajakirjanduses on vihjatud sellelegi, et hoolimata tugevatest standardiseerivatest tendentsidest on ELi maad säilitanud suurel määral oma näo, ent ka keelebarjäärid ja rahvuslikud eelarvamused (Juurak 1997). Tuginedes Soome tuntud eurokomissari Erkki Liikase artiklile, väidab ka Sirje Kiin, et "ei ole ega tule ühtset euroopa kultuuri, küll aga ehk Euroopa kultuuripiirkond või — euroopalikud kultuuripiirkonnad" (Kiin 1997). "Kultuurierinevus on Euroopa identiteedi oluline osa" — Sirje Kiini väitel toetuvad sellele printsiibile nii Euroopa põhidokumendid kui ka ametlikud kultuuriprogrammid.

Teine oluline teema, mis seostub kultuurilise identiteediga, on eestlaste ajalooteadvus. Seoses Euroopa integratsiooniprotsessiga on viimasel ajal hakatud revideerima ka seni kehtinud rahvusromantilisi ajaloomüüte (sakslaste Eestisse tulekut käsitletakse Eesti liitumisena Euroopa kultuuriruumiga, mistõttu senised muistse vabadusvõitluse ja 700-aastase orjaaja käsitlused lähevad

avalikule revideerimisele). Kõnealune seik annab tunnistust tõsisest suunamuutusest Eesti kultuurilises enesemääratluses. Mõned literaadid (nt Jaan Kaplinski) on sellele tendentsile juba varemgi tähelepanu pööranud. Sama nähtust kultuurilehe *Sirp* veergudel käsitlenud Udo Uiho märgib, et ajalugu nagu teisigi sotsiaalteadusi mõjutab paratamatult "ühiskondlik kliima ja õhus rippuv sotsiaalne tellimus", mistõttu ajaloo käsitlemine on "üpris konjunktuurne tegevus" (Uiho 1997). Samas leiab ta senises ajalookäsitluses piisavalt palju küsitavusi, mis tema arvates õigustavad "paradigmavahetust" Eesti ajalookäsitluses. Mõnikord valjastatakse säärane "uus" ajalookäsitlus üsna varjamatult europropaganda vankri ette. Eesti omakultuurilise identiteedi kaitsjaid on hakatud samastama põikpäiste Lehola Lembitutega, kelle obskurantliku tegevuse tagajärjel oleks Eesti XIII sajandil äärepealt jäänudki Euroopasse "integreerimata" (Soosaar 1997b; järeleka ja vt Kaplinski 1997b).

EURODISKUSSIONIST EESTI VENEKEELSES AJAKIRJANDUSES

Eesti venekeelset ajakirjandust jälgides torkab silma Eesti ja ELi suhteid puudutavate artiklite vähesus. ELi temaatika pole Eesti venekeelse ajakirjanduse jaoks veel saanud aktuaalseks. Ka informatiivsed materjalid päevakohastest sündmustest (nt Hans van den Broeki külaskäigust ja ELi Amsterdami tippkohtumisest) on mahult enam kui tagasihoidlikud. Harva jõuab Eesti venekeelse ajakirjanduse veergudele ka Eesti ametlik europropaganda (vt Veidemann 1997d).

Vene ajakirjanduse üks põhilisemaid teemasid on väidetav venelaste õiguste piiramine Eestis ning selle probleemi teadvustamine Euroopa tasandil, ent selles küsimuses tundub OSCE olevat Eesti venelastele olulisem foorum kui EL. Eesti venekeelset ajakirjandust uurinud Valeria Jakobson väidab, et "vene keelt kõneleval elanikkonnal ja venekeelsel ajakirjandusel on olemas oma ettekujutus Eesti Euroopa Liitu integreerumise majanduslikest, poliitilistest, õiguslikest ja kultuurilis-hariduslikest aspektidest" (Jakobson 1997).

Aga samas peavad mõned vene keeles kirjutavad ajakirjanikud inimõiguste rikkumist Eestis faktiks, mis ei vaja tõestamist. Ajaleht *Molodjož Estonii* kommenteerib olukorda järgmiselt: "Süüdistused Balti riikide aadressil seoses inimõiguste rikkumisega on täiesti õiglased (вполне справедливы) ja nendega võib nõustuda enamus mittepõliselanikkonnast" (Šarko 1997). Kuid samas ollakse sunnitud tunnustama, et võrreldes Küprose kui ühe arvestatavama ELi laienemise esimese ringi maaga on Eestis nii üldpoliitiline olukord kui ka etniliste rühmade omavaheline läbisaamine tunduvalt stabiilsemal järjel. Huvitava seisukohaga esineb ajalehes *Molodjož Estonii* S. Smirnov, kes väidab nn kattuva laienemise ideoloogiale toetudes, et tema arvates üritab Eesti pääseda ELi just selleks, et saada "tagaukse kaudu" NATO liikme staatust (Smirnov 1997).

Seega on selge, et vene lugejale on Eesti eurointegratsiooni probleeme lühidalt ja kokkuvõtlikult tutvustatud (Meinert 1997; Estonija... 1997; Kirsi... 1997; Mõtsar 1997c). Samuti on vene lehtedes lühidalt kajastatud ka eelmainitud Kesk- ja Ida-Euroopa Eurobaromeetri uuringu tulemusi (Rumõnõ... 1997). Venekeelne press on ka tutvustanud Eesti markantseima ELi vastase Arne Otteri seisukohti (Samorodni 1997) seoses tema esinemisega Balti julgeolekukonverentsil. Selle konverentsi kajastamist on pidanud vajalikuks teisedki venekeelsed väljaanded (Gerhard 1997).

Siinkohal tuleb rõhutada, et Eestis elavate venelaste ja teiste muulaste suhtumine ELi on üsna positiivne, seejuures on nad Euroliidu suhtes eestlastest pisut enam heatahtlikult meelestatud. Kui Saar-Polli 1996. a juuni küsitluse andmeil toetas tollal 48% eestlastest Eesti ühinemist ELiga, siis mitte-eestlastest toetas seda mõtet 53%. Samal ajal oli ühinemise vastu 18% eestlasi ja ainult 8% muulasi (Proos 1997).

Umbes samasuguseid tulemusi on andnud ka teised küsitlused, seejuures lahknemine on järsult suurenenud. 1997. a juuni algul AS EMORi telefoniküsitluse andmeil pooldas ELiga ühinemist 35% eestlastest ja 56% siin elavatest muulastest, vastu oli vastavalt 24% ja 5% (Euroopa Liidu... 1997). Eelmainitud arvud kinnitavad väidet, et erinevalt võimalusest liituda NATOga kutsub Eesti perspektiiv integreeruda ELiga siinsetes venelastes esile valdavalt positiivseid emotsioone.

Samas tuleb tunnistada, et Eesti venekeelse pressis päevakorda pole veel jõudnud arusaamine oma teisenevast rollist seoses Eesti eeldatava ühinemisega ELiga. Sellest oli pikemalt juttu juuni algul Tallinnas peetud Bertelsmanni fondi korraldatud konverentsil "Balti riikide integreerumine Euroopa Liitu". Sel juhul peaks tekkima tuhandeid nn eurovenelasi, kellel on kolmekordne identiteet (Floren 1997). Selle probleemi kui tuleviku jaoks aktuaalse tõstatab eestikeelses ajakirjanduses Andrei Hvostov, kes väidab, et Euroopaga ühinemine annaks siinsetele venelastele võimaluse läheneda Euroopa suurrahvustele, avaldada survet Eestis praegu kehtiva kodakondsuspoliitika muutmiseks ning ignoreerida eesti keele omandamise nõuet mõne Euroopa suurkeele kasuks. Eesti venelaste eurointegratsioonile võib iseloomulikuks saada tendents "vaadata Tallinnast mööda" (Hvostov 1997a).

Eesti venekeelses pressis puudutab sama teematikat (küll veidi teistsuguses ideoloogilises võtmes) S. Tavrovi artikkel ajalehes *Molodjož Estonii* (1997). Tavrov märgib, et venelaste integratsiooni oluliseks takistuseks on eestlaste halb valmisolek võtta venelasi võrdväärsete ühiskonnaliikmetena. Säärane olukord peaks tema arvates paranema Eesti ühinemisel ELiga. Tavrov märgib, et "nii paradoksaalne, kui see ongi, kuid etnilisi vastulolusid Eestis võib lahendada (või vähemalt pehmendada) üksnes Eesti astumine Euroopa Liitu". Kuigi ka see võib kaasa tuua ksenofoobiapuhanguid, kuid siis saavad need esile kerkida vaid "poliitilises ja sotsiaalses perifeerias".

*

Kokkuvõtteks võib Eestis praegusel hetkel käiva ELi-alase ajakirjandusliku diskussiooni üldise taseme ja tausta kohta kinnitada järgmist. Esiteks: Eesti jaoks positiivsete sündmuste areng on eurodiskussiooni arengust tublisti ette jõudnud. See, et Eesti on võetud vastu nende riikide nimekirja, millega EL alustab liitumisläbirääkimisi esmajärjekorras, nõuab diskussioonilt hoopiski kõrgemat taset ning argumenteeritumat lähenemist. Teiseks: Eesti ajakirjanduslik eurodiskussioon on seni toetunud sageli lihtsattel stereotüüpidel põhinevate hoiakute kujundamisele. Olgugi et parimal juhul on jõutud konkreetsete küsimuste formuleerimise

faasi, takistavad puudujäägid liitumise majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste tagajärgede analüüsil ammendavate vastuste leidmist neile küsimustele. Kolmandaks: senine eurodiskussioon Eestis on olnud liialt abstraktne, haakudes vähe tavakodaniku igapäevaeltu probleemidega, mis omakorda tingib inimeste vähesse huvi ELiga seotud küsimuste vastu. Säärane hoiak on mõistetav olukorras, kus Eesti ametlik europropaganda rõhutab alternatiivide puudumist ning Eesti ja Euroopa poliitikute aktiivsust jälgides võib kergesti jõuda järeldusele, et kõik on juba niikui nii otsustatud. Neljandaks: Eesti mitmed poliitikavaatlejad on õigustatult juhtinud tähelepanu asjaolule, et enne liitumist peaks Eesti määratlema oma eesmärgid, mille nimel on mõtet taotleda ühinemist ELiga. ELi astumine ei tohiks olla eesmärgiks omaette, vaid eelkõige vahendiks inimarengu kõrgema taseme saavutamisel Eestis (Tamm 1997). See aitaks Eestil määratleda omapoolseid tingimusi, mis võiksid olla edasise integratsiooni aluseks.

12. augustil 1997. a.

Kirjandus

- Aasmäe, Hardo 1997. Paraadportree puhtaks. — *Eesti Päevaleht*, 13. juuni, lk 2
- Alatalu, Toomas 1997. Kritiseerides teisi vaata ka ise peeglisse. — *Postimees*, 13. mai, lk 9
- Central and Eastern Eurobarometer: Public Opinion and the European Union: March 1997*. 1997. European Commission
- Eamets, Raul, Priit Kilemit 1997. Euroopa Liidust ja hurraaoptimismist. — *Sõnumileht*, 2. juuni, lk 8
- Estonija... 1997 = Эстония не выполняет требования Европы. — *Молодежь Эстонии*, 20 мая, стр. 5
- EL abistab liikmeks saamisel. — *Äripäev*, 3. apr., lk 10
- Euroopa Komisjon kutsub piirilepet sõlmima. 1997. — *Eesti Päevaleht*, 1. märts, lk 3
- Euroopa Liidu pooldajad ülekaalus. 1997. — *Luup*, nr 13, lk 18–19
- Euroopa Liit ja eesti kultuur [Kommenteerivad Margus Allikmaa, Evi Arujärv, Juhan Habicht, Peep Pedmanson ja Enn Soosaar]. 1997. — *Sirp*, 13. juuni, lk 5

- Euroopast unistamise asemel tuleks teha tööd. 1997. — *Äripäev*, 26. mai, lk 31
- Eurovolinik arvustas Eesti seadusi. 1997. — *Eesti Päevaleht*, 15. apr.
- FT vaeb Eesti võimalusi. 1997. — *Äripäev*, 9. juuni, lk 10
- Floren, Kaido 1997. Euroopa üritab mõista Baltimaade probleeme. — *Postimees*. 13. juuni, lk 15
- Floren, Kaido, Urmas Paet 1997. Euroopa Liit jälgib Eesti edusamme. — *Postimees*, 15. apr., lk 3
- Gerhard 1997 = Ева Герхард. В окно Европы без оглядки. — *Эстония*, 15 апр., стр. 4
- Haliseda või edasi pürgida. 1997. — *Eesti Päevaleht*, 26. mai, lk 2
- Hansson, Ardo 1997. Valitsusel valmib uus programm: Küsimustele vastab peaministri majandusnõunik Ardo Hansson [üles kirj. Selle Mõtsar]. — *Äripäev*, 21. mai, lk 7
- Hea elu ilma direktiivideta. 1997. — *Äripäev*, 15. mai, lk 31
- Hietam, Aadu 1997. Euroopa Komisjoni arvamus Eestist kujuneb juuliks. — *Sõnumileht*, 16. apr., lk 2
- Hvostov, Andrei 1997a. Euroopa Liidu "viienda kolonni" sünd. — *Sirp*, 18. apr., lk 2
- Hvostov, Andrei 1997b. Julgeoleku tootja Veidemann. — *Eesti Päevaleht*, 15. mai, lk 2
- Hvostov 1997c = Андрей Хвостов. Русские эстонцы идут. — *Эстония*, 21 мая, стр. 7
- Hvostov 1997d = Андрей Хвостов. Русская молодежь в Эстонии. — *День за Днем*, 23 мая, стр. 9
- Iirlased — EL raha efektiivsed kasutajad. Ajakirjast *EU Magazin* tlk Jaan Laast. — *Sõnumileht*, 16. juuni, lk 8
- Ilves, Toomas Hendrik 1997a. Välisminister Ilves soovib vaadata maakaarti [Intervjuu. Küsitl. Sulev Hallik]. — *Sõnumileht*, 10. märts, lk 2
- Ilves, Toomas Hendrik 1997b. Eesti poliitika euroopastumine. — *Luur*, nr 6, lk 10–13
- Ilves, Toomas Hendrik, Eino Tam m 1997. Taamal terendab Euroopa Liit [Väljavõtteid esinemisest Riigikogus. Üles kirj. Enno Tammer]. — *Postimees*, 13. juuni, lk 2
- Jakobson, Valeria 1997. Venekeelne meedia mitte-estlaste hoiakute kujundajana: integratsiooni poolt või vastu? — *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*. Tallinn, lk 151–155
- Jarne, Aivar 1997a. Udotamine Euroopa Liiduga põllumajandustolide ümber. — *Postimees*, 9. jaan., lk 9

- J a r n e , Aivar 1997b. Eurointegratsiooni tagasilöögid. — *Postimees*, 20. märts, lk 9
- J a r n e , Aivar 1997c. Tollipealetung. — *Postimees*, 8. apr., lk 8
- J a r n e , Aivar 1997d. Eurohäirekellad. — *Postimees*, 10. apr., lk 9
- J a r n e , Aivar 1997e. Maakondadele ei meeldi Tallinna—Brüsseli telg. — *Postimees*, 11. apr., lk 9
- J a r n e , Aivar 1997f. Van den Broeki sõnad pole kuld. — *Postimees*, 16. apr., lk 9
- J a r n e , Aivar 1997g. Eurotoetus kaob käest. — *Postimees*, 1. juuni, lk 9
- J a r n e , Aivar 1997h. Kahepalgeline eurotormakus. — *Postimees*, 28. juuni, lk 6
- J u u r a k , Raivo 1997. Prof. Barry J. Hake: Euroopa identiteet: Olla kodanik või tarbija? — *Maurus*, nr 3, lk 12–15
- K a h n , Hubert 1997. Teel Euroopa Liitu. — *Eesti Töötervishoid*, nr 1, lk 3
- K a l d r e , Peeter 1997. Brüsseli psühholoogiline malakas. — *Luup*, nr 10, lk 26–27
- K a l e v , Raul 1997. Euroopa Liidu normid hirmutavad ametnikke. — *Äripäev*, 28. veebr., lk 6
- K a l m , Ülo 1997. Eesti põllumajandus teel Euroopasse. — *Maaleht*, 9. jaan., lk 6
- K a p l i n s k i , Jaan 1997a. Küberruumis ei ole Euroopat. — *Sõnumileht*, 2. apr., lk 6
- K a p l i n s k i , Jaan 1997b. Enn Soosaar tuuletarkade vastu. — *Sõnumileht*, 19. juuni, lk 6
- K a r p a , Kärt 1997. Saksa välisminister tillatas meeldivalt Eesti ametivenda. — *Eesti Päevaleht*, 9. jaan., lk 3
- K a s l i i t u m i n e pidurdab Eesti majanduse arengut? [Küsimustele vastavad Ardo Hansson, Aadu Lukas, Alo Kõöp ja Jüri Mõis]. 1997. — *Äripäev*, 15. mai, lk 30
- K e l a m , Tunne 1997a. Suvel valitakse ELi kandidaadid [Intervjuu. Vestles Ülo Kalm]. — *Maaleht*, 8. mai, lk 5
- K e l a m , Tunne 1997b. Pall on Venemaa poolel. — *Eesti Päevaleht*, 30. mai, lk 2
- K i i n , Sirje 1997. Ühinev Euroopa — kas ka ühinev kultuur? — *Sirp*, 16. mai, lk 2
- K i l g a s , Raul. Paraadmarss eikuhugi. — *Maaleht*, 17. apr., lk 13
- K i l v i t s , Kaarel 1997. Kas kaitsetollid ikka tulevad. — *Eesti Päevaleht*, 24. apr., lk 2
- K i r c h , Marika, Aksel K i r c h 1997. Baltimaad ja Euroopa Liit. — *Maurus*, nr 3, lk 16–18

- Kirch, Marika, Rein Ruutsoo, Aksel Kirch, Tarmo Tuisk, Mait Talts 1997. Europe and the Baltic states: Which way should be chosen for re-unification. — *Revue Baltique*, No. 8, pp. 5–18
- Kirsi... 1997 = Кирси Пиха говорит, что думает. — *Эстония*, 15 апр., стр. 4
- Kivine, Märt 1997a. Pidulik paigalmarss. — *Postimees*, 10. apr., lk 8
- Kivine, Märt 1997b. Üks tarbetu minister. — *Postimees*, 21. apr., lk 8
- Kivine, Märt 1997c. Brüsseli rulett keerleb hoogsalt. — *Postimees*, 28. apr., lk 13
- Kogerma, Aili 1997. Lootused eurohartal. — *Eesti Päevaleht*, 2. juuni, lk 2
- Kubo, Märt 1997. Euroopa turumajandus: kodurahu ja ostujõud. — *Sõnumileht*, 14. apr., lk 6
- Laar, Mart 1997a. Eesti kui erand. — *Eesti Päevaleht*, 13. jaan., lk 2
- Laar, Mart 1997b. Krooni ähvardab devalveerimine. — *Eesti Päevaleht*, 10. juuni, lk 2
- Liik, Kadri 1997. Saksamaa toetas Eestit. — *Eesti Päevaleht*, 19. veebr., lk 1
- Liitumise kaks külge? [Küsimustele vastavad Peeter Lorents, Enn Pant ja Peeter Maspanov]. 1997. — *Äripäev*, 26. mai, lk 30
- Lomborg, H. 1997. Kiri presidendile. — *Eesti Päevaleht*, 4. juuni, lk 2
- Made, Vahur 1994. Eurooplase mõtisklusi. — *Postimees*, 23. september, lk 2
- Made, Vahur 1997. Liidu liikmeks üle noatera. — *Äripäev*, 5. mai, lk 7
- Maiberg, Tiina 1997. Võidujooks iseendaga. — *Maaleht*, 12. juuni, lk 13
- Maran, Kai 1997a. Eurokvoodid kui silmapete. — *Maaleht*, 13. veebr., lk 6
- Maran, Kai 1997b. Soome kogemus Euroliidus. — *Maaleht*, 6. märts, lk 7
- Mattson, Toomas 1997. Eestlased on Euroopa suuroptimistid. — *Postimees*, 27. märts, lk 3
- Meinert 1997 = Николай Мейнерт. От Липпонена до Брюсселя рукой подать. — *Эстония*, 15 апр., стр. 3
- Meri, Lennart 1997. Iseseisvuse garantii on usaldus. — *Eesti Päevaleht*, 26. veebr., lk 2
- Mihkels, Andres 1997. Euroopa Liidu ühise julgeolekupoliitika probleeme. — *Sõnumileht*, 5. märts, lk 10

- Millist põllumajandustoetust võiks Eesti saada Euroopa Liidult? 1997. — *Äripäev*, 29. jaan., lk 30
- Mutt, Mihkel 1997. Kui pruut läheb vanaks: Statistika kahepaiksusest Euroopa Liiduga liitumise suhtes. — *Sirp*, 11. apr., lk 2
- Mõtsar, Selle 1997a. Euroopa Komisjon pole Eestiga rahul. — *Äripäev*, 14. mai, lk 3
- Mõtsar, Selle 1997b. Valitsus taandub ametnike arvu vähendamise kavast. — *Äripäev*, 15. mai, lk 5
- Mõtsar 1997c = Селле Мыгсар. Сокращения числа чиновников не будет. — *Деловые ведомости*, 21–27 мая, стр. 6
- Mõtsar, Selle 1997d. Hüsteeriaks pole põhjust. — *Äripäev*, 27. mai, lk 3
- Männik, Jaanus 1997a. Saamatu poliitika jätab meid ELi ukse taha. — *Maaleht*, 23. jaan., lk 11
- Männik, Jaanus 1997b. Lehm ja tohter jäävad ka Euroopa Liidus. — *Sõnumileht*, 24. märts, lk 8
- Männik, Jaanus 1997c. Euroopa Liidust Soome näitel. — *Maaleht*, 27. märts, lk 6
- Mõrä, Tuomo 1997. EU-agendan synty joukkoviestimissä. — *Poliitikka*, n:o 4, s. 227–237
- Ojuland, Kristiina 1997. Hilinenud hobustevahetus. — *Eesti Päevaleht*, 23. mai, lk 2
- Olep, Jaak 1997. Tapjad Euroopasse ei pääse. — *Õhtuleht*, 17. apr., lk 7
- Orman, Mart 1997a. Majanduslikud reformid ja eurointegratsioon. — *Eesti Päevaleht*, 7. märts
- Orman, Mart 1997b. Eurointegratsioonist: Eesti võiks olla ühinejate esimese laine riikide seas. — *Ärileht*, 4. juuni, lk 2
- Paavo 1997 = Пааво, Райво. Нам в Европе не место. — *Эстония*, 21 марта, стр. 5
- Pæt, Urmas 1997a. Eesti autodele kehtivad euronõuded. — *Postimees*, 4. jaan., lk 3
- Pæt, Urmas 1997b. Eesti Euroopa Liiduga ühinemise tõenäosus on muutuv. — *Postimees*, 12. apr., lk 3
- Pæt, Urmas 1997c. Eurovolinik soovitab tugevdada Eesti avalikku sektorit. — *Postimees*, 16. apr., lk 3
- Pæt, Urmas 1997d. Suur kuritegevus segab Eesti europüüdusi. — *Postimees*, 2. juuni, lk 4
- Palmaru, Raivo 1997. Eesti ei mahu EU-roopasse. — *Sõnumileht*, 27. mai, lk 6
- Parmas, Ain 1997a. Otsus surmanuhtluse üle tuleb sügisel. — *Eesti Päevaleht*, 17. apr., lk 3

- P a r m a s , Ain 1997b. Europarlament soovitab surmanuhtluse kaotamist. — *Eesti Päevaleht*, 24. apr.
- P a r m a s , Ain 1997c. Eestil kipub Brüsselis halvasti minema. — *Eesti Päevaleht*, 6. mai, lk 3
- P a r m a s , Ain 1997d. Peaminister võttis ohjad enda kätte. — *Eesti Päevaleht*, 20. mai, lk 3
- P a r m a s , Ain, Hannes R u m m 1997. Eesti sai euroliidult lootust. — *Eesti Päevaleht*, 28. juuni, lk 1
- P a u , Martin 1997. Riitta Uosukainen: ühinemine Euroopaga sünnib rahvusluse kaudu. — *Sõnumileht*, 13. mai, lk 2
- P e a t a d a Euroopa Liit. 1997. — *Eesti Päevaleht*, 20. veebr., lk 6
- P r o o s , Ivi 1997. Euroopa Liit ja NATO: Eesti elanike prioriteedid. — *Luup*, nr 8, lk 10–12
- R a i d m a a , Rait 1997. Ostetakse avalikku arvamust. — *Õhtuleht*, 3. juuni, lk 3
- R a u d s a a r , Mart 1995. Eestist ja Euroopa Liidust. — *Akadeemia*, nr 3, lk 478–487
- R e m m e l , Mart 1997. EL vaatab ühinemisele teisiti kui meie. — *Sõnumileht*, 27. veebr., lk 8
- R i f k i n d , Malcolm 1997. Kõiki kandidaatriike tuleb EL laienemisel hinnata nende saavutuste järgi. — *Sõnumileht*, 14. märts, lk 9
- R o h t l a , Antu 1997. Eestil on Euroopa Liitu pikk maa. — *Maaleht*, 29. mai, lk 6
- R u m m , Hannes 1997a. Madal ostujõud ei riku Eesti võimalust. — *Eesti Päevaleht*, 24. mai, lk 3
- R u m m , Hannes 1997b. Saksamaa võib pooldada kattuvat laiendamist. — *Eesti Päevaleht*, 26. mai, lk 3
- R u m ð n ð ... 1997 = Румыны — первые, эстонцы — вторые. — *Купеческая гавань*, 27 марта, стр. 9
- R õ i g a s , Anneli 1997. Eestlased on Ida-Euroopa optimistid. — *Sõnumileht*, 27. märts, lk 2
- S a k s a L V suursaatkond teatab. 1997. — *Sõnumileht*, 28. mai, lk 10
- S a k s a m a a välisministrit tõlgiti valesti. 1997. — *Eesti Päevaleht*, 27. mai, lk 3
- S a m o r o d n i 1997 = Олег Самородный. “Бульдозер” против “танков”. — *Вести*, 9 апр., стр. 2
- S i i m a n n , Mart 1997. Peaminister pole Euroliidus kahtlejad eriti kohanud [Intervjuu. Vestles Ülo Kalm]. — *Maaleht*, 12. juuni, lk 5
- S i m s o n , Urmas 1997. Euroopa rahaliit paneb mehed rääkima. — *Sõnumileht*, 24. märts, lk 9

97

KÜLLI MUNA

KUST ON PÄRIT VÕRU KEEL?

Ago Künnap

Võrukesed küsivad seda keeleteadlastelt üha tungivamalt ja küllap huvitab see ka teisi inimesi. Vastan, nagu oskan.

Aga kõigepealt: kas keel või murre? Keele ja murde ühese vahetegemise riistapuu on veel leutamata. Ometi võime oma praeguste oskuste juures öelda, et lingvistiliselt on võrukesed kusagil keele ja murde piirimail. Muust kui lingvistilisest vaatevinklist on asi õieti nii- või naasuguses ühiskondlikus leppes. Austamaks võrukeste endi soovi räägin minagi siinkohal võru keelest. Loodetavasti ei löö mittevõrukesed selle peale kartma, et eesti keele kõnelejaskond sedasi piseneb: tuleb meeles pidada, et oma keelele lisaks oskavad võrukesed tavaliselt ikka ka eesti ühiskeelt ning kuuluvad seega igal juhul viimase kõnelejaskonda.

Võru keele kõrval on viimasel ajal kuulda ja näha olnud ka võru-setu keele nimetust. Niisiis veel üks probleem: võrukesed ja setukesed. Vestlesin hiljuti võru keele teeneka uurija Hella Keemaga, kes kinnitas mulle, et setukeste keelepruuk, kui sellest vene mõjud maha arvata, pole küll midagi muud kui ikka seesama võru murre. Keema asjatundlikkuses pole võimalik kahelda.

Hoopis iseasi on see, kuidas oma iseolemise peale vaatavad setukesed. Kuid tuletaksin neile meelde, et Vene Föderatsiooni Minnats ja selle lakeid rõhutavad praegu kirjatükist kirjatükki: setud on omaette rahvas! Tuletaksin setukestele, võrukestele ja kellele tahes meelde, millist kahju tekitab Venemaal mordvalaste tagasihoidlikele iseolemispuüetele (ilmselt väljastpoolt takkaõhutatav) lõhe keelelt mõneti erinevate ersa- ja mokšamordvalaste vahel. Leiduks teisigi hoiatavaid näiteid, kuid olgu peale, eriti kui ma pole kunagi kuulnud võrukeste-setukeste kavatsusest Eestist lahku lüüa. Kagueestlaste oma keele asi on ikka sootuks midagi muud. Seda võime arutada täiesti lahus poliitilistest kiredest ning enesestmõista võimalikult teaduslikult.

Mida need kagueestlased üldse oma keele- ja kogu kultuurivärgiga nii väga kibelevad? Seegi on teaduslik probleem, kuid siin pole ma paraku teab mis asjatundja. Ütlen vaid, et see on täiesti loomulik nähtus, imestamiseks või halvustamiseks pole siin põhjust. Imestaja või halvustaja on lihtsalt ise imelik või siis halb. Sama hästi võiks globaalses mastaabis imestada või halvustada eestlaskonna kogu iseolemispuudu.

Nüüd aga võru keele algupära juurde. Selle uurimisloost on andnud äsja lühikese, kuid kõigeülgse ülevaate Karl Pajusalu (Pajusalu 1996), kes mainib ka Kalevi Wiiki hiljutist seletust (Wiik 1995). Oma meeldumuse tõttu Wiiki selgetesse, mitmete teadusalade uusimatele tulemustele ja lingvistilisele kontaktiteooriale toetuvatesse hüpoteesidesse tema seletusest lähtungi.

Oma *Keele ja Kirjanduse* artiklis toob Wiik läänemeresoome keelte koostisosade vaatluse juures ära ka võru/lõunaeeesti arengukäigu-/kooslusvalemi: põhjaeeesti + tšuudi (aastail +50–+1050). Kuna põhjaeeesti valemiks on varane algläänemeresoome keel + balti + germaani + skandinaavia keelte mõjud ja tšuudi valemiks varane algläänemeresoome keel + balti + volga + “dnepri” keelte mõjud, on võru/lõunaeeesti koondvalemiks varane algläänemeresoome keel + balti + germaani + skandinaavia + volga + “dnepri” keelte mõjud. (Wiik 1996: 587–588.) Pajusalu poolt viidatud käsikirjalises uurimuses (Wiik 1995) vaatleb Wiik võru keele kujunemislugu mõneti detailsemalt. Tšuudi komponenti peab ta võru keeles tugevamaks kui põhjaeeesti komponenti. Põhjaeeesti ja võru keel segunesid praegusel mulgi ja tartu murde territooriumil edasi, kusjuures võru komponent oli ülekaalus. Nii tekkis mulgi-tartu murdeala. Praeguses Kirde-Lätis segunes võru keel tšuudi keelega, mille tulemuse viimaseks lätistumisest pääsenud jäljeks on kraasna keelesaar. Tšuudid läksid lõpuks täielikult üle vene keelele. Vene keele mõju ulatus ka võru keelealale. Lisaksin, et kõige tugevamini on seda tunda setukeste keelekasutuses. Selgitaksin ka, et tšuudikeelne elanikkond oli Wiiki järgi algläänemeresoomlaste kagurühm, kes elunes Velikaja jõest ida pool [vrd ka Peipsi järve venekeelne nimetus jne — A. K.]. Volga keelteks nimetatakse tänapäeval mordva ja mari keeli. Wiiki “dnepri” keelte all tuleb mõista Dnepri jõe ümbruskonna nüüdseks slaavistunud kunagisi soome-ugri keeli/murdeid.

Minu arvates pole Wiiki võru keele päritolu seletus küll mitte ainuvõimalik, kuid kõigist senistest on ta siiski parim. Aga mida ütlevad selle peale võrukesed? Wiiki järgi tuleb välja, et nende keel sündis millegi segunemisel millegagi erinevates proportsioonides, kuskilt tulid mingid mõjud jne. Ei kõla just väga ürgselt ja uhkelt. Paraku on nii tekkinud kõik maailma keeled ja murded, võru keel pole erand. Samas on ta ometi põline läänemeresoome keel, oletatava kadunud tšuudi keele ainuke järglane. Sellisena väga ürgne ja eripärane keel, mille üle võrukestel on küllaga põhjust uhked olla. Niisiis üldsegi mitte üks "ärapäoranud" või "arhailine" eesti keele murdeline variant, vaid sootuks vastupidi: edelaläänemeresoome ehk põhjaeesti keelega kontakti astunud kaguläänemeresoome ehk tšuudi keel.

Võru keeles on ürgseid erijooni, mis kaovad meile kättesaadava keeleajaloolise mineviku horisondi taha. Üheks selliseks on eitussõna paiknemine tegusõna järel, näiteks *tulõp õi* 'ei tule', *tulõp õs* 'ei tulnud'. Seda nähtust tunneb sugulaskeeltest mingil määral vaid vepsa keel. Tegemist võiks olla niisiis läänemeresoome idapoolsele osale ja eriti tšuudi keelele omase nähtusega. Pole aga ühtki rahuldavat seletust eitussõna sellise järelasendi päritolu kohta. On ebaloogiline oletada, et eitussõna läks tegusõna eest lihtsalt selle järele. Tähelepanu köidab hoopis see, et on olemas keeli, kus eituse tähistaja paiknebki tegusõna järel, näiteks tšuktši *ka: gəm jep omav-ka* 'ma veel ei soojenda end' ("ma veel soojendu-ei"). Eituse tähistaja võib vahetada ka kohta, näiteks kabardiini-tšerkessi *m(ə): k °'aq °ə-m* 'ta ei käinud' (finiitne vorm), *mə-k °'a* id. (infiniitne vorm), või paikneda sõna sees nagu kõneviisi või ajatunnus, näiteks aleuudi *awa-laka-χ* 'ta ei tööta' ("tööta-ei-ta").

Selliste nähtuste korral nagu võru keele eitussõna järgnemine tegusõnale võib arvestada hoopis teistsuguse tekketaustaga kui lähtumine oletatavast algläänemeresoome keelest ja selle sõnajärjest. Kumab võimalus, et koguni mingi tundmatu mitteuurali keel oma järelasendilise eituse tähistajaga on olnud lähtemalliks. Ja mitte tingimata nii, et tšuudide või võrukeste esivanemad kuulsid midagi ja matkisid seda, vaid tegemist võib olla substraadiga, s.t jäänukiga kunagisest mitteuurali keelest, mida need esiva-

nemad kõnelesid tuhandete aastate eest, veel enne uurali keelepere väljakujunemist.

Muidugi võib kõnealuse järelasendi teke olla palju lihtsam ja hilisem, kuid — nagu juba ütlesin — rahuldavat seletust pole seni leitud. Asja võib, jah, seletada lihtsalt ka nii, et küllalt vaba sõnajärjestuse tingimustes mõtles enamik läänemeresoomlasi oma *ei tule*-ga algselt 'ei-ole tulek', tšuurid mõtlesid aga oma *tulõ* õi-ga 'tulek ei-ole'. Oli ju eitussõna algselt eitav abiverb **e*-tähendusega 'mitte olema'. Seega siis umbes 'ei-ole tulekut' versus 'tulekut ei-ole' või ka 'ei ole tulekut' (sihitis) versus 'tulekut puudub' (alus). Kuid nad pidid niimoodi erinevalt mõtlema juba igiammu.

Ja siis see võru sõnalõpuline larüngaalklusiil ehk kõrisulghäälik *ʔ*, millele teistes läänemeresoome keeltes vastab mitu kaashäälikut. Näiteks *annaʔ* 'anna!', *kalaʔ* 'kalad', *tulõʔ õi* 'ei tule'. Selle nõrku jälgi leiame ka soome keelest, näiteks *anna pois ~ anna' pois ~ annap_pois* 'anna ära!'. (Võrdle ka võru *tullip_puhtillõ < tulliʔ puhtillõ* 'nad-tulid matustele'.) Olen võru larüngaalklusiili ühes oma kirjutises juba kõrvutanud meie kõige kaugemate sugulaskeelte — samojeedi keelte — larüngaalklusiiliga, pidades seda vastavust läänemeresoome ja samojeedi keelte vahelise kontakti jäljeks (Künnap 1996). Pole ju keegi suutnud seni määritleda võru ja samojeedi larüngaalklusiili iga. Küllap oli ta igiammu olemas vähemalt tšuuride keeles, mis puutus kunagi vahetult või vahendatult kokku samojeedi keelealaga kuskil Kirde-Euroopas. (Liikudes praeguselt samojeedi keelealalt Siberis edasi ida poole, leiame larüngaalklusiili kõigis tšuktšikamtšatka keeltes ning ka ainsas säilinud jennissei keeles — ketis. Ju ta üks sealtkandi nähtus ongi.)

Nii võiksime jätkata veel pikalt, kuid ehk aitab hakatuseks eitussõna järelasendist ja larüngaalklusiilistki. Pole kahtlust, et võru keeles on palju ürgset eripära ning selle täpsem uurimine seisab alles ees. Eriti uralistika teaduslike kontseptsioonide praegu pöördeliselt uuenedes. Edasisel uurimisel tuleb arvesse võtta kõikvõimalikud asjaolud ning püstitada julgesti tööhüpoteese. Ainult nii jõuame edasi. Ainult nii saame kunagi rahuldavalt vastata küsimusele, kust on pärit võru keel. Praegu vastasin, nagu oskasin.

Kui nüüd keegi peaks küsima, et kuhu on jäänud käesolevas kirjutises minu inimgeneetikalembes, siis pean ma kahjuks vastama: minu käsutuses pole selliseid geneetikaandmeid, mis lubaksid teha mingeid pädevaid järeldusi võrukeste geneetilise algupära kohta. Kui kellelgi on, siis kutsun ma teda üles nendega üldsuse ette astuma. Teaduse kasuks, eestlaskonna hüvanguks ning võrukeste vaimse iseolemise toetuseks.

Kirjandus

K ü n n a p, A. 1996. On Some Similarities Between Finnic-Lapp and Samoyed Languages. — A. Künnap (toim.), *Fenno-Ugristica 20. Uralic Languages in European and Siberian Linguistic Context*. Tartu, lk 65–72

P a j u s a l u, K. 1996. Lõunaeesti keelelise alguperä käsitlemisest õdagumeresoomõ kiili uurimislun. — *Kaika suvõülükuul Lüllemäel. Valik ettekandit*. Võro, lk 33–37

W i i k, K. 1995. Itämerensuomalaisten kansojen ja kielten syntykysymyksiä B. Uusia kontaktiteoriaan perustuvia ratkaisuja. Keskenäreninen, Turku. (Käsikiri)

W i i k, K. 1996. Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. — *Keel ja Kirjandus*, lk 581–589

AGO KÜNNAP (sünd. 1941), lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1965, aspirantuuri samas 1968, filoloogiakandidaat (Tartu ülikool 1969), filosoofiadoktor (Helsingi ülikool 1971), filoloogiadoktor (Tartu ülikool 1974). Aastail 1968–1971 Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri õpetaja, 1971–1972 vanemõpetaja, 1972–1974 nooremteadur, 1974–1976 vanemõpetaja, a-st 1976 professor, a-st 1977 soome-ugri keelte kateedri juhataja, a-st 1992 uurali keelte korraline professor. Aastail 1968–1969 Soomes Oulu ülikoolis, 1969–1971, 1973–1974, 1985–1989, 1990–1991 Helsingi ülikoolis lektor. Ungari Vabariigi aukonsul Tartus ja Lõuna-Eestis (1994–). Uurinud põhiliselt uurali keelte ajaloolist grammatikat ja samojeedi keeli, avaldanud üle 170 teaduspublikatsiooni (sh kaks monograafiat). *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Kust on pärit eesti keel?” (nr 11, 1994, lk 2262–2271); “Veel vana keelepüü varjus, kuid juba idasträndemüüdita” (nr 10, 1995, lk 2079–2085); “Maakaart maskis: Taas uurali asjust” (nr 10, 1996, lk 2019–2029); “Kust on pärit germaani, balti ja slaavi keeled?” (nr 3, 1997, lk 566–571).

MÕISTETEST ETNOGRAAFIA, ETNOLOOGIA JA RAHVATEADUS NING EESTI ETNOLOOGIAST

Heiki Pärdi

Eesti rahvuslik etnoloogiateadus on noor, eestikeelse Tartu ülikooli eakaaslane. Õppeainena oli etnoloogia ülikooli arengukavas 1919. aastast saadik, aga tegelikuks alguseks tuleb lugeda 1924. aastat, mil loodi vastav õppetool. Meie etnoloogia "isaks" on soomlane Ilmari Manninen, õppetooli rajaja ning esimene õppejõud. Tema mõju ja autoriteet olid kuni hilise ajani vääramatud. Esimesed eesti etnoloogid olid tema õpilased, järgmised olid tema õpilaste õpilased, edasi tulid juba õpilaste õpilaste õpilased jne. Teadustraditsiooni seisukohalt on eesti etnoloogia olnud erakordselt ühtne, sest "väljastpoolt" tulijaid võib sõrmedel üles lugeda.

Praegu on eesti etnoloogias huvitav olukord nagu mitmes teiseski rahvusteaduses. Poliitiline ja sotsiaal-majanduslik murrang, millega kaasnes nii senise ametliku ideoloogia kui ka n-ö mitteametiliku rahvusideoloogia kokkuvarisemine, ei jätnud puudutamata ka etnoloogiateadust. Teisiti see ei saanudki olla, sest "identiteediteadusena" on meie etnoloogia alati olnud tihedalt seotud rahvusideoloogiaga. "Pärast Eesti taasiseseisvumist taastus poliitiline avalik sfäär väga kiiresti ning koos sellega kaotas kultuurisfäär oma poliitilise rahvust konsolideeriva rolli. Üleminek oli järsk ning mõjus hoolikalt säilitatud kollektiivsele identiteedile

Artikli aluseks on 1995. aasta suvel Eesti Rahva Muuseumi poolt dr Ilmari Mannineni 100. sünniaastapäeva auks 2. septembril 1994 korraldatud teaduskonverentsi ettekanne.

ning kodanikuühiskonna konserveeritud ärkamisaegsetele vormidele põrmustavalt nagu muumia äkiline õhu kätte toomine. [...] Veidral viisil on postsotsialistliku anoomia seisund sattunud resonantsi postmodernistliku "suurte narratiivide" lagunemise ajaga." (Lauristin 1995: 178.) See kehtib paljus ka eesti etnoloogia kohta. Vähe sellest, et enam pole kõikidele "tsunfti" liikmetele selge, mida, kuidas ja milleks peaks uurima — nüüd ei teagi enam, kes kuuluvad "meie" — etnoloogide hulka. Varem, 1990. aastate alguseni, olid kõik etnograafid, vahel ka rahvateadlased, siis hakkas tekkima neid, kes pidasid end etnoloogideks. Nüüd tuleb neid üha juurde, sest 1994. aastal loodi Tartu Ülikoolis etnoloogia õppetool. Seegi pole kõik — välja on ilmunud ka esimesed (kultuuri-/sotsiaal-) "antropoloogid". Kas kuuluvad nemadki "meie" hulka? Ja kes on need "meie"? Mis see etnoloogia meie eesti mõistes üldse on? Praegu on selge ainult see, et midagi pole selge. Eeltoodu põhjal on alust väita, et eesti etnoloogias on identiteedikriis.

Meie etnoloogia on alati olnud (liiga) ühtne ja (liiga) suletud — üks kool, üks "koolkond", üks meetod (võrdlev ajaloolis-geograafiline) ja üks prohvet — Manninen. Tema artikkel "Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis" (Manninen 1924) oli esimene ja kahjuks ka viimane, mis on meil üldse etnoloogia kui sellise piiritlemise ja mõtestamise kohta ilmunud. Pildlikult öeldes viibib meie etnoloogia veel teadvuseelses seisundis ehk kasutades A. Gurevitši mõtet 19. sajandi ajalooteaduse kohta — "filosoofilise süütuse ajastus".

Etnoloogia on Eestis alati olnud pisike teadusharu, kus päevil tegutses ehk mõnikümmend inimest. Talle on omased kõik väikese eriala hädad — teatav nõiaring, kust väljapääsemine on väga raske. Saksa etnoloog G. Wiegelmann iseloomustas seda nii: vastuolu teadusharu potentsiaali ning uurimisvaldkonna ulatuse vahel on suur (etnoloogia uurib kultuuri tervikuna, mitte ainult mõnda selle osa). Sellepärast ei saa uurimisintensiivsus olla kuigi suur — peaaegu iga teadlane on omal kitsamal alal "monopolist". Järelkult puudub asjatundlik ja valvas kriitika ning sellepärast on ka tase madal. See omakorda tingib väikese mõju teistele teadusharudele ja avalikkusele ning kokkuvõttes on üldsuse huvi etnoloogia vastu väga tagasihoidlik. Uusi võimalikke noori tuleb vähe juurde, ring sulgub ja kõik algab otsast

peale (Wiegelmann 1983: 64jj). Eesti etnoloogia lipukirjaks on olnud F. Linnuse sõnad "teooriad mõõduvad, materjal jääb" (Linnus 1938: 135). See omas ajas ja oludes arvestatav seisukoht ei tähenda, et etnoloogia peakski piirduma "muuseumiteaduse" rolliga. Meie etnoloogid on ettevaatlikud ja skeptilised igasuguste "teooriate" ja "filosoofiate" suhtes. Üldise arvamuse järgi on tarvis uurida, uurida ja veel kord uurida, sest "nii palju on veel uurimata". Aga kas on selge, mida uurida, kuidas uurida ja miks üldse uurida? "Just nüüdisaja rahvakultuuri uurimisel tuleb otsida ja leida sobivaid uusi lähenemismeetodeid, sest meie senise ajaloolis-geograafilise meetodiga pole siin midagi peale hakata, puhas deskriptiivsus aga ei viiks kuhugi," ütleb eesti etnoloogia suur vana mees A. Viires. Edasi kirjutab ta nii: "Pöördudes läänemaailma poole, tuleb kõigepealt rõhutada, et akadeemiline õpetus on seal tohutult laienenud, valitseb koolide ja suundade rohkus. Laia vabadusega ühenduses on ka m ü r a t e g u r (minu rõhutus — H. P.) suur, mistõttu orienteerumine pole hõlbus." Mürategurit rõhutab ta ka soome etnoloogiast kõneldes (Viires 1993a: 43). Eesti etnoloogid ei peaks siiski pelgama mitte liiga suurt uute ideede, probleemide ja lähenemisviiside tulva, vaid seda, et u u t on ikka veel l i i g a v ä h e. Kui etnoloogia Eestis üldse millegi all kannatab, siis eelkõige (kroonilise) teooriapuudulikkuse all.

Teadusesisene süsteem kujuneb akadeemilise õpetuse kaudu. Viimase 50 aasta jooksul on etnoloogiat ülikoolis õpetatud ajaloo ripatsina — ta on olnud üks mitmest lisaerialast, mida ajaloo-üliõpilased võisid valida. Terviksüsteemina sai eriala hakata arenema alles 1994. aastast, kui etnoloogia õppetooli etteotsa valiti korraline professor (Elle Vunder). Eialgu valitseb õppetöös samasugune segadus nagu eesti etnoloogias tervikuna. Piisab pilgust õppekavadele: sealt leiame erinevaid "etnograafiaid" ja "etnoloogiaid" ning ühe "rahvateaduse" kursuse. Selles ei oleks midagi imelikku, kui eri nimetuste taga, mõne üksiku erandiga, poleks ühesugune sisu — ülevaade ühe või teise piirkonna/rahva "rahvakultuurist". Tähendab — ebaselgus ja ebakindlus on etnoloogide seas tõepoolest suur, kui enam ei teata, kuidas kasutada põhilisi termineid. Ilmselt oleks mõttekas vaadata, kuidas need sõnu on eesti keeles seni tarvitatud ning milline sisu neile on antud.

Sõnade/mõistete tähendused selguvad nende kasutusest ning sellest, millistes seostes on nad teiste mõistetega. Mõistete kasutamine sisaldab alati ka arusaama asjast. See aitab meil ühtlasi mõista inimeste tegutsemist. Sellepärast ei ole *etnoloogia*, *etnograafia* või *rahvateadus* lihtsalt sõnad — neis avaldub kasutajate arusaam mõistete tähendusest ning sellest, mida ühe või teise sildi all tehakse või mida tuleks teha. Järgnevas saame toetuda põhiliselt laiemale üldsusele mõeldud teatmekirjandusele — sõnaraamatuile, leksikonidele ja entsüklopeediatele. Erandiks on eelmainitud I. Mannineni artikkel ning teine ainulaadne teos eesti etnoloogias — A. Viirese “Üldetnograafia algmed”, esimene ja seni viimane eestikeelne algupärane etnoloogiaõpik (Viires 1948).

RAHVATEADUS JA TEADUS RAHVAST

On teada, et esmakordselt seletati eestlastele emakeeles “etnograafia” tähendust aastal 1867, kui keegi T. P. kirjutas ajalehes *Eesti Postimees*: “Etnograhvii on krekakele sõnna ja tähendab kõike sedda, mis läbbi kõiksuggu rahvast nende näo, suruse, ello-kombede, riete, maeade, tōriistade jne. läbbi teistele otseku silma ette nähha pannakse” (T. P. 1867). Autor seletab lihtsalt ja arusaadavalt etnograafia ainet, s.t m i d a etnograafid uurivad. Tavakeeles kasutatakse “etnograafiat” sellises tähenduses tänapäevani võrdlemisi sageli. 1884. aastal avaldas A. Grenzstein *Eesti sõnaraamatu (1600 uut ja võerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein)* (Grenzstein 1884). See ei sisalda küll ühtegi meid praegu huvitavat sõna, kuid seletab muu hulgas, mida tähendab *museum* (‘vana asjade kogu, nende panipaik, olutuba’), ning samuti, mis on *rahvus*. Ilmselt oli vajadus *etnograafia* või *etnoloogia* järele eesti keeles liiga väike. Seda teadust eestlaste jaoks, eriti emakeelsena, veel ei olnud.

Ühtegi kolmest sõnast pole ka toleaeegse eesti keele “entsüklopeedias” — Wiedemannis. Võõrkeelte puhul tekkis seletamise vajadus paratamatult. *Vene-eesti sõnaraamatus* (Johanson-Pärna 1885) tõlgitakse vene *etnografija* ‘rahvaste teaduseks’. Mõni aasta hiljem ilmunud vene-eesti sõnaraamat (Kõrv 1889) ei sisalda *etnografija*’t, see-eest on aga *etnograf* ‘rahva-, rahvastekirjeldaja’. Ka ühes 1896. aastal ilmunud vene-eesti seletussõnastikus on *etnografija* ‘rahvaste teadus’ (Jaanus 1896). Niisiis hakkas

19. sajandil *etnograafia*le eesti keeles kinnistuma tähendus '(kirjeldav) rahvateadus'. Omakeelse *rahvateaduse* seletas esimesena põhjalikumalt ära J. Hurt 1896: "Mina panen selle nime alla (rahvamälestused — H. P.) kõik mälestused, mis rahva terve ja täis elu järele jätab, põlvest põlve, ühest aastasajast tõise: vaimuväljal ja südamepõllul, usu ja kommete poolest, perekondlikus elus ja ametlikus olus, oma rahvaga ühenduses elades ja naabritega läbi käies. Niisugused rahvaelumälestused ja pärandused on: vanad laulud, muinasjutud, kohalised jutustused, vanadsõnad, rahva mõistatused, iseäralised kõnekäänud ja keele ilmutused, kohtade nimed, inimeste kombed ja pruugid, rahvausk ja ebausk, nõiasõnad ja vanad arstimised, lastemängud ja rahvanaljad. Kõik need ained võetakse teaduslikult ühtekokku ja nimetatakse nende uurimist ja arutamist *r a h v a t e a d u s e k s* ehk võõrakeelega nimega *f o l k l o r e*" (Hurt 1896). Hurda arusaam langeb suurel määral kokku inglase W. Thoms'i poolt 1846 loodud *folklore*'i mõiste sisuga, viimane on omakorda saksa *Volkskunde* vaste. See-ga võiks öelda, et möödunud sajandi eesti keeles tähendas *etnograafia* etnoloogiat, aga *rahvateaduse* all mõeldi ka praegust rahvaluuleteadust ehk folkloristikat. Võõrkeelsed sõnad *etnografija*, *Ethnographie* ja *Völkerkunde* pandi sajandivahetusel eesti keelde ümber põhiliselt 'rahvateadusena', vähem 'rahvaste-teadusena'. J. Ploompuu tõlkis saksa *Ethnographie* ja *Völkerkunde* mõlemad 'rahvateaduseks', aga tegijaks on tal *Ethnolog*, kes on eesti keeles samuti 'rahvateadlane' (Ploompuu 1902). T. Kuusiku vene-eesti, eesti-vene sõnastikust leiame samuti üht-teist huvitavat: *etnografija* on 'rahvaste-teadus' ning *etnograf* — 'rahvasteadlane', ent eestikeelses sõnaloendis *rahvaste-teadust* ei ole, küll aga *rahvateadus*, mis on vene keeles ikka *etnografija* (Kuusik 1903). Võime tõdeda, et sel ajal polnud eesti keeles kuigi täpselt välja kujunenud mõisteid *etnograafia*, *etnoloogia* või *rahvateadus*. Ka *rahva* ja *rahvuse* eristamine tundub tollal valmistanuvat raskusi, kuigi uus ja moodne sõna *rahvus* oli olnud käibel juba vähemalt paarkümmend aastat. Põhiline oli siiski see, et teadusena polnud etnoloogia meil veel välja kujunenud. Üldkasulik *Ajalehelugeja sõnaraamat* (1903) ei pea vajalikuks tutvustada *etnograafiat*, küll aga praegu "kuuma" sõna *identiteet* ('üks olek'). Vaatamata rahvuskultuuriliste püüdluste aktuaalsusele ei olnud tollases Eestis ühiskonnas veel piisavalt jõudu etnoloogia kui kultuuriteaduse

loomiseks ja arendamiseks. Võib öelda, et selle järele puudus ka ühiskondlik nõudmine.

EESTI RAHVA MUUSEUM JA "EESTI RAHVA TEADUS"

Oluliseks tähiseks eesti etnoloogia arengus oli Eesti Rahva Muuseumi rajamine 1909. Põhikirja järgi loodi ERM "eesti rahvateaduse igakülgseks edendamiseks". Ilmselt sellepärast ENEd väidavadki, et "Eestis sai etnograafia (s.t etnoloogia — *H. P.*) omaette teadusharuks, kui 1909 asutati ERM". Sellega ei saa nõustuda mitmel põhjusel. Esiteks nägime eespool, et rahvateaduse mõiste sisu polnud tolleks ajaks kujunenud. Seda kinnitab muu hulgas muuseumi tegevuskava avarus, mille järgi "eesti rahvateadus" võib sisaldada kõike, mis puudutab "Eesti rahva teadust", nii nagu vahel kirjutatigi (ERM 1913: 6). *Rahvateadust/rahva teadust* mõisteti ilmselt rohkem kogu eesti rahvusliku/eestlaste teaduse kui konkreetse teadusharuna. Teiseks, muuseumi rajamine ning tegeliku kogumistöö käivitumine ei tähendanud etnoloogia kui teaduse jaoks varasemaga võrreldes mingit kvalitatiivset hüpet. Eesti Rahva Muuseumi tegevus oli väga praktilise kallakuga — koguda kokku ja säilitada eesti kultuuri olulisemad ainelised mälestised. Etnoloogia jaoks oligi ERMi tegevuse suurimaks tulemuseks *u r i m i s a l l i k a t e* varamu loomine. Eesti etnoloogia kui teaduse arengu seisukohalt võiks aega enne eestikeelse Tartu Ülikooli rajamist nimetada eelajalooks. Kuni vastavate õppetoolide asutamiseni oli eesti "rahvateadus" ebamäärase mahu ja sisuga mõiste, kus muu hulgas ei tehtud selget vahet *etnograafia* ja *folkloristika* vahel. Veel 1923. aastal oli *etnograafia* eesti keeles nii vähe tuntud, et vastav sõnastik seda ei esitagi, ent *arheoloogia* ja *antropoloog* olid juba olemas (Sõerd 1923).

EESTI ETNOLOOGIA/ETNOGRAAFIA SÜND

1919. aastal rajatud "eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli" ning 1924. aastast tegutseva "etnograafia õppetooli" suunad läksid üksteisest otsustavalt lahku: folkloristid panid rõhu kirjanduslik-filoloogilisele lähenemisele, etnograafia moodustas mõttelise liidu ajalooteadusega. Etnoloogiale pani Eestis aluse I. Manninen —

eelkõige oma eelmainitud artikliga (Manninen 1924), ent samavõrra ka praktilise uurimis- ja õpetamistöega. Tema määratles eesti etnoloogia põhisisu ja -suunad ning ristas selle etnograafiaks. "Teatavasti käsitleb rahvateadus laiemas mõttes kõike, mis mõni etniline ühik ainelisel või vaimlisel alal on loonud. Ka rahva kombed, elutarkus, vaimusünnitused, nagu rahvaluule, loetakse rahvateaduse valdkonda kuuluvaiks. Sakslased nimetavad rahvateadust selles laias tähenduses nimega *Volkskunde*. Aga imelikul kombel tarvitavad sakslased seda nimetust ainult Euroopa rahvaste kohta. On küsimus väljaspool Euroopat elavast rahvast või inimeste rühmast, siis tarvitatakse nimetusi *etnograafia* ja *etnoloogia*. Eelmine tähendab teatava etnilise ühiku monograafilist, enamasti kirjeldavat uurimist, kuna etnoloogiaga mõistetakse võrdlevat uurimist, mis ei peatu ühe või kahe määratud etnilise ühiku juures, vaid valib üle terve maakera omale tarvidust mööda materjali, püüdes leida inimliku kultuuri algarenemise üldseadusi. [...] Ametlikult kinnitades nüüd asutatud rahvateaduse õppekohale etnograafia õppetooli nime on Eestis seega asutud Soome seisukohale. Eel-antud seletusi silmas pidades tähendab etnograafia siin siis sedasama kui Soomes: see on asjalise vanavaraga teotsev teadus, niihästi kirjeldav kui ka võrdlev" (Manninen 1924: 229–230). Mannineni järgi on rahvateadus kõige laiemas mõttes katusteadus, mis hõlmab nii folkloristikat kui etnoloogiat. Kitsamalt tähendab see ainult ainelist kultuuri uurivat "etnograafiat". Manninen seadis eesti etnoloogia teadlikult kitsamasse sängi, et edendada ainelise kultuuri uurimist, mida tol hetkel peeti kõige pakilisemaks. Ses mõttes tähendab tema "etnograafia" ühte kitsast ala etnoloogia üldraamistiku sees, mitte kõrval. Edaspidi on seda kasulik meeles pidada.

Avalikud arusaamad nende sõnade tähendusest ilmnevad sõnaraamatuis ja teatmeteostes. Esimene mahukam eesti keele sõnaraamat (*Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat 1925–1937*) teatab: *etnograafia* 'kirjeldav rahvateadus', *etnoloogia* — 'võrdlev rahvateadus', *rahvateadus* '(Völkerkunde); kirjeldav, liigitav: Ethnographie; võrdlev: Ethnologie'. Sarnaselt Manninenile on siingi katusmõisteks *rahvateadus*, kuid *etnograafiat* seletatakse teistmoodi — Euroopa traditsiooni vaimus. Järelikult ei olnud jõud-

nud Mannineni poolt eesti *etnograafia*le antud sisutähendus veel läbi lüüa.

Eesti Entsüklopeedia (1933) asetab esikohale *etnoloogia*. Etnoloogia — 'üldine e võrdlev rahvateadus, mille ülesandeks on uurida inimkonna kultuuri ja selle väliste vormide (ainelised esemed, kombed, keel, usund) arenemise seaduspärasust'. Etnograafia on 'see osa etnoloogiast, mis käsitleb ainelist kultuuri: töö- ja sõjariistu, tehnikat, ehitisi, rõivastist ja kunstitooteid. Mõnes keelkonnas tähendab etnograafia kirjeldavat ehk erirahvateadust, mille ülesandeks on üksikrahvaste kultuuri kirjeldamine'. Eri teatmeteosed (eri autorid!) seletasid neid mõisteid ikka erinevalt. Näiteks *Eesti Rahvateaduse sõnastiku* järgi on "etnograafia e rahvateadus, teadus, mille ülesandeks on üksikute rahvaste **materiaalse kultuuri (ehitised, tööriistad jms)** uurimine. Etnoloogia — võrdlev rahvateadus, kultuuri väliste avaldiste ajaloolise järjepärasuse uurimine" (*Eesti Rahvateaduse sõnastik* 1937–1940). Etnoloogiat ja etnograafiat peetakse võrdseiks rööbikteadusteks ning nende kohal asub mõlemat hõlmates rahvateadus. *Suur võõrsõnade leksikon* (Haljaspõld 1937) lähtub *Eesti Entsüklopeedia* määranguist: etnoloogia on üldmõisteks ning etnograafia, mis kirjeldavalt käsitleb ainelist kultuuri, on selle osa. Niisiis hakkas 1940. aastaks eesti keeles rahvaid ja kultuure uuriva teaduse üldnimetuseks kujunema *etnoloogia*. Eestis tegeldi sellest sisuldasa ainult ühe osaga — uuriti kirjeldavalt eesti vanemat (talurahva) ainelist kultuuri. Seda nimetati läbisegi nii etnograafiaks kui ka rahvateaduseks. Rahvateaduse tähendus oli siiski tunduvalt ebamäärasem ja laialivalgavam kui etnoloogial ja etnograafial. Mõnikord tähistati sellega etnoloogiat kui katusteadust, harvemini hõlmas see ka folkloristikat ning üksikjuhtudel tähendas ainult folkloristikat ehk rahvaluule(teadust). Nõnda oli see saksa keelest ja saksa keelde tõlkimisel — *Volkskunde* on rahvaluule(teadus), folkloor, ning rahvaluule — *Volkskunde* (vt Sell 1940; Muuk, Tuksam 1942).

ETNOLOOGIAST TEHAKSE ETNOGRAAFIA

Järgneva viiekümne aasta jooksul kinnistati paljudele sõnadele uusi tähendusi, nõnda oli see ka etnoloogia vallas. Vene *etnograafia*, enam-vähem sama mis mujal *etnoloogia* või (*kultuuri*)*antropoloogia*, hakkas valitsema samas tähenduses ka eesti

keeles. Uusim ja täielikem *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat* sisaldab *etnograafiat* 'rahvaste materiaalsel ja vaimset kultuuri, olustikku ja kultuuriloolisi sidemeid ning kultuuri arenemise üldisi seaduspärasusi uuriv teadus, rahvateadus', aga ei tunne *etnoloogiat*. Vene traditsioonile üleminek tekitas ja tekitab tänaseni parasjagu segadust. Varasema eesti *etnograafia* sisu ja tähenduse asemele poogiti teine, mis sellest märgatavalt erineb. Nüüd tuli öelda "etnograafia", aga mõelda selle all etnoloogiat. See saab selgeks kahte õigekeelsussõnaraamatut võrreldes — viimast I Vabariigi aegset ja esimest nõukogude oma. Esimene ütleb, et etnograafia on kirjeldav rahvateadus (minu rõhutus — *H. P.*) ning etnoloogia võrdlev-ajalooline rahvateadus (Muuk 1940). Teine teatab sama selgelt, et etnograafia on rahvateadus ja etnoloogia — rahvalugu, üldine, võrdlev rahvateadus (*Suur õigekeelsus-sõnaraamat* 1948). Samas jäi "etnograafiale" alles vana, kitsam tähendus, eriti väljaspool erialakasutust, kuid ka selle sees. Folklooriüliõpilasi õpetati etnograafiat ära tundma väga lihtsalt: "Rahvaluuleteadus on distsipliin, mis [---] Sellest hoitakse lahus rahva materiaalne kultuur, mis moodustab omaette teaduse — etnograafia (minu rõhutus — *H. P.*). Etnograafia kogub ja uurib rahva poolt valmistatud esemeid ja nende tarvitamist" (Laugaste 1946: 5–6). Põhijoontes sarnaneb see Mannineni määratlusega, aga lihtsustab ning kitsendab asja: etnograafia on ainult esemeuurimine. Samastada teadust uurimisainega — materiaalse kultuuriga — on aga lihtsalt vale. Folkloristide arusaamad etnoloogiast ei erine sellest kuigi palju tänapäevalgi.

Pärast Teist maailmasõda seletas etnoloogia nimetust, olemust ja ülesandeid esimesena pikemalt A. Viires. "Nimetusega "etnograafia" me tähistame seda ajalooteaduste haru, mis uurib klasside-eelseid ja varaseid klassiühiskondi kõigis nende eluavaldustes ning määrab kindlaks nende arengu seaduspärasused. Ometi ei jää ka hilisemad klassiühiskonnad täiesti väljapoolle etnograafia valdkonda, vaid neis etnograafia jälgib peamiselt väga vanu, varasemaist arengustaadiumidest pärinevaid nähteid ja igandeid. Sellisena on selgesti etnograafia uurimisobjektiks näiteks ka peaaegu kogu eesti talurahva elu-olu ligi 19. sajandi lõpuni (s.o. kuni kapitalismi lõpliku võidulepääsuni külaühiskonnas), mis ajani see püsis väga vanapärasena" (Viires 1948: 1).

Selle määratluse järgi etnograafia = etnoloogia, mis lahkneb enne Teist maailmasõda kujunenud eesti traditsioonist. Tähelepanu äratav mõte, et *etnograafia* uurib ühiskondade kõiki eluaval-
dusi ega piirdu ainult mõnega neist. Seega käsitletakse etno-
graafiat/etnoloogiat siin laiemalt ja avaramalt kui 1930. aastail,
mil etnoloogia ülesandeks peeti kultuuri väliste vormide uurimist.
Samuti rõhutatakse varasemast rohkem ajaloolist lähenemist —
etnoloogia on ajaloo teaduste haru. Teiselt poolt nähakse etno-
loogia uurimisala kitsamalt kui varem, sest rõhk pannakse klas-
sieelsele ja varastele klassiühiskondadele. Etnoloogia huvipiir
tõmmatakse enam-vähem 20. sajandi algusesse, hilisem aeg sel-
lesse enam ei mahu. Kui mitte muud, siis seda põhimõtet järgisid
meie etnoloogid üsna sihikindlalt viimase ajani. Tegelikult peeti
samavõrra lugu ka igandite uurimisest. Ülejäänud jäi puhtteoree-
tiliseks, mis rakendamist ei leidnud, eriti “kõigi eluavalduste”
käsitlemine. Praktikaks jäi Eesti etnoloogia truuks sõjaeelsele
põhimõtetele. Selle võttis hiljuti kenasti kokku A. Viires: “Pä-
rast 1940.–50. aastate vapustusi arenes etnograafia nagu mitmed
teisedki rahvusteadused (arheoloogia, folkloristika, keeleteadus),
Eestis rahulikult oma teed, palju hoolimata ametlikust
“ühiskondlikust“ tellimusest, käskudest ja keeldudest. Metoodi-
liselt paratamatult mõneti vanamoeline, püüdis see siisuliselt
võimaluse piires (minu rõhutused — H. P.) sammu
pidada muu Euroopa arengutega” (Viires 1993b: 3). Selles ei
pruugi kahelda, kuid ilmselgelt oli eesti etnoloogia areng natuke
liiga rahulik. On aga kindel, et praegu me enam nii rahulikult
edasi elada ei saa ning peame kõvasti “järeleaitamistunde” tege-
ma. 1950. aastail suruti etnoloogia meil väga jäikadesse raamidese-
se, eriti akadeemilise õpetuse alal. A. Viirese eelmainitud õppe-
vahend jäigi viimaseks omakeelseks, edaspidi tuli kasutada ainult
nõukoguliklike, venekeelseid õppe- ja käsiraamatuid. Kogu teoree-
tiline ettevalmistus, niipalju kui seda oli, käis nõukogude mallide
järgi. Uurimispraktikas hoiti igasugustest teooriatest nii kauge-
le kui võimalik. See polnud erandlik, sest ka eesti etnoloogia
“vanema venna”, ajaloo teaduse olukord oli täpselt samasugune.
Erialasest mõttevahetusest ja kriitikast pole sel taustal mõtet rääki-
dagi. Teatmeteostes avaldatud lühiartikleid etnoloogia kohta tuleb
võtta teoreetiliste näpuharjutustena, mis meie uurimispraktikaga
ei haakunud ning seda ei mõjutanud. On kaheldav, kas ja kuivõrd
need avalikkustki orienteerisid. Tunduvalt rohkem kujundas aru-

saamu praktiline uurimistegevus ning tulemuste publitseerimine. Üldist arusaama sellest, mis ei ole etnoloogia, väljendab järgnev (juhulik) mõtteavaldus: "Lääne suurlinnastatud ühiskonnas tekkinud veidraste teadusharude seas (minu sõnend — H. P.) on ka asi, mida kutsutakse umbes urbanistlikuks etnograafiaks. Maakeeles tähendab see linnaihiskonnas levivate legendide või urbanistlike müütide uurimist" (Toomsalu 1994). Järeldus — etnoloogial ei ole asja kaasajaihiskonna, iseäranis linnade uurimisega. Etnograafia tegelgu rahvusliku "vanavaraga", uurigu, "kuidas (eestlased) vanasti elasid", lugegu üle, mitu pulka oli Setumaa ja mitu Saaremaa rehal või mis pistes tikandiga kaunistas (vana-)vanaema oma pulmatanu jne.

1970.–1980. aastail kirjutatud teatmeartiklid (ENE-1 ja ENE-2/EE) sisaldavad asjatundja(te) üldteoreetilisi arusaamu etnoloogia olemusest ja ülesannetest. ENE-1 (1970) kirjutab: "Etnograafia, (kr.) ka rahvateadus, ajaloo haru, mis uurib maailma rahvaste kultuuri, olustikku ja kultuuriajaloolisi sidemeid ning selgitab kultuuri arenemise seaduspärasusi. Etnograafia peamisteks uurimismeetoditeks on vahetu vaatlus välitöödel, sellele tuginev ainelise ja vaimse kultuuri elementide, sotsiaalsete institutsioonide jms. kirjeldamine ning teiste rahvaste vastavate nähtustega kõrvutamine. Etnograafia kasutab ka kirjalikke allikaid, arheoloogia, ajaloo, keeleteaduse jm. andmeid. Mõnel pool Lääne-Euroopas tehakse vahet etnograafia kui kirjeldava või üht rahvast uuriva teaduse (sks. *Volkskunde*) ja etnoloogia kui kõiki rahvaid uuriva, nende kultuuri arengu üldisi seaduspärasusi käsitleva teaduse (sks. *Völkerkunde*) vahel. Anglosaksi maadel peetakse etnograafiat antropoloogia haruks ja nimetatakse kultuuriantropoloogiaks (ingl. *cultural anthropology*)". Väga palju ei erine sellest hilisem kirjutis (ENE-2 1987). Olulisemaiks erinevusteks on esiteks see, et etnoloogiat ei peeta enam ajalooteaduse haruks, vaid tunnistatakse iseseisvaks ühiskonnateaduseks. Teiseks — etnoloogia uurib lisaks "rahvastele" ka muid "etnilisi üksusi (etnoseid)". Mõlemast ilmneb, et etnograafia on seesama mis kultuuriantropoloogia. Sellegipoolest jätkati tegelikku uurimistööd Mannineni vaimus, nagu poleks vahepeal maailmas midagi muutunud — eesti etnoloogia läks "rahulikult oma teed", laskmata ennast millestki või kellestki häirida.

ETNOGRAAFIA JA RAHVAKULTUUR VÕI ETNOLOOGIA JA KULTUUR

Eesti etnoloogia iseloomu ja seisundit väljendab võrdlemisi täpselt keskse mõiste/uurimiobjekti — “(eesti) rahvakultuuri” käsitlus. Märksõna “rahvakultuur” leiame esmakordselt EE teise väljaande 7. köitest (1994), “eesti rahvakultuuri” aga nii ENE 1. kui ka 2. väljaandest (1970; 1987). “Rahvakultuuri” kohta kirjutatakse: “rahva argielus ja pidupäevil avaldub pärimuslik ainelise ja vaimse kultuuri, kommete ning ühiskondlike institutsioonide kogum. Ürgühiskonnas rahvakultuuri kui omaette nähtust polnud, see sügenes ühiskonna kihistudes ning oli seisuslikus ja klassiühiskonnas algselt omane eeskätt rahva suurt enamust moodustavale talurahvale. Valitsevate kihtide kõrgkultuurist, mille kolded on peamiselt linnad, ja naaberrahvailt omandatud sugemed kujundab rahvakultuur ümber ning sulandab ühtseks tervikuks. Rahvakultuuri kui etnose omapära ja identsuse väljendust hakati Euroopas esile tõstma ja uurima rahvuslike liikumiste aegu. Samal ajal on tööstuse edenemine ja linnastumine 19.–20.sajandil toonud kaasa rahvakultuuri ja linnakultuuri kiire omavahelise tasandumise. Viimasel ajal on rahvakultuurist hakatud eristama 20. sajandil pinda võitnud kaubalist populaarkultuuri, mis algselt laadilt ei ole traditsioonipärane. Rahvakultuuri uurivad folkloristika ja etnograafia”.

Mõiste *rahvakultuur* saatus on Euroopa etnoloogias olnud mõnel viimasel aastakümnel üpris kurb. Üha vähem leidub uurijaid, kes sinisilmselt käsitlevad seda rahva tegeliku kultuurina. Rahvakultuur on teadlaste ja ideoloogide ühislooming *k o n s t r u k t s i o o n i n a*, mitte *r e k o n s t r u k t s i o o n i n a* sellest, “mis tegelikult oli”. (Rahvakultuur on see, mida uurivad etnograafid ja folkloristid.) Kaua aega mõisteti rahvakultuuri talupojakultuuri sünonüümina. Sõna “rahvas” tähenduste hulk on eesti nagu mitmetes teisteski keeltes muljet avaldavalt suur. Sellepärast on “rahva-” kasutamine teadustermineis keeruline. Tänapäeval, kui suurem osa eesti rahvast elab linnas, tekib küsimusi, millele on ülaltoodud käsitluse põhjal väga raske vastata. Näiteks: kui tänapäeval “rahvakultuur” ja “linnakultuur” tasandavad kiiresti omavahelisi erinevusi, siis mis “kultuur” selle tulemusena tekib? Kust on võimalik leida “rahvakultuuri”? Kas etnograafid

ja folkloristid, kes uurivad “rahvakultuuri”, peavad uurimistegevusest loobuma, kui nad rahvakultuuri enam ei leia? Lõpuks: kes on “rahvas” ja kus ta elab? Või on “rahvakultuur” see, mille-na seda mõistab laiem avalikkus — näiteks Kultuurkapitalil on rahvakultuuri sihtkapital, mis toetab põhiliselt laias mõttes mit-teprofessionaalset kunsti ja taidlust ning vanade traditsioonide elushoidmist/elluäratamist (rahvarõivad, -laulud, -kombed jmt) ning nende uurimist. Igal juhul on rahvakultuuri puhul tegemist mõistega millegi tähistamiseks, mis tegelikult ei ole rahva elus oluline, rahvale omane. Kui etnoloogid piirduksid säärase lähenemisega, siis näitaksid nad ise endile kätte koha ühiskonna äärealadel. Artikkel “eesti rahvakultuur” siiski nii lohutuid väljavaateid ei paku: “eestlaste argi- ja pidupäevases elus avaldub ainelise ja vaimse kultuuri, kommete ning sotsiaalsete institutsioonide kogum. Eestlaste rahvakultuur oli kaua valdavalt talurahvakultuur [---] Sotsialistliku korra ajal on see protsess (elu moderniseerumine ja pärimuslikest eluvormidest loobumine) linnastumise mõjul tunduvalt kiirenenud ja rahvakultuuri kese on kandunud maalt linna...”. Siin püütakse (eesti) rahvakultuuri mõistet muutunud oludega kohandada — tänapäeva Eestis elab rahvakultuur peamiselt linnades. Ei rõhutata ka, et rahvakultuur on ainult “pärimuslikud eluvormid”, mis olid/on omased eesti talurahvale, nagu vastava artikli varasemas variandis. Siiski ei ole selge, mis see rahvakultuur siis tänapäeval ja linnas õieti on. Ometi tundub, et 1980. aastate lõpul mõisteti etnoloogia ainet Eestis avaramalt ning see haakus Euroopa etnoloogia arenguga paremini kui 1990. aastail! Üldteatmeteostes avaldatavaid seisukohti ei peaks võtma liiga traagiliselt, ent meie olukorras tähendavad need eriala seisukohalt rohkem, kui tohiks. Eespool korduvalt kõneks olnud eestikeelsete üldkäsitluste puududes hakkavad entsüklopeediaartiklid neid paratamatult asendada. Väljapääs ei ole kindlasti mitte teatmeartiklite täiustamises, vaid eesti(keelse) teoreetilise etnoloogiakirjanduse loomises. Kõrvuti väljapaistvamate tööde tõlkimisega on tähtis või isegi tähtsam algupäraste üldteoreetiliste käsitluste kirjutamine. See tähendab paratamatult ka hädavajaliku etnoloogiterminoloogia loomist, mida meil ju samuti pole. Luues ja arendades emakeelset erialast teaduskommunikatsioonisüsteemi, on eesti etnoloogial võimalusi püsima jääda ning edasi minna. Etnoloogid peavad üle saama endisaegselt mõtteviisist, eelkõige loobuma kultuuri jagamisest etnograafiliseks ja mitte-

etnograafiliseks. Väga lühidalt öeldes on etnograafiline see, mis kuulub vana talupojakultuuri juurde. Muude nähtustega on lugu palju keerulisem, sest nende suhtes pole kindlat "tsunftieeskirja". Ka eesti etnoloogidel oleks aeg hakata uurima "inimest kultuuris", mitte ainult "kultuuri inimeses", nagu on öelnud rootsi etnoloog J. Frykman. Meie etnoloogia on olnud läbi aegade sõna otseses mõttes asine — ainult "asju" ongi ju uuritud ning sellega paljude meelest etnoloogide ülesanne piirdubki. See, et asjad on inimeste tehtud, ei puutunud enam meisse, sellega pidid tegelema "teised". Lihtsustades võiks öelda, et kui eesti etnograafia on tegelnud (vanade) asjade/esemete uurimisega, siis etnoloogia peaks käsitlema inimest kui "kultuuriolendit". Eesti etnoloogia ei vaja praegu midagi rohkem kui uusi probleeme, uusi ideid ja uusi lähenemisteid.

Kirjandus

- Ajalehelugeja sõnaraamat arusaamise abiks igale teaduse himulisele lugejale.* 1903. Tallinn
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat.* 1991. 2. vihik. Tallinn
- Eesti Rahvaleksikon.* 1937–1940. I–II. Tartu
- Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat.* 1925–1937. I–III. Tartu
- ERM 1913. *Eesti Rahva Museum 1912.* (Eesti Rahva Museumi väljaanne nr. 5.) Tartu
- Grenzstein, Ado 1884. *Eesti sõnaraamat.* Tartu
- Haljaspõld, Herbert 1937. *Suur võõrsõnade leksikon.* Tartu
- Hurt, Jakob 1896. Kõne Eesti vanavara korjamisest muinasaja uurijate kongressil Riias augustikuus 1896. — *Olevik*, nr 49
- Jaanus, J. M. 1896. *Venekeeles pruugitavate võerakeele sõnade seletaja.* Paide
- Johanson-Pärna, Jakob 1885. *Vene—Eesti Sõna Raamat: Koolidele ja iseõppimiseks.* Tallinn
- Kuusik, Timotheus 1903. *Vene—Eesti ja Eesti—Vene sõnaraamat.* Tallinn
- Kõrv, Jakob 1889. *Vene—Eestikeele Sõnaraamat.* Tallinn
- Laugaste, Eduard 1946. Eesti rahvaluule. — *Eesti kirjanduse ajalugu I.* Tartu
- Lauristin, Marju 1995. Veel kord Eesti Kongressist, Rahvarindest ja rahvusriigist. — *Vikerkaar*, nr 5–6, lk 176–178

Mõistetest etnograafia, etnoloogia ja rahvateadus

- L i n n u s , Ferdinand 1938. Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren. — *Balticoslavica III*. Wilno
- M a n n i n e n , Ilmari 1924. Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. — *Eesti Kirjandus*, nr 12, lk 527–537
- M u u k , Elmar 1940. *Väike õigekeelsus-sõnaraamat*. 7. trükk. Tartu
- M u u k , Elmar, Georg T u k s a m 1942. *Saksa—eesti sõnaraamat*. Tartu
- P l o o m p u u , Jakob 1902. *Tarvilik saksa—eesti sõnaraamat*. Tallinn
- S e l l , Elisabeth 1940. *Eesti—saksa sõnaraamat*. 3. trükk. Tartu
- S u u r õ i g e k e e l s u s - s õ n a r a a m a t . 1948. 1.–2. vihk. Tartu
- S õ e r d , Leonhard 1923. *Eesti keeles tarvitusel olevate võõrakeelsete sõnade sõnastik*. Tallinn
- T o o m s a l u , Toomas 1994. Lõbusad jäägrid ja kuri komissar. — *Rahva Hääl*, nr 178
- T . P . 1867. [Moskva etnograavi näitus]. — *Eesti Postimees*, nr 10
- V i i r e s , Ants 1948. Üldetnograafia algmed: Konspekt. Tartu. (Šapirografeeritud.)
- V i i r e s , Ants 1993a. Eesti rahvateaduse minevik ja tulevik. — *Kleio*, nr 7, lk 42–44
- V i i r e s , Ants 1993b. Saateks. — *Muunduv rahvakultuur: Etnograafilisi uurimusi*. Toimetanud A. Viires. Tallinn
- W i e g e l m a n n , Günther 1983. Die Beziehungen zwischen Volkskunde und Völkerkunde in der Nachkriegszeit. — *Europäische Ethnologie: Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht*. Hrsg. von Heide Nixdorff und Thomas Hauschild. Berlin

HEIKI PÄRDI (sünd. 1951), lõpetas Tartu ülikooli 1974. a ajaloolase-
etnoloogina, etnoloogiamagister 1996 Tartus. Eesti Rahva Muuseumi
ja Tartu ülikooli etnoloogia õppetooli teadur, ICOMi Eesti Rahvuskomitee esimees, Eesti Muuseumi nõukogu liige. *Akadeemias* on ilmunud
artikkel “Muutuv maailm ja muuseumid” (nr 9, 1996, lk 1930–1950).

PIDULIK LOENDUS

Jüri Parijõgi

Meie sõjaväeosadel on kombeks igal aastal pidulikult mälestada seda päeva, millal väeosale alus pandi ning selle loomisele asuti. Seda päeva pühitsetakse väeosa aastapäevana. Sel päeval ei peeta õppusi, see on pidupäev. Kasarmud on rohelisega kaunistatud, sõdurid pühapäevaselt rietatud ning pidulikus meeleolus.

Üks pidulik sündmus järgneb sel päeval teisele. Kõigepealt peetakse aktus, kus väeosa ülem tuletab meelde lahinguid, millest väeosa osa võtnud. Noored sõdurid, kes ise lahinguist ei ole osa võtnud, kuulavad neid lugusid hinge kinni pidades. Sellele järgneb paraad, kus väeosa lipu all mehiselt marsitakse kindrali eest mööda.

Aga õhtul videvikus peetakse loendus, see on pidulik loendus, mida peetakse ainult kord aastas, väeosa aastapäeval. Kogu väeosa rivistatakse platsile, rivi ees süüdatakse nii palju küünlaid, kui palju oli väeosal langenuid Vabadussõjas. Kui kõik on valmis, astub väeosa ülem rivi ette ja kamandab valju häälega:

“Valvel! Alata piduliku loendusega!”

Väeosa adjutant astub ülema kõrvale, avab langenuite nimes-tiku ja hüüab selgelt ning kõlavalt sõduri nime, kes esimesena langes Vabadussõjas. Nime hüüdnud, peatub ta ja laseb silmad käia üle rivi, nagu peaks iga silmapilk rivisse ilmuma ammu langenud sõdur ja väljahüüdele vastama. Hetke kestab vaikus. . . sõdur ei ilmu rivisse. Kuid vastus väljahüüdele tuleb siiski. Veltveebel, kes seisab esimese küünla juures, hüüab vastu selgelt ning kõlavalt, nii et on kuulda üle kogu platsi:

“Langes Vabadussõjas kodumaa eest.”

Seda hüüdnud, kustutab ta esimese küünla.

Jälle hõikab adjutant langenuid sõduri nime, jälle vastab veltveebel sama hüüdega ja kustutab küünla.

Neid nimesid on adjutandil palju hüüda, palju on veltveeblii vastu hõigata ja küünlaid kustutada. Noored sõdurid jälgivad loendust pühalikus vaikuses. Mõni kuuleb hüütavat isa, sugulase või omanurga mehe nime, teistele on kõik nimed võõrad. Kuid kõik tunnevad salapärast vaikust õhus, nagu oleksid langenud ise siin nende keskel, kuulataksid väljahüüdu ja veltveebli vastuseid.

Kui on välja hüütud viimne nimi ja kustutatud viimne küünal, lahkuvad üksused pidulikult loenduselt. Noored sõdurid mõtlevad kaua veel:

“Juba palju aastaid puhkavad nad mullas, aga nende nimesid hõigatakse ikka veel. Neid hõigatakse nii kaua, kui püsib eesti rahvas ja on eesti väeosasid. Nad on oma elu kaotanud, kuid nad on ka selle hoidnud igavesti.”

Jüri Parijõe lugu “Pidulik loendus” ilmus 1939. aasta *Lastelehes* nr 4. Sellega ja sellele järgnenud Kersti Merilaasi luuletusega “Vabadusepäeval” märkis tol ajal Karl Adra toimetusel ilmunud *Lasteleht* Eesti iseseisvuspäeva 24. veebruaril. Muidugi teadis siis veel vaevalt keegi, kui habras see iseseisvus on, kui lähedal on omariikluse lõpp. Jüri Parijõe teksti viimased readki kõnelevad igavikulisusest, kuigi eelnenud mõte “nii kaua, kui püsib eesti rahvas ja on eesti väeosasid”, võiks väljendada ka mõningaid eelaimusi. Arvatavasti on see siiski vaid reetooriline kujund. Kas Vabadussõjas langenute nimed on jäänud alatiseks püsima? Ma ei räägi nendest aastatest, kus Vabadussõja nimetustki ei tohtinud suhu võtta. Räägin meie ajast. Kas peetakse ka praegu mõnes väeosas, näiteks Kuperjanovi omas, pidulikku loendust sel kombel, nagu Jüri Parijõgi seda on kirjeldanud? Või oleme meie unustanud need mehed, kes vabaduse eest võitlesid?

Noor Parijõgi, kes ise Vabadussõjast osa võttis, saatis kodustele rindelt pettunud ja kriitilisi kirju. Tema meelet polnud vabaduse eest võitlejatel aateid ega isamaalist vaimu. Sõda tähendas vaid surma, kannatusi ja “soomusevõtmist”, mida Parijõgi eriti teravalt hukka mõistis. Ei olnud sõjal Parijõe silmis mingit romantilist oreooli. Ometi sõda võideti, kindlasti eeskätt tänu eesti sõjamehe vaprusel.

Omariiklust ja iseseisvust hindas Parijõgi kõrgelt, kuigi ei lakanud olemast kriitiline (fõljetonid Raud-Katku nime all, mõned laste jõulujutud). "Pidulik loendus" on kirjutatud samuti lastele. See tähendab, et Parijõgi pidas vajalikuks sisendada noortesse isamaa-armastust ja rahvuslikku ühtehoidmistunnet. Selles nägi ta tüht Eesti Vabariigi püsimise eeldust. Kas võime tänapäevalgi toetuda samadele väärtustele?

Jüri Parijõgi ise langes punase terrori ohvriks Tartu vanglas 1941. aasta 9. juuli ööl. See on tõsiasi, mida vanem põlvkond raudselt teab ja mäletab. Noored inimesed on Tartu massimõrvast küll kuulnud, kuid võivad süütul moel küsida: kes need tapjad õieti olidki? Paradoksaalsel kombel on mõned väliseestlased kahtlustanud Parijõge kommunistlikus meelsuses, koguni kommunistide salaagendiks olemises. Ikka sellepärast, et ta 1940. aasta sügisel vastu omaenda tahtmist Tartu Õpetajate Seminari direktoriks määrati. See määramine saigi Parijõele saatuslikuks, sest oma ametipostil julges ta vastu hakata okupantide nõmedatele nõudmistele.

Pidulikku loendust on kindlasti vaja. On nimesid, mis ei tohi ununeda. Ei tohi ununeda kultuuri- ega ajalugu, sest millele muule on meil siin heitlikus maailmas toetuda, kui tahame püsida!

Reet Krusten

KÜLLI MUNA

ASSÜÜRIA ELUPUU: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete jälgedel

Simo Parpola

Tõlkinud Amar Annus

Ilmselge usundilise tähendusega stiliseeritud puu esineb Mesopotaamias kunstilise motiivina juba neljandal aastatuhandel eKr ja teisel aastatuhandel eKr leidub seda kõikjal vana Lähis-Ida oikumeeni piirides, kaasa arvatud Egiptuses, Kreekas ja Induse tsivilisatsioonis.¹ Motiivi tähendus ei ole selge, kuid selle üldine kompositsioon meenutab rabavalt Elupuud hilisemas kristlikus, muhameedlikus ja budistlikus kunstis. Küsimuses, kas Elupuu mõistet muisthes Mesopotaamias tõeliselt eksisteeris, on siiski vaieldud ja nii eelistavad paljud tänapäeva teadlased mesopotaamia Puule viidates neutraalsemat terminit "püha puu".

Umbes teise aastatuhande keskel saab märgatavaks uus areng Elupuu ikonograafias, mis viib Tukulti-Ninurta I aegse niinimeta-

The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy. — *Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 52, 1993, pp. 161–208. Avaldame lühendatult ja autori loal.

¹Harappa keraamikas, glüptikas ja kirjas tuvastatud Puu vormid, alates 2400 eKr, näitavad proto-elami ja akadi mõjutusi. Varaseimad Egiptuse näited pärinevad 16. sajandist eKr ja ilmutavad sugulust samaaegsete Babüloonia vormidega. Varaseimad kreeka näited 15. sajandist on veelgi selgemalt babüloonialikud.

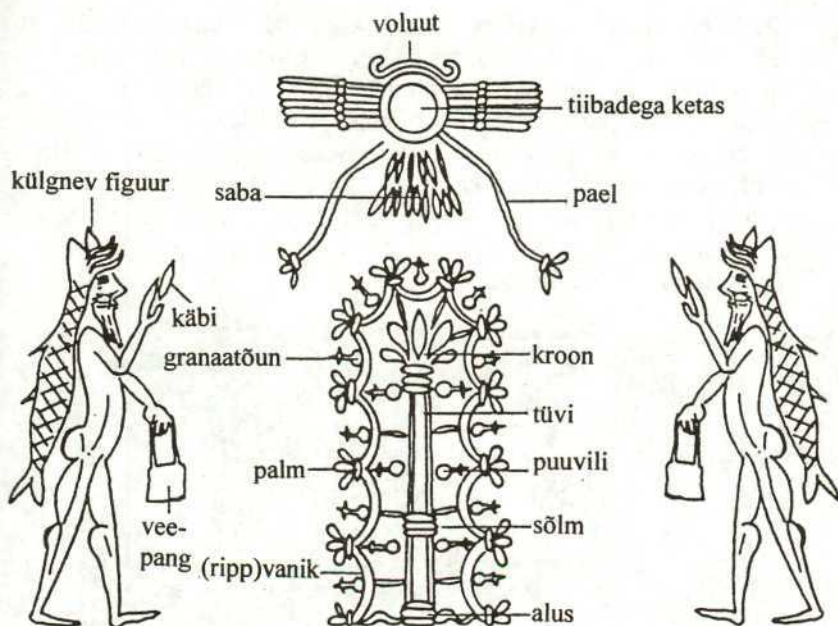
tud hilisassüüria Puu tekkimiseni.² Uus-Assüüria impeeriumi tõusuga levib selline Elupuu vorm terves Lähis-Idas ja püsib esimese aastatuhande lõpuni. Selle tähtsust imperiaalsele ideoloogiale kinnitab tema esinemine õukonna riietel, ehedel, ametipitsatitel, seinamaalidel ja kuningalosside skulptuuridel, nagu Assurnasirpal II trooniruumis Kalhus/Kalahis, kus ta on keskne motiiv.

Sajad teadaolevad näited hilisassüüria Elupuust toovad esile suure hulga individuaalseid variatsioone, mis kinnitab, et motiiv ja suur osa selle ikonograafiast olid pärit varasematest perioodidest. Igatahes paistavad selle iseloomulikud tunnused välja isegi kõige vähem viimistletud näidistes ja see teeb üldiselt lihtsaks eristada teda oma eelkäijaist. Põhiliselt koosneb see palmiga kroonitud tüvest, mis seisab kivist alusel ja on ümbritsetud horisontaalsete või lõikuvate joonte võrgustikuga, mis on ääristatud palmide, männikäbide või granaatõunega (joonis 1).³ Enam viimistletud esitustel on tüve tipus, keskel ja all jamandid ja sõlmed ning vastav arv väikesi sõõre tüvest paremal ja vasakul. Vastakuti asetatud loomad, inimesed või üleloomulikud tegelased tavaliselt külgnavad puuga, samas kui kõige kohal hõljub tiibadega ketas.⁴ Ka kõige skemaatilisemad kujutised on valmistatud piinliku hoolega, pöörates tähelepanu üldisele sümmeetriale ja telgmisele tasakaalule.

²Valitses aastail 1243–1207 eKr. Seda Puu vormi iseloomustab peamiselt käbide, granaatõunte või palmide “vanik”, mis ümbritseb krooni ja/või tüve. Selle vormilist arengut keskassüüria perioodi jooksul võib jälgida dateeritud pitsatijälgedelt ning dateeritavalt pitsatitelt.

³Seni peetud viljakuse sümboleiks, kuid nagu Farouq ar-Rawi mind suuliselt teavitas, peetakse Iraagis männikäbisid ja granaatõunu traditsiooniliselt ühtsuse sümbooliteks. Kristlikus sümboolikas tähistab granaatõun “ühtsust mitmesuses nagu kirik, granaatõuna seemned kui kiriku erinevad liikmed” ja teisiselt “taasloomist ja surnuist ülestõusmist”. (J. Baldock. *The Elements of Christian Symbolism*. London, 1990, lk 108).

⁴Ketta ja puu ühendus esineb juba mitanni kunstis, kuid assüüria kujutised erinevad tähenduslikult oma mitanni vastetest ketta asendi ja ikonograafia poolest. Mitanni ketta juures ei leidu ikonograafilisi uuendusi nagu kettast lähtuvad kiired, mis sageli ümbritsevad puud, ketta suleline saba, mingi jumal kettal ratsutamasi, voluut tipu kohal, mis meenutab tüve jamanditest väljuvaid voluute.

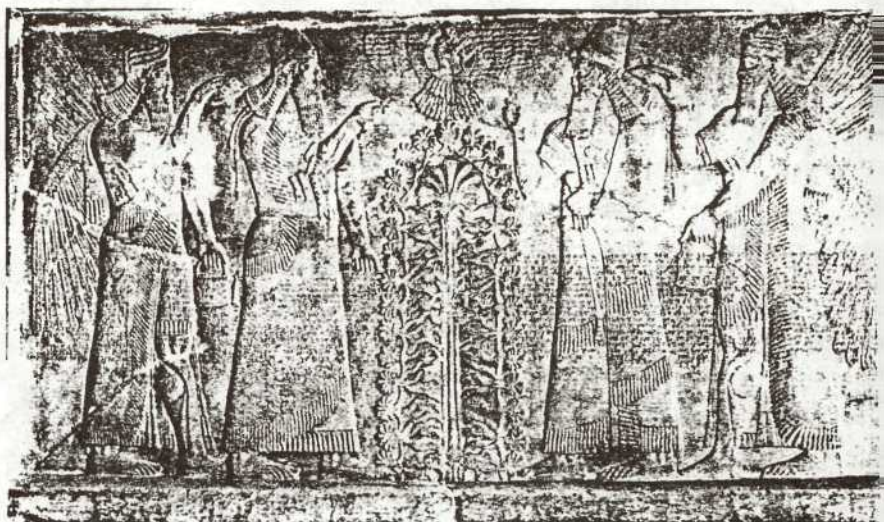
Joonis 1. Assüüria puumotiivi struktuurielemendid

ELUPUU: SÜMBOLISM JA KONTSEPTUAALNE STRUKTUUR

Elupuu põhiline sümbolism

Mida Elupuu tähistas ja miks oli ta valitud riiklikuks sümboliks? Selle küsimuse kohta leidub hulgaliselt kirjandust, kuid vaatamata ka kõige püüdlikumatele ikonograafiliste tõendite analüüsidele on üldiselt vähe ära seletatud. Suurelt osalt tuleb see vastava tekstimaterjali peaaegu täielikust puudumisest. Elupuu sümbolismi üle kiilkirjalistes allikates ei arutleta ning vähesed viited pühadele puudele või taimedele Mesopotaamia kirjanduses on liiga ebamäärased ja obskuursed, et olla tuluandvad.

Kaks põhilise tähtsusega probleemi on siiski lahendatud seoses Elupuu funktsiooniga Assurnasirpali palee trooniruumis Kalahis. Esiteks, Irene Winter on veenvalt näidanud, et kuulus reljeef, mis kujutab kuningat seismas mõlemal pool Elupuu kõrval ja tiibadega ketast selle kohal (joonis 2), vastab epiteedile “jumal Assuri asevalitseja” sellega kaasnevas inskriptsioonis.⁵ Elupuu väljendab siin selgelt jumalikku maailmakorda, mida kuningas hoiab alal jumal Assuri esindajana, kes on kehastunud Elupuu kohal hõljuvaks tiibadega kettaks.⁶

Joonis 2. Assurnasirpal II trooniruumi paneel B-23

⁵I. Winter. “The Program of the Throneroom of Ashurnasirpal II.” — P. O. Harper, H. Pittman (eds.). *Essays on Near Eastern Art and Archeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*. New York, 1983, märkus 13, lk 26jj. M. T. Larsen tõi välja (*The Old Assyrian City State and its Colonies*. Copenhagen, 1976, lk 119), et “jumal Assuri asevalitseja (*iššakku*)” on traditsiooniline epiteet, mis spetsiifiliselt viitas kuningale kui “jumala ja kogukonna vahendajale”.

⁶Selle võrdlust gooti tünpanoni kui keskaja kristluse teoloogilise struktuuri võtmega vt Winter, “Program”, lk 16jj.

Teiseks on veidi aeg tagasi täheldatud, et mõnel reljееfil võtab Elupuu asemel kahe tiibadega olendi (*apkallu*) vahel koha sisse kuningas.⁷ Mis iganes on ka selle stseeni täpsed tagamõtted, on selge, et kuningat kujutatakse seal Elupuu inimliku kehastusena.⁸ Samamoodi nagu Elupuu sümboliseeris jumalikku maailmakorda, kujutas kuningas ise selle tõekssaamist inimeses, teiste sõnadega Jumala tõelist kujutist (*šalmu*), Täiuslikku Inimest (*eṭlu gitmālu*).

Kui see arutluskäik peab paika, võib teha järelduse, et Elupuul oli assüüria riiklikus kunstis kahetine ülesanne. Peamiselt sümboliseeris see jumalikku maailmakorda, mida hoiab alal Assüüria kuningas, kuid pöördsuhteliselt võidi seda projitseerida kuningaks endaks, et kujutada teda Täiusliku Inimesena. Selline tõlgendus seletab Elupuu rohke esinemise riikliku sümbolina, sest niimoodi legitimeeris ta Assüüria maailmavalitsust ja õigustas ka kuninga asendit impeeriumi piiramatu valitsejana.

Osutuste täielik puudumine sedavõrd olulisele sümbolile tolle aja kirjalikes allikates võib tähendada ainult, et õpetlaste eliit, kes seipitses riiklikku ideoloogiat, ei pannud Elupuu-õpetust kunagi kirja, vaid see ringles nende seas suuliselt.⁹ Asja enese loomus viitab sellele, et ainult Elupuu põhisümbolismi tunni laialdaselt,

⁷*Apkallu*-olendid on müütiliseks võrdkujuks õukonnaõpetlastele, kelle esmane kohus oli kaitsta kuningat ja hoolitseda tema moraalse rikkumatus eest, s.t “puhastada” tema vaimu. Assüüria õukonna “elupuisse” struktuuri kohta vt lähemalt S. Parpola. “Assyrian Cabinet.” — M. Dietrich, O. Lorentz (Hrsg.). *AOAT 240. Festschrift für Wolfram Freiherr von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*. Neukirchen-Vluyn, 1995, lk 379–401.

⁸Kuningat kujutatakse õilmitseva Puuna pakkumas varju oma alamatele ühes uusassüüria kirjas, mille on kirjutanud keegi tähtis õukonnaõpetlane (vt S. Parpola. *Letters of Assyrian Scholars*, 122:14) samuti Piiblis Taanieli raamatu 4. peatükis, ehkki teistmoodi (vt *ibid.*, 2. kd, lk 108).

⁹“Õpetlaste eliit” tähendab peakirjutajat (keda kutsutakse ka “kuninga õpetlaseks”) ja tema “kateedrit”. Kuigi peakirjutaja kohustusi ei ole assüüria allikates määratletud, on äärmiselt tõenäoline, et nende hulka kuulus ka kuninglike inskriptsioonide visandamine ja produtseerimine. Teisest küljest on tõendeid, et ka teised silmapaistvad õpetlased olid kaasatud kuninglike inskriptsioonide koostamisse ja üldisemalt, riigi poliitika sõnastamisse.

kuna aga selle tõlgendamise keerukamad detailid olid ligipääsetavad ainult vähestele valitud pühendatuile. Ulatusliku esoteerilise traditsiooni olemasolu esimese ja teise aastatuhande Mesopotaamias on rohkelt dokumenteeritud ning vähesed säilinud sellise pärimuse üleskirjutatud näidised tõendavad, et religioosse sümbolismi müstiline eksegees mängis selles olulist rolli.¹⁰

Sefirootiline Puu

Mesopotaamia esoteerilisel pärimusel ning ka praeguse teema seisukohalt olulisemal assüüria Elupuul esineb tähelepanuväärne paralleel juudi kabalas.¹¹ Skemaatiline joonis, mis on tuntud kui sefirootiline Elu Puu, leidub tähelepanuväärselt nii praktilises kui ka teoreetilises kabalas.¹² Tegelikult võib öelda, et terve kabala

¹⁰Selle hermeneutikalaadi nimetamine müstiliseks on õigustatud, sest ta esmane eesmärk paistab olevat "peidetud" tähenduste tuletamine religioossete tekstide tähttelisest sõnastusest. Hermeneutilised meetodid, mida sellises protsessis kasutati, on tegelikult identseid nendega, mida kasutati rabiinlikus eksegeesis, nagu *mašal* — allegooria, *remez* — vihjamine, *na'ad* — homonüümia ja eelkõige *gematria* (sõna moodustavate aabete arvulise väärtuse tarvitamine) ja *notarikon* (teatud sõnade võtmine tervete fraaside lühenditena või tähtede ja silpide võtmine sõnalühenditena). Ei pruugi olla pelk kokkusattumus, et Talmudi hermeneutika reeglitele pani aluse rabi Hillel, esimese sajandi (umbes 30. a pKr) immigrant Babülooniast.

¹¹Kabala rangelt esoteeriline iseloom ja tõsiasi, et selle salajased õpetused anti sajandeid ja antakse praegugi edasi peaaegu eranditult suuliselt, on peamisi põhjusi, miks sellest kuni hiliskeskajani peaaegu midagi ei teatud. Kabala esoteerilisust ja selle põhiliselt suulist loomust rõhutatakse igas vanas ja uues kabalistlikus kirjutises. Vt M. Idel. *Kabbalah: New Perspectives*. New Haven, 1988, lk 109. Kabalistlikele pärimustele viidatakse sageli kui *hokma nistar'* ile (või *hokma ha-nistar*) — Salajane Tarkus, mis meenutab isesuguseid Mesopotaamia esoteerilise pärimuse nimetusi (*katimtu*, *niširtu*, *pirištu*, *ikkibu*).

¹²Tuntud samuti kui Teadmise Puu, selge viitena Gen 2:9 ja 3:3–5; vt C. Poncé. *Kabbalah*. San Francisco, 1973, lk 145jj. Kabalistlik mõte jaotatakse traditsiooniliselt kaheks haruks, praktiliseks ja spekulatiivseks (vt G. Scholem. *Encyclopaedia Judaica*, 10. kd, lk 632jj). Esimene pärineb eksiilijärgsest merkaba-müstitsismist (spekulatsioonid Jumala

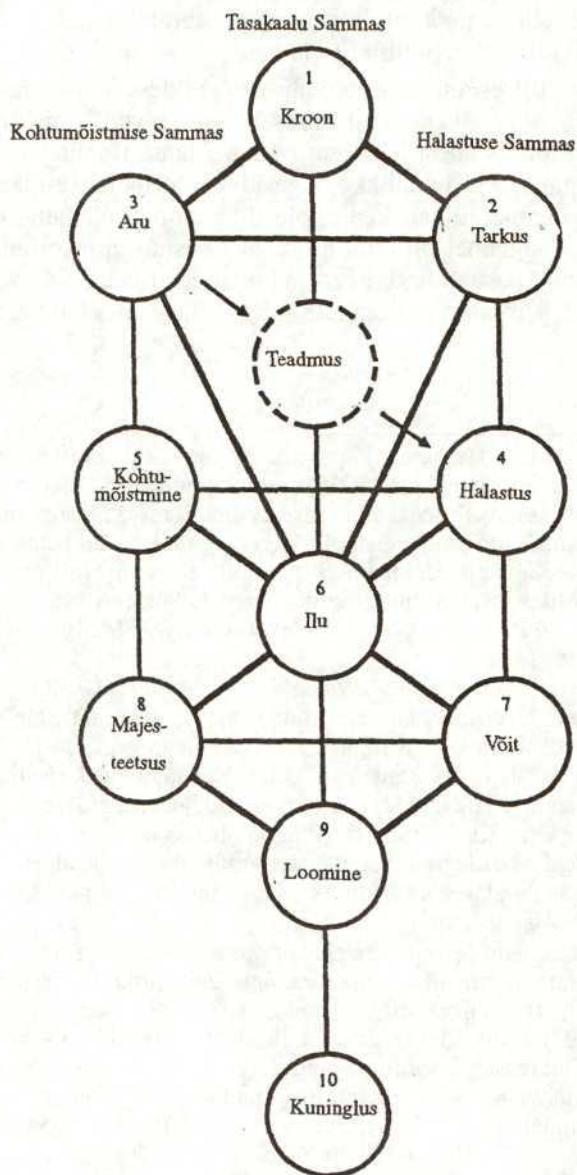
õpetuslik ehitus pöörleb ümber selle diagrammi (joonis 3), mis sarnaneb rabavalt assüüria Elupuuga.

Sefirootilise Puu nimi tuleb elementidest, mida nimetatakse *Sefirôt*, sõna-sõnalt 'loendamised' või 'arvud', mis on esitatud diagrammis ühest kümnene nummerdatud ringidena.¹³ Neid määratletakse kui jumalikke vägesid või atribuute, mille kaudu transtendentne Jumal, keda pole diagrammis näidatud, ennast ilmutab.¹⁴ Igaühel on oma nimi, mis vastab järjekorranumbri-le. Elupuu koosneb kesktüvest ja horisontaalsetest oksadest, mis sirutuvad paremale ja vasakule ning millele on sümmeetriliselt

troonvankri üle, Hesekieli 1. ptk), mida esindasid sellised kabalistid nagu Abraham Abulafia ja Isaak Luria ning millel olid tugevad seosed ekstaatilise prohvetlusega; teine rajanes aga Berešiti müstitsismil (spekulatsioonid loomise üle, Gen ptk 1–3) ning on loomult peamiselt teosoofiline. Kabala kaksikjaotusel on paralleel ekstaatilise prohvetluse ja õpetlasliku müstitsismiga esimese aastatuhande Assüürias, vt minu *Assyrian Prophecies. State Archives of Assyria IX*. Helsinki, 1998, sissejuhatus.

¹³Z. Halevi. *The Way of Kabbalah*. Bath, 1991, lk 88j: "Elupuu on Sefirade ehk Jumalike Printsipiide diagrammskeem, mis valitseb Nähtavat Eksistenti." Numbrid vastavad emaneerumise järjekorrale En Sofist (=kabalistlik Jumala nimetus). Kabalistlikus kirjanduses viidatakse nendele järgarvudega ja seostatakse heebrea tähestiku esimese kümne aapega. Ka Sefirootiline Puu on olemas paljudes eri vormides, mis peegeldavad diagrammi erinevaid sümboolseid tähendusi. Siin esitatu on kabala-alases kirjanduses enimlevinud ja jälgitav sellel kujul alates 17. sajandist.

¹⁴G. Scholem märgib (*Origins of the Kabbalah*. Princeton, 1987, lk 82), et kümne jumaliku "sõna" (*dabar*) loend, mille abil maailm loodi, esineb juba talmudi tekstilõigis umbes aastast 230, omistatuna paabeli õpetlasele Rav'ile. Idel (*Kabbalah*, lk 113j) lisab veelgi kabalistlikega sarnanevaid tekstiosi varastest juudi ja gnostilistest allikatest, viidates kümnele loovale *logos'* ele Loomise kontekstis. Mõnedes sefirootilistes diagrammides kujutab En Sofi ring, mis hõljub Puu kohal (vt nt Poncé, *Kabbalah*, lk 92, 101 ja 102) ja meenutab tiibadega ketast hõljumas assüüria Puu kohal, nagu ka ülendatud Kristuse kujutist Elupuu kohal kristlikus kunstis.

Joonis 3. Sefirootiline Puu

asetatud sefirad: kolm vasakul, neli tüvel¹⁵ ja kolm paremal. Vertikaalne sefirade rivistus paremal ja vasakul kujutab maskuliinse ja feminiinse, positiivse ja negatiivse, aktiivse ja passiivse, tume- ja heleda jne polaarseid vastandeid.¹⁶ Puud hoiab tasakaalus tüvi, mida kutsutakse ka Tasakaalusambaks.

Nii nagu assüüria Elupuul, on ka sefirootilisel puul kaks ülesannet. Ühelt poolt on see makrokosmose kujutis. Ta kirjeldab maailma loomist, mis kaasneb kolme järjestikuse sefirade emanerumise astmega transtsendentsest Jumalast. See kaardistab samuti universumi kosmilise harmoonia, mida sefirad vastandite polaarse süsteemi piirava mõju all alal hoiavad. Lühidalt, see on jumaliku maailmakorra mudel ning nähtamatut Jumalat tema atribuutide kaudu nähtavaks tehes on ta ühtlasi omamoodi Jumala kujutis.¹⁷

¹⁵Viies, "nähtamatu" sefira, *Da'at* (Teadmine või Mõistus) on mõnikord keskmisesse sambasse juurde pistetud *Keteri* ja *Tifereti* vahele. See "mitte-sefira" esindab vahemikku või tühimikku, mis eraldab esimest kolme sefirad ("Kõrgemaid" või "Ülemist Palet") järgnevast kuuest ("Alumine Pale"). Ka assüüria Puu variantides esineb mõnikord neli sõlme standardse kolme asemel.

¹⁶Parempoolsele sefirade rivistusele viidatakse harilikult kui Halastuse Sambale ja vasakul olevale kui Kohtumõistmise või Valjuse Sambale. Neid kahte "sammast" (tuntud samuti kui Mehelik ja Naiselik Rivistus või Hea ja Kuri Külg) kujutletakse kahe peidetud jumaliku printsüübi manifestatsioonina, mis suunavad emanatsiooni voolu: aktiivne ja ekspansivne Halastuse vool ja passiivne-kitsendav Õigluse (või Valjuse) vool. Vt Z. Halevi. *Kabbalah: Tradition of Hidden Knowledge*. London, 1979, lk 5j.

¹⁷*Bahiri* raamatus (12. sajand) viidatakse Elupuule Jumala kujuna terminiga *ha-male*², mis on täpne vaste gnostilisele *pleroma*'le — "(jumalik) täius", selle mõiste kohta, millele samuti viidatakse kui "Kõik(sus)" (*to pan, to holon*), vt Scholem, *Origins*, lk 68jj, osundades *Tooma Evangeeliumi*, milles Jeesus ütleb: "Mina olen kõik ja kõik väljub minust", vrd Pauluse kiri koloslastele 1:15–19. Ekstaatilise kabala ja merkaba müstitsismi avameelselt antropomorfses teosoofias seostatakse sefirasid Adam Kadmoni kosmilise iduga, arhetüüpilise või täiusliku inimesega või Jumala endaga, vt Poncé, *Kabbalah*, lk 134jj; Scholem, *Origins*, lk 20jj; J. Dan, *Three Types of Ancient Jewish Mysticism*. Cincinnati, 1984, lk 12jj. Varajane assüüria eelkäija (13. saj. eKr)

Teisest küljest võib sefirootiline puu nagu assüüria omagi viidata inimesele kui mikrokosmosele, ideaalsele inimesele, kes on loodud Jumala näo järgi. Säärasel viisil tõlgendatuna saab ta lunastuse teeks müstikule, kes otsib liha piiridest pääsemist läbi hinge ühinemise Jumalaga. Sefirade asetused diagrammil alt ülispoole märgib teed, mida tal tuleb järgida, selleks et saavutada ülim eesmärk, taeva kroon, mida väljendab sefira number üks, *Keter*.

Pärimuse järgi avaldati õpetused Elupuu kohta algupäraselt patriarh Aabrahamile, kes andis need suuliselt edasi oma pojale.¹⁸ Tegelikuses on vanim säilinud kabalistlik käsikiri pärit kümnest sajandist pKr. Üldiselt ollakse siiski ühel meelel, et kabala "nurgakivi", *Sefer Yesira* koostati millalgi kolmanda ja kuenda sajandi vahel ning kabala esiletõusu õpetusliku struktuurina võib usaldusväärset tagasi viia esimese kristliku sajandini.¹⁹ Babüloonia kuulsad rabiinlikud koolid olid peamised keskused, kust kabalistlikud õpetused levisid kõrgkeskajal Euroopasse.

Kokkuvõttes ilmutab sefirootiline Puu tähelepanuväärset sarnasust assüüria Puuga nii sümboolse sisu kui välispildi poolest. Lisaks sellele, kuivõrd see tundub pärinevat babüloonia pinnasest, paistab üsna tõenäoline, et see põhineb mesopotaamia mudelil. Hulk peamisi kabalistlikke õpetusi, nagu näiteks Jumala Trooni

ideele sefiradest kui jumalikust *pleroma*'st esineb Tukulti-Ninurta I palves, milles hüütakse appi päikesejumalat Aššuri "Kiirgusena" ja tormijumalat tema "häälena". Kosmilise *anthropos*'e idee on kinnitust leidnud uus-assüüria hümnis Ninurtaale (*KAR* 102), kus jumaluse erinevad kehaosad samastatakse süstemaatiliselt mesopotaamia panteoni teatavate jumalatega.

¹⁸Mida iganes need traditsioonid ka väärt oleksid, tõsiselt võetuna nad tähendavad, et juudi kabala (sõna-sõnalt "traditsioon") rajanes eelnevale eeskujule ja Aabrahami tugeva seose valguses "Kaldea Uriga" (Gen 11:28–31) osutab kõvasti Mesopotaamiale selle eeskujul pärinemispaigana.

¹⁹Praeguseks on üldiselt omaks võetud, et juudi esoteerika mõju tas märgatavalt gnostilise kirjanduse esiletõusu, mitte vastupidi, ning et mitmed kabala õpetuslikud erijooned, mille algupära on varem omistatud gnostitsismile, kuuluvad tegelikult genuiinsesse juudi traditsiooni, ulatudes läbi *Hekalôt*'i ja *Merkaba* müstitsismi esimese sajandini pKr või isegi kaugemale, täpsemalt vt Idel, *Kabbalah*, lk 30jj.

asukoht Keskmeses Taevas, leiavad vaieldamatult tõendust mesopotaamia esoteerilistes tekstides.

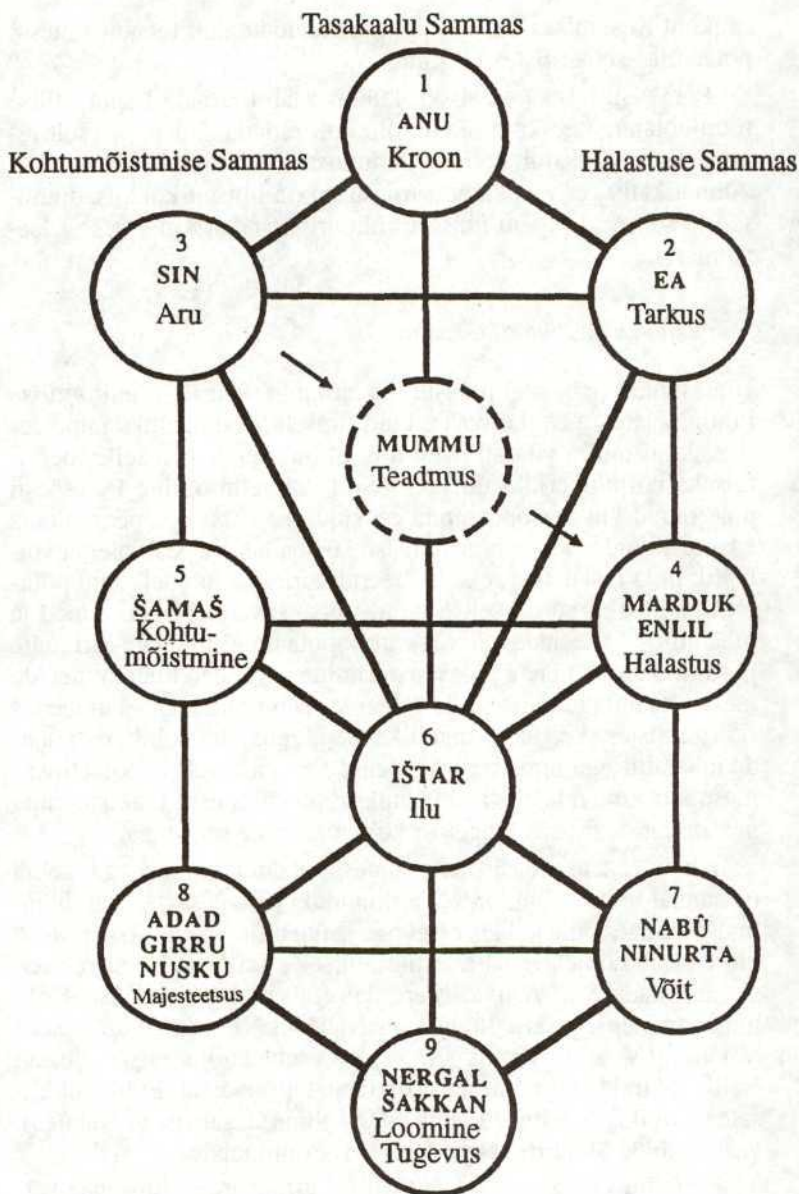
Põhiküsimuseks on siiski, kuidas saab tõestada hüpoteetilise mesopotaamia eeskuju olemasolu, kui pidada silmas otseselt asjassepuutuva tekstimaterjali puudumist. Tuleb tunnistada *a priori* võimalikkust, et vaadeldud sarnasused on lihtsalt kokkusattumused ja sõltuvad pigem ühisest kultuuripärandist kui otsesest laenamisest.

Assüüria Elupuu diagramm

Ülalesitatud põhjustel pidasin ma aastaid assüüria ja sefirootilise Puu identsust meelikõitvaks, kuid ilmselt tõestamatuks hüpoteesiks, kuni mulle viimati pähe tuli, et *on* olemas tee selle tõestamiseks või ümberlukkamiseks. Sest kui sefirootiline Puu tõesti pole muud kui mesopotaamia eeskuju adaptatsioon, peab olema adaptatsiooniprotsess *pööratav*, see tähendab, et peab olema võimalik ilma raskusteta rekonstrueerida originaalmudel. Puu põhi-lemendid sefirad on selles mõttes otsustavad. Nende nimed ja määratlused meenutavad väga mesopotaamia jumalate atribuute ja sümboleid ja nende pidev seostamine arvudega tuletab meelde mesopotaamia jumalate müstilisi arve. Neid esitatakse mõnedes sefirootilistes skeemides ingellike olenditena, mis sobib hästi nende määratlusega jumalike vägedena. Siis vastavalt hüpoteetilises mesopotaamia mudelis nad võinuksid olla jumalad, funktsioonide ja atribuutidega, mis langevad kokku sefirade omadega.

Niisiis, ma asendasin sefirad mesopotaamia jumalatega, kellel on samad funktsioonid ja/või atribuudid (vt joonis 4). Enamik jumalaid langes oma kohale otsekohe ja ühemõtteliselt. Assürioloogid ei vaja põhjendusi Ea samastamiseks Tarkusega ega selleks, et samastada Sini Aruga, Mardukit Halastusega, Šamašit Kohutumõistmisega, Ištarit Iluga, ega Nabû ja Ninurta seostamiseks Võiduga (*Nezah*). Kroon (*Keter*) oli embleemiks nii Anule kui Enlilile, kuid kuna esimesel aastatuhandel samastati Enlil üleüldiselt Mardukiga (justnagu tema poega Ninurtat samastati Nabûga), vastab kõige ülemine sefira Anule, Taevajumalale.

Loomine (*Yesod*) vastab Nergalile, allmaailma valitsejale, kelle esmane omadus, tugevus, on akadi keeles homonüümne sõnaga

Joonis 4. Rekonstrueeritud Elupuu

loomine, *dunnu*. *Da'at'*i samastamise kohta *Mummu'*ga (Teadvus) ja arvuga null vt märkust 30.

Ma pidin abi otsima Tallqvisti *Akkadische Götterepitheta'*st leidmaks, et ainsad jumalad, kes oma epiteetidega sobivad sefira *Hod'* ile (Hiilgus või Majesteetlikkus) on tormijumal Adad, tulejumal Girru, ning Marduk, Nabû ja Ninurta, kellest kolmel viimasel oli oma koht diagrammis olemas. Järelikult see sefira vastab Adadile ja Girrulle, kes jagavad ühtsama müstilist arvu ning väärivad märkimist, et Piiblis viitab sõna *hod* Jahvele kui müristavale ja välku löövale tormile.²⁰

Joonis 5. Kuningas kui Jumaliku Vooluse jagaja

²⁰“Siis teeb Jahve kuuldavaks oma hiilguse ja nähtavaks oma käsivarre laskumise maruvihas, õgiva tuleleegina ühes vihmaplادين ja äikese ning rahekividega.” (Js 30:30), mida võib võrrelda “Adad, sinu (Aššuri) majesteetsuse hääl!” (*siqir illilatika Addu*), *KAR*, 128, r. 24.

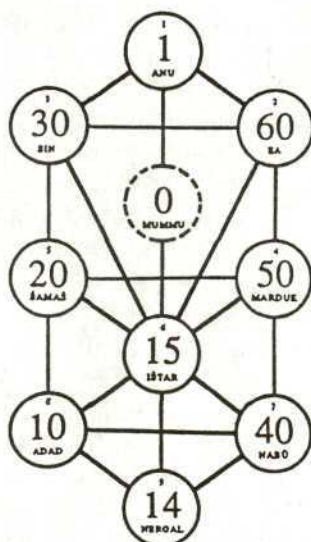
Viimast sefirad, Kuninglus (*Malkût*), määratletakse kui "vastuvõtvat potentsi, mis jaotab jumalikku voolust madalamatele maailmadele"²¹, mida Mesopotaamias võib rakendada ainult kuningale kui Jumala ja Inimese vahelisele lülile. Kuninga kui jumaliku vooluse jagaja motiivi esineb sagedasti assüüria pitsatitel, kus ta hoiab käes paela [*streamer*], mis emaneerub tiibadega kettast püha Puu kohal (joonis 5). Ma olen kõrvaldanud selle sefira rekonstrueeritud mudelist, sest see lõhub Puu kompositsionaalse harmoonia, ja sellepärast, et kuningas, kuigi ta kehastab Puud, ei moodusta assüüria kunstis ise selle osa.

Olles kord asetanud jumalad diagrammile, mis ei võtnud rohkem aega kui pool tundi, panin ma sisse nende müstilised arvud, kasutades teejuhina W. Rölligi artiklit "Götterzahlen" *Reallexikon der Assyriologie*'s (vt joonis 6). Enamjaolt oli see puhtmehaaniline toiming, kuid mõningatel juhtudel pidin ma valima kahe või kolme alternatiivse arvu vahel. Arvud joonisel on need, mida kasutatakse jumalanimedele kesk- ja uusassüüria standardses õigekirjutuses ning nad kõik on kindlalt tuvastatud.²² Ma pean rõhutama, et Anu number, 1, on ekslikult antud Rölligi artiklis kui 60. Muidugi võib vertikaalselt kiilkirja märki lugeda ka 60, kuid Anu, "esimese jumala" juhtumil on ainus mõttekas lugem 1, nagu me peatselt saame näha.

Kergus, millega jumalad ja nende arvud sobisid diagrammi, oli peaaegu liiga ilus, et olla tõsi, ning arusaamad, mis sündisid selle

²¹*The Standard Jewish Encyclopedia*. Jerusalem, 1958–59, lk 1090. Vrd Halevi, *Kabbalah*, lk 7 ("Kõige alumisem sefira, täiendina *Keter* ile, Kroonile, on *Malkût*, Kuninglus. Jumalik Valgus juhatakse selle kaudu maasse. See moodustab *Šekina*. Jumala Kohaloleku Mateerias.") ja Poncé, *Kabbalah*, lk 130 ("Tema kaudu suubub En Sofi jumalik arm alumisse maailma.").

²²Jumalate nimede numbritega kirjutamise praktika tekkis keskassüüria impeeriumi ajal (Ea=1=60(DIŠ), 40=Ninurta, 15=Ištar jne) ja esindab genuiinselt assüüria uuendust; varem kirjutati sellisel viisil ainult kuujumala nime ning on teada ainult harvu näiteid hilisest Babülooniast teiste arvuliselt kirjutatud jumalanimedele kohta. Seda õigekirjutuslikku uuendust võib kindlalt dateerida varasesse kolmeteistkümnendasse sajandisse ja nõnda langeb see kokku hilisassüüria Puu ilmumisega.

Joonis 6. Müstiliste arvude jaotus

käigus, olid enam kui julgustavad. Mitte ainult diagramm ise, vaid ka hämmeldavalt segane Mesopotaamia *religioon* hakkas äkitselt mõtet omandama.²³ Tundsin, et olen suure avastuse künnisel.

Jumalate ja arvude jaotus diagrammis

Rekonstrueeritud diagrammi lähemalt vaadates võib tähele panna, et seal esinevad peaaegu kõik suured assüüria-babüloonia panteoni jumalad, mõned asuvad samas kohas, sest nad on teoloogiliselt

²³Viies mesopotaamia jumalate rohkuse tagasi väheste “suurte jumalate” üksikute aspektideni ning need jälle ainsa universaalse Jumala aspektide või vägedeni, esitab diagramm keeruka monoteistliku mõttesüsteemi, mis erineb teravalt praegusaja lihtsustatud mesopotaamia religiooni ja filosoofia käsitlusest. Ilma Puu võtmeta, mis nagu mandala määratleb süsteemi põhikoostisosad lihtsaimal võimalikul visuaalsel moel, oleks peaaegu võimatu mõista süsteemi hajutatud, äärmiselt sümboolsete ja sageli näiliselt vastuoluliste mesopotaamia religioosete tekstide põhjal. Nt Ninurta/Nabû, keda ikka peetakse “sõja- ja jahijumalaks” on tegelikkuses päästja-jumal, võrreldav Kristuse ja Mithraga.

ekvivalentsed.²⁴ Ainult üks suurem Jumal on puudu — Aššur, kelle jaoks pole tuvastatud ka ühtegi müstilist arvu. See vihjab tugevasti, et seda olulist jumalat tuleb samastada tiivastatud kettaga assüüria Elupuu kohal, millest jumalik voolus emaneerub ning seega on ta identne ka Kabala transtendentse jumala En Sofiga. Aššuri nime erisuguseid kirjutusviise saab ilma raskusteta tõlgendada kui Ühe, Ainsa, Universaalse Jumala idee väljendusi justnagu En Sofi mitmesuguseid kvaliteete. Päikeseketas, millena teda algselt kujutati, viitab sellele, et tema olemuslik loomus oli valgus, just nagu kabalaski.

Jumalatest, kes leiduvad diagrammis, hõlvab Anu, Taeva kuningas, krooni; Ištar, tema tütar, kes esindab kõiki jumalatare,²⁵ hõlvab keskkoha; ja Nergal, allmaailma valitseja, tüve alumisi otsa. Ülejäänud jumalad on seatud tüve paremale ja vasakule poolele vastakuti, pojad joondunud oma isade alla. Teiste sõnadega, puu on koostatud kolmest üksteisele järgnevast *jumalate generatsioonist*, mis ilmnevad horisontaalselt omavahel seotud

²⁴Diagrammis leiduvate samastuste ja suhestamiste mudel on märgatav juba teise aastatuhande lõpust pärinevas jumalate loendis *An=Anum*, mis vaatab tervet panteoni laiendatud kuningliku perekonnana, alustades jumalikust kuningast Anust ja siis jätkab nõnda: 2. Enlil, Ninurta, Bēlet-ilī; 3. Ea, Marduk, Nabû; 4. Sin, Šamaš, Adad; 5. Ištar; 6. Nabû ja Ninurtaga samastatud jumalad; 7. Nergal ja teised ktoonilised jumalused. Nagu näha, vastab nimekirja struktuur täpselt diagrammis esitatule, kui pidada silmas, et poliitilistel põhjustel pidi Enlili perekonda esitama Marduki omast eraldi. Diagrammis, mis oli esoteeriline, seda nõuet ei rakendatud.

²⁵Assüüria tekstid räägivad sageli “jumalatest ja Ištarist”, mis viitab sellele, et “naisjumalaid” oli tegelikult üks, mitte mitu. See tava on täielikus vastavuses Elupuu diagrammiga, kus Ištar on ümbritsetud kaheksast “meesjumalast”. Selles kontekstis on väärt mainimist, et mitmust *ilāni* “jumalad”, kasutatakse kui ühe jumala nime ja *ainsuslikku nimisõna* kesk- ja uusassüüria isikunimedes paralleelselt teiste jumalanimedega. Paralleelsed nimed näitavad, et *ilāni* tähistab siin jumaliku *plēroma*’t, mida võetakse kui ühte jumalat. See järeldus saab kinnitust ka selliste nimede abil kui Assurnasirpal II peakirjutaja ja ideoloogi *Gabbu-ilānieriš*’i oma — “Kõik jumalad soovisid (ainsus!)”. Sellisel *ilāni* kasutusel on hästi tuntud paralleel Piiblis, *pluralis majestatis, elohīm* — “Jumal” (sõna-sõnalt “jumalad”).

kolmikuina, mida saab võrrelda assüüria Puu sõlmede, voluutide ja ringide triaadilise konfiguratsiooniga (vt joonis 1). Jooned, mis ühendavad jumalaid, vahendavad täpselt jumalikke genealoo-
giaid, mis on teada teise aastatuhande lõpu ja esimese aastatuhan-
de alguse tekstidest.

Kuid see ei ole kõik. Müstiliste arvude jaotus diagrammis lisab sellele dimensiooni, mis on sefirootilises Puus tundmatu. Kuus arvu on täis kümned, kõik osavasti asetatud Puu okstele kaha-
nevas järjekorras — 30-st suuremad numbrid paremal, ülejäänud
vasakul pool. Arvud tüvel ei ole kümned, ja nende asetus on eri-
nev: algavad 1-ga, nagu sefirootilises Puus, kuid järgnevad kaks
ei ole arvulises järjestuses. Kas sellel jaotusel on mingisugune
mõte?

Kõigepealt me paneme tähele, et arvud tüvel annavad kok-
ku liidetult 30, kuuekümnendsüsteemi keskmise arvu. Arvulise
harmoonia seisukohalt on see ilusas vastavuses tüve keskse posit-
siooniga ja meenutab selle kabalistlikku nimetust Tasakaalusam-
mas. Arvu 15 asetust diagrammi keskel saab õigustada samast
seisukohast.

Esmapilgul tundub, et arvud tüve paremal ja vasakul pool pais-
kavad segi Puu tasakaalu, sest numbrid vasakul pool on jätkuvalt
väiksemad kui parempoolsed. Kuid kui arvud kokku liidetakse,
saadakse igale oksale sama summa (30) kui tüvel, Tasakaalusam-
bal. See on nõnda sellepärast, et arvud vasakul pool on vastavalt
polaarsele opositsioonide süsteemile, mis Puul valitseb, nega-
tiivsed ja nõnda tuleb neid parempoolsetest lahutada. Okste ja
tüve kogusumma ($4 \times 30 = 120$) liidetuna üksikarvude kogusumma-
le ($1+10+14+15+\dots+60=240$) annab 360, päevade arvu assüüria
kultuslikus aastas ja universumi ümbermõõdu kraadides väljen-
datuna.²⁶

²⁶360 päevaga skemaatiline aasta, mis on jagatud 12-ks 30-päe-
viliseks kuuks, ei esine mitte ainult assüüria kultuslikus kalendris
Inbu bēl arhi, vaid ka teise aastatuhande lõpu astronoomilises tekstis
Mul Apin; viimases on ta suhestatud päikeseaasta jaotusega neljaks ühe-
pikkuseks aastaajaks vastavalt hilisemale ekliptika jaotusele kaheteist-
kümneks 30-kraadiliseks sodiaagimärgiks (vt van der Waerden, *Anfänge
der Astronomie*, lk 78jj). Kuna päikeseaasta õige pikkus (365 päeva)
leidub samuti *Mul Apin*'is, näitab teksti kindlaksjäämine skemaatilisele

Ühtekokku võib öelda, et müstiliste arvude jaotusel diagrammis on oma sisemine loogika ja tähelepanuväärset viisil toetab see Elupuu üldist sümmeetriat, tasakaalu ja harmooniat. Sefirootilises Puus on kogu see arvuline ilu kadunud kümnendnumerdusega, mis peegeldab pelgalt jumalate genealoogilist järjekorda. Tõsi-asi, et Puu arvulist tasakaalu võib alal hoida ainult tingimusel, et vasakpoolsed numbrid on negatiivsed, nagu nõuab kabalistlik teooria, küünib minu arvates rekonstruktsiooni õigsuse *matemaatilise tõestuseni*. Kui mõelda järele jumalate asetusega saavutatud täiusliku vastavuse üle, nende jagunemise üle mõttekateks triaadideks ja sugupuudeks ning Aššuri sidumise üle tiivastatud kettaga, tunnen ma end täiesti kindlalt, väites, et sefirootilisel Puul oli otsene Mesopotaamia eeskuju ning et see mudel oli välja kujundatud Assüüria impeeriumis kõige tõenäolisemalt 13. sajandi alguseks eKr.²⁷

Meie võimel Elupuud rekonstrueerida, seda dateerida ja mõista sellele aluseks olevat õpetuslikku süsteemi, on tohutud implikatsioonid religiooni ja filosoofia ajaloole, mida ei saa selle artikli piirides jälgida.²⁸ Ma piirdun kolme konkreetse näitega, mis il-

aastale soovi esitada aasta pikkust "aja kraadide" kaudu, mis on tuletatud päikese ringkäigust "ümber" maa. Teiste sõnadega, teksti autor ei seostanud päikest mitte ainult aasta pikkusega, vaid samuti universumi ümbermõõduga. Seda järeldust kinnitab Julianus Apostata (361–363) hümn Kuningas Heliosele, mis, nagu on näidanud van der Waerden (*ibid.*, lk 227jj), baseerub otseselt *Mul Apin'* il. Basilidese järgi (teise sajandi algus) on Jumal aasta 365 päeva ühendus. 365 on ka Tema müstilise nime ABRASAX gemaatriline väärtus.

²⁷Kuna Puu diagrammi ja sellega seostuvat detailset õpetuslikku süsteemi võib pidada assüüria loominguks, on Elupuu üldisem sümboolism, sealhulgas selle psühholoogiline dimensioon palju vanem ja võib kenasti tagasi minna kolmanda aastatuhandeni eKr või isegi kaugemale.

²⁸Lähtepunktina tuleks mõista, et assüüria religiooni ei surutud mitte ainult peale vasallidele, vaid propageeriti agaralt terves impeeriumis. On hästi teada, et juhtivad neoplatonistid nagu Plotinos ja Porphyrios (kes idast pärinenutena pidanuks teadma!) uskusid, et Pythagorase, Platoni ja orfikute õpetused pärinevad idast. Seda väidet, mis on täiesti kooskõlas sellega, mis on teada Pythagorase ja Platoni elust, on korratud palju kordi, kuigi mitte kunagi "tõestatud". Selles artiklis esitatud materjal seab väite aga täiesti uude valgusesse.

lustreerivad, kuidas Puu abil saavutatud sissevaated on sunnitud põhjalikult uuendama meie arusaamu Mesopotaamia religioonist ja filosoofiast.

ELUPUU NING MESOPOTAAMIA RELIGIOON JA FILOSOOFIA

Jumalate sünd Enūma eliš'is

*Enūma eliš'*i jutustaja, olles rääkinud Anu sünniloo, jätkab saladuslikult "Ja Anu sigitas Nudimmudi (=Ea), oma sarnase." See võib olla ainult osutus tõsiasjale, et nende jumalate müstilised numbrid, 1 ja 60, kirjutati sama märgiga ning näitab, et eepose koostaja mõistis jumalate sündi matemaatilise protsessina.

Välispidiselt vaadates on *Enūma eliš'*i teogoonia esitatud muidugi inimliku paljunemise terminites. Kuid nõnda nagu äsjaesitatud näites, sisaldas see enam kui ainult ühe tähendustaseme. Veidrat "sündide" rida, mis esitatud I tahvilil 1–15, saab tege-

Juudi monoteismi sündi on peetud "reaktsiooniks" sünkretistlike ja polüteistlike survete vastu välismaailmast, mis ähvardasid juutide rahvuslikku ja usulist identiteeti. Selles artiklis esitatud tõendusmaterjal näitab, et asi ei ole nii lihtne. 7.–5. sajandini eKr puutusid juudid tõesti kokku rahvusliku hävimise ohuga, kuid see oht johtus Joojakimi ja Sidkia seikluslikust välispoliitikast, mis viis Juuda riigi ja Jahve kultuse hävitamiseni, mitte välismaistest ideoloogiatest. Säärased piibliõigud nagu 1 Aj 29:11, mis loetleb "Alumise Palge" sefirad, või Õp 3:19, mis esitab Jumala loomisväena triaadi *hokma-devuna-da'at*, näitavad selgelt, et assüüria ja kabalistliku monoteismi selgroog, Puu diagramm oli ka deuteronomistliku usundi lahutamatuks osaks. Niipea kui saadakse aru, et Piibli jumalakujuotis diagrammis lühidalt väljatooduna pole muud kui assüüria eeskuju koopiat, pole juudi monoteismis midagi unikaalset, mis eristaks teda assüüria eelkäijast.

Elupuu oluline tähendus varasele kristlusele ilmneb viitest temale Ilm 22, Piibli viimases peatükis, peegeldades kuulsat lõiku Puust Gen 2–3, päris Piibli alguses. Selline konfiguratsioon teeb Puust, kes on Kristus, varase kristluse teoloogilise struktuuri võtme (vrd Ilm 22:13).

likult palju arusaadavamal viisil ümber öelda “matemaatiliselt” niimoodi:²⁹

“Kui eristamatu ühtsuse algne seisukord (Apsu + Mummu + Tiamat, “±0”),³⁰ milles mitte midagi ei olnud, ära lõppes, asendati mittemiski kahetiste opositsioonide süsteemi (Lahmu ja Lahamu)³¹ ja lõputu universumiga (Anšar=Aššur) koos oma negatiivse paarikuga (Kišar). Aššur emaneeris Taeva (Anu) oma esmase manifestatsioonina, et peegeldada oma eksistentsi maailmale.” Nõnda ümber öeldult jõuab see lõik väga lähedale kabalistlikule ja neoplatonistlikule metafüüsikale.

*Enūma eliš*³ i I tahvli read 21–24 tunduvad kirjeldavat Sini müstilise arvu sündi, mida saab tuletada Ea arvust lihtsalt seda kahega jagades. Apsu ärritumine, põhjustatud sellest numbritega mängimisest ning järgnev Apsu tapmine ja Mummu “ohjeldamine” (read 29–72) tundub olevat etioloogia kolmanda arvu emanatsioonile ning Ea ja Mummu kohtade seadmisele Puu diagrammis. Marduksi, diagrammi järgmise jumala “sündi” kirjeldatakse ette-

²⁹Nende ridade “filoloogiline” tõlge kõlaks nõnda: “Kui üleval taevast ei olnud nimetatud/ega all maa nime sõnatud/esmane Apsu sigitas nemad/Mummu Tiamat, nende kõikide sünnitaja/ nende veed üksteisega segunesid/ ühtegi karjamaad ega roostikut polnud/ ühtegi jumalat ilmunud polnud/ nime sõnatud, saatusi seatud/ jumalad tekkisid selle keskel/ Lahmu ja Lahamu loodusid, nende nimed nimetati/ kunas nad kasvasid-kosusid/ Anšar ja Kišar loodusid, nendest etemad/ päevad pikenesid, aastad lisandusid/ Anu, nende poeg, sai võrdseks oma isaga/ Anšar Anu, oma poja, võrdsustas endaga.”

³⁰Pane tähele viisi, kuidas Apsu, Mummu ja Tiamati ühtsus on tekstis esitatud: Apsu ja Tiamati veed öeldakse ühinevat teineteisega ja Mummu ei ole esitatud olendina, vaid on otseselt seotud Tiamati külge (peaaegu atribuudina). Damascius, *Quaestiones de primis principiis*, ptk 125 seletab babüloonia informantidele viidates Mummut kui *ton noeton kosmon* “kosmiline mõistus (või teadvus)”. *Enūma eliš* is 1, 48 tähendab *mummu* (ilma jumala determinatiivita) selgelt “vaim, mõistus”. Vrd seda *Da'at*'i definitsiooniga — “kosmiline teadvus” (Halevi, *Kabbalah*, lk 168).

³¹Et Lahmu ja Lahamu esindavad binaarseid opositsioone, saab selgeks mesopotaamia ikonograafiast, kus neid kujutatakse antiteetiliselt (tihti pea alaspidi) asetatud alasti figuuridena, omavahel võitlemas või taevast maad lahutamas. Figuuride alastuse kohta vt Gen 3: 7–11.

arvatult järgmistes ridades. Marduki müstilist arvu nagu kõikide ülejäänud jumalate omi võib tuletada eelnenud arvudest lihtsate aritmeetiliste tehetege.³²

Tähtis osa, mida numbrid mängivad *Enūma Elišis* ja assüüria Puu juures, tuletab muidugi otsekohe meelde matemaatika ja jumalike numbrite kesksel rolli pütagoorlikus filosoofias.

*Gilgameši eepos*³³

Vaadates Gilgameši eeposele kabalistlikust vaatenurgast, võib eeposele anda uue tõlgenduse, käsitades seda spirituaalse kasvu müstilise teena, mis kulmineerub ülima esoteerilise teadmise saavutamisega.³⁴ Tee kulgeb astmetega läbi Elupuu, alates selle juurtest, millel domineerivad loomalikud kired, Nergali pärusmaa (tahvel I); eri astmeid haldavate jumalate nimed on kodeeritud tahvlite sisaldisse ning nad lähevad Puus leiduvas järjekorras alt ülespoole loetuna.³⁵ Tahvel II, millel pole Elupuu vastet, te-

³²6. Šamaš: $60 \div 3 = 20$; 7. Ištar: $60 \div 4 = 15$; 8. Nabû/Ninurta: $60 - 60 \div 3$ (või 2×20) = 40; 9. Adad: $60 \div 6 = 10$; 10. Nergal: $15 - 1$ (või 2×7) = 14.

³³Üldisemaks orienteerumiseks võib kasutada teost *Gilgameš: sellest kes kõike näinud*. Tlk B. Kabur. Tallinn: Kupar, 1995 (ning vt ka Tõnis Vindi äärmiselt asjatundlikku kaanekujundust!). Uusim eepose väljaanne: Simo Parpola. *The Standard Babylonian Epic of Gilgamesh*. State Archives of Assyria Cuneiform Texts, Vol. 1. Helsinki, 1997. Tlk.

³⁴Gilgameši kirjeldatakse selgesti müstikuna, järgnevate eepose tunnuste alusel: (1) Epiteet "täiuslik", mis antakse talle I Tahvlil; (2) spetsiaalne tehnika (pea pigistamine põlvede vahele), mida ta kasutab unenägude saavutamisel (Tahvel IV iii 6) — selle "Eelija poosi" kohta vt Idel, *Kabbalah*, lk 78jj ja 90; (3) nutmise, nälgimise ja palvetamise tehnika paranormaalsete teadvusseisundite saavutamiseks ja visioonid, esitatud tahvlitel IX–XI; (4) tema roll peidetud müstilise teadmise avaldajana (Tahvel I 4–7); (5) pidevad viited tema askeedivälimusele ja -käitumisele Tahvlitel I ja IX–X (nahast riietus, sugemata juuksed, uitlemine kõrbes), mis langevad kokku tema prohvetliku rolliga; (6) hoiatused, mis ta annab Enkidule Tahvlil XII.

³⁵Jumalate koodid tahvlitel on järgnevad: I Tahvel (Nergal): Gilgameši tugevus, animaalsed tungid ja seksuaalne jõudlus; Enkidu tugevus

geleb vaimse ärkamisega; Tahvel III piiritleb Tee; ja Tahvel IX kirjeldab lõplikku läbitungi taevase teadmise allikani.

Eepose hiline versioon koosneb kaheteistkümnest tahvlist, millest viimast peetakse laialdaselt "ebaorganiliseks lisandiks, mis lõhub eepose vormilise lõpetatuse, mille ring sai täis I Tahvli Uruki kirjelduse ja sama kirjelduse vahel XI Tahvlil". Tegelikult kes mitte miski ei või olla tõest kaugemal. Ilma kaheteistkümnenda tahvlita oleks eepos torso, sest nagu me näha saame, sisaldab see viimse tarkuse, mille Gilgameš tõi tagasi oma vaevaliselt otsingult elu järele.

See tarkus polnud mõeldud lihtrahva jaoks ja sellepärast on ta teksti ära peidetud, kuid eepos on täis juhtlõngu aitamaks tõsist lugejat selle saladusse tungida. Refraän XI Tahvli lõpus on üks neist. See on kaugel eepose lõpu märkimisest, viies lugeja tagasi esimesele ruudule, Proloogi, kus tal soovitatakse uurida "Uruki müüride" struktuure, kuni ta leiab "värava saladuse juurde", "kastikesse lukustatud lasuriidist tahvli". "Uruki müürid" on metafoor Tahvlite I–XI jaoks, "tahvlite laegas" on väline jutustus ja "lasu-

ja loomalikud omadused, tema elu kõrbes (sünonüüm allmaailmale), tema seostamine gasellide ja karjajumala Šakkaniga, tema instinktiivne käitumine ja silmapilkne järeleandmine hoora ahvatlusele, samuti suguühete kestus (6 päeva ja 7 ööd), mis lõppes ainult pisut enne, kui oleks täitunud Nergali arv (14); IV Tahvel (Adad ja Girru): Gilgameši korduvad unenäooraaklid; äikesetorm, tuli, välk, unedes nähtud härg (Adadi püha loom); hääled taevast, rändajaid haarav hirm; V Tahvel (Ninurta ja Nabû): Humbaba tapmine, kirjeldatud terminites, mis meenutavad Ninurta võitlust Anzûga ja viidatud kui triumfile II Tahvlil; VI Tahvel (Ištar): sõna *dumqu* 'ilu' 6. real, Ištari armuseikluste jutustamine jne; VII Tahvel (Šamaš): jumalik kohus, karm kohtuotsus Enkidule, Enkidu edasikaebus Šamašile; VIII Tahvel (Marduk): Gilgameši meeleliigutus ja kaastunne Enkidule läbivald kogu Tahvlil; Enkidu matuste suursugusus; IX Tahvel (Mummu): tungimine Teadmiste Aeda (see vastab Hes 28: 12jj tarkuse ja täiuslikkusega seostatud "Jumala Aiale"); X Tahvel (Sin): Gilgamešile antud tarkuse õppetund, paadi roll, Utnapištimi mõttemõlgutused; XI Tahvel (Ea): Gilgamešile avaldatud jumalikud saladused, Ea roll Utnapištimi päästmisel ja talle igavese elu andmisel, Apsult kättesaadud elu taim; XII Tahvel (Anu): taasühinemine Enkiduga.

riidist tahvel” on eepose salajane struktuurne raamistu, Elupuu diagramm.³⁶

Kui on mõistetud, et eepos on struktureeritud Puu järgi, saab silmanähtavaks XII Tahvli ülisuur tähtsus, sest ta vastab Puu Kroonile, Anule (Taevas), millel muidu ei oleks eeposes mingit vastet.

Väliselt ei ole XII Tahvlil mingit jälge Taevast. Vastupidi, see tegeleb surma ja allmaailmaga, sõna “taevas” (või jumal Anut) isegi ei mainita selles ning see tundub lõppevat äärmiselt pessimistliku ja kurva noodiga. Kui seda vaadelda psühholoogilise Puu ja varasematel tahvlitel välja joonistatud spiritualse arengu valguses, paistab tahvli sõnum siiski teistsugune. Me näeme Gilgameši saavutamata taasühinemist oma kalli sõbra Enkiduga, ta on võimeline temaga vestlema ja nõnda saama väärtuslikku teadmist tema käest elu kohta pärast surma ja enamgi, ta saavutab selle taasühinemise täpselt samal viisil nagu IX Tahvlil — pika nutmise ja palvetega. Teiste sõnadega, unikaalne müstiline kogemus, millest jutustati Tahvlitel IX–XI, mida esitati seal kui midagi täiesti uut ja ebatavalist, on XII tahvlil muutunud kindlalt etableerunud tehnikaks, mille abil võib selliseid kogemusi otsida tahtlikult.

Juudi müstikas viidatakse sellistele kogemustele kui “tõusule taevasse” või “sisenemisele Paradiisi” ja neid vaadeldakse hämmastavate sündmustena, mis saavad osaks ainult täiuslikult eetilistele, täiuslikult kindlameelseile inimestele. Gilgameši arengut selliseks meheks on kirjeldatud detailselt Tahvlitel I–VIII. Varases (3. sajandi?) juudi müstilises tekstis *Hekalôt Rabbati* ilmutatakse seesama müstilise “taevasse tõusu” mõiste juudi kogukonnale kui pööranguline “maailma saladus”. Ei saa olla mingisugust kahtlust, et just see saladus, mis ilmutab tee Taevasse, oli too väärtuslik saladus, mille Gilgameš tõi tagasi oma reisilt Utnapištimi juurde.

³⁶Vrd Teadmise Puu lasuriitehestikku Tahvlil IX ja unikaalset Elupuu kirjeldust, *Cuneiform Texts* 16, 46: 183jj: “Must *kiškanû*-puu kasvas üles Eridus, loodi pühasse paika, selle sära oli *lasuriit*, Apsu kiirgus...”

Etana müüt

Mesopotaamia müüt Etanast on hästi tuntud oma keskse motiivi, inimese tõusu järgi kotka seljas taevasse. Nii on see määratletud "seiklusjutu" või varase "science fiction"-ina, mis sisaldab esimest tuntud teadet "kosmosereisist". Kotka seljas lendamise motiivi on korduvana märgatud hellenistlikes, juudi ja islami muinasjuttudes ja legendides ning seda on ühendatud ka kreeka müüdiga Ganymedesest ja Aleksandri-romaaniga.³⁷ Palju vähem tähelepanu on aga pööratud puule, millel elutsevad kotkas ja madu, mis esineb nii esileküündivalt müüdi teisel tahvlil.

Liigselt detailidesse laskumata võib siin oletada, et puu-kotka-mao teema II Tahvlil on allegooria *inimese langusest*, ning et III Tahvlil kirjeldatud taevasse tõusmisest tuleb aru saada kui *hinge müstilisest ülenemisest*, mis kroonib innukat vaimse taastamise kava. Sellises valguses nähtuna osutub müüt põhimikus Gilgameši eeposega lähedaselt sugulaseks ning esitades Etanat esimese inimesena, kes on saavutanud ülenemise, toetab see arusaama mesopotaamia kuningast kui "Täiuslikust Inimesest".

II Tahvli puu on Etana ise, kelle sünni puu võrsumine märgib. Kotkas ja madu on inimhinge konfliktised aspektid, üks neist on võimeline kandma teda taevani, teine kiskuma teda alla pattu ja surma. Kotka ja mao vaheline kokkulepe märgib Etana moraalse rikutuse algust kuningana. Oma südametunnistuse häält ignoreerides saab ta süüdlaseks reetlikkuses, ahnuses ja mõrvas; selle eest saab ta karistatud. Madu ründab kotkast, lõikab ära selle tiivad ja tõukab ta põhjatusse auku. See on spirituaalse surma allegooria; sama ideed väljendatakse Etana lastetusega, mille juurde narratiiv nüüd pöördub.³⁸

Etana arusaamine oma olukorrast on tema lunastuse algus; nüüdsest peale ilmub ta isikuna, kellele osutatakse tema oma

³⁷Sellele lisaks võib teda võrrelda looga Abu Muhammad al-Kaslanist 1001 õõs, kreeka müüdiga *Daidalos ja Ikaros* ning ka india müütilise linnu Garudaga, kui joogide spirituaalse sõiduriistaga.

³⁸Etana viljatu naine on tema hinge naiselik, spirituaalne poolus, mis vastab *Šekinā'*le, ihaldatud "poeg" on Etana "vili", teod, mille põhjal tema üle kohut mõistetakse. Sarnast allegooriat vt Mt 21:19–25 (Jeesus needmas viljatut viigipuud).

nimega. Võttes omaks oma süü ja häbi, palub ta “sündimise taime” (s.t spirituaalse taassünni võimalust) ja teda juhataakse teele, mis viib teda sinna.

Tee viib ta mäe juurde, kus ta leiab augus lebamas äralõigatud tiibadega kotka; metafoor hinge vangistatusest materiaalse maailma piirides. Täites kotka, oma parema mina soovi, hakkab ta teda toitma ja uuesti lendama õpetama, allegooriana spirituaalsele harjutamisele ja enesedistsipliinile. Võtab kaheksa kuud, et proovida esimest tõusu taevasse, mis ebaõnnestub, sest Etana ise ei ole selleks valmis.³⁹ Teine tõusmine, mis on paremini ette valmistatud, on edukas ja viib Etana taevasesse paleesse, kus ta läbi minnes paljudest värvatest leiab lõvide poolt valvatud imeilusa tüdruku troonil istumas.

Kõik see tuletab niivõrd meelde hinge ülenemise terminoloogiat ja kujundeid juudi müstikas, et paljas kokkusattumine on välistatud. Palju taevaid ja taevasi paleesid, mille kaudu Etana lä-

³⁹Pane tähele, et vanababüloonia versioon väidab, et Etana tahtis taevasse tõusta selleks, et “avastada peidetud asju”. Kotka tiivad on hästi tuntud transsendentaalse taevassetõusu sümbol. Vt nt P. Rawson, *Tantra: The Indian Cult of Ecstasy*. London, 1973, lk 27: “Ülene-
mise saavutamise sümboliks võib olla suur lind, samastatud müstilise pärsia linnuga Simurgh. Seda on kunstis mõnikord kujutatud jumaliku armastajapaari kandjana.” “Kristlikus sümboolikas märgib kotkas ülestõusmist ja Kristust. Kotkast peeti võimaliseks vaatama otse päikeses ilma pilku ära pööramata. Ta trennib oma poegi tegema samamoodi, hüljates need, kes seda ei suuda. Selles mõttes esindab ta Kristust, kes tõstab oma järgijad usu läbi vaatlema Jumalat, Jumaliku Valguse allikat” (Baldock, *Elements*, lk 92). See sümbolism läheb kindlasti tagasi Mesopotaamiasse, kus kotkas (s.t Anzû) oli Ninurta, Nabû ja Zabāba jünger. Pangem tähele, et niisamuti läheb ka kristlik kukesümbolika tagasi Mesopotaamiasse, kus kukk on Nusku lind. Etana müidis mängib kotkas kahetist rolli. Esiteks on ta “kuri kotkas, kurjategija Anzû, kes tegi liiga oma kaaslasele”; kes sellisena on paralleelne kotkaga, kes elutseb sumeri Gilgameši eeposes *huluppu* puul, keda nimetatakse selgelt Anzûks. Hiljem, olles kannatanud ja Etana poolt päästetud, kannab ta viimase taevasse. Linnu kuri aspekt vastab inimese hinge loomulikule seisundile, mis vaatamata oma jumalikule päritolule on rüvetatud patuga. Teine linnu aspekt vastab “puhastatud” inimese hingele.

heb, on tavalised asjad Hekalôti-tekstides⁴⁰ ja hilisemas müstilises kirjanduses. Tüdruk, keda Etana nägi, on *Šekinā*, Jumala Kohalolu või Ilu. Etana kukkumisel taevast on küllaldaselt paralleele kabalistlikus kirjanduses, kus ülenemist peetakse ohtlikuks praktikaks ja naasmist normaalsesse seisundisse võrreldakse “kivina alla kukkumisega”.

Etana taeva poole tõusmine esineb juba akadi perioodi (u 2300 eKr) pitsatitel ja nõnda ennetab varasemaid Hekalôti-tekste kaks ja pool tuhat aastat ja üheksateistkümnenda sajandi kabalistide müstilisi kogemusi enam kui neli tuhat aastat. Nõnda öeldes ei taha ma rõhutada “ülenemise” fenomeni antiiksust Mesopotaamias. Tahan rõhutada seda, et kõigi näivuste kiuste *ei ole* Mesopotaamia religioon ja filosoofia surnud, vaid jätkuvalt väga-gi elus juudi, kristlikus ja orientaaelses müstitsismis ja filosoofias. Puu diagramm osutub võtmeks, mis teeb võimalikuks ehitada sil-da nende erinevate traditsioonide vahele ja hakata avastama meie kultuuriliste esivanemate unustatud *summa sapientia*’t.

SIMO PARPOLA (sünd. 1943) on Helsingi Ülikooli assürioloogia professor. Õppinud Helsingi ja Heidelbergi Ülikoolis. Aastast 1981 *Chicago Assyrian Dictionary* uusassüüria konsultant. Alates 1985 Helsingi Ülikooli juures tegutseva *State Archives of Assyria* tekstikorpuse projekti juht.

⁴⁰Varaseimate Hekalôti-tekstide päritolu ulatub teise ja neljanda sajandi vahele pKr (vt Scholem, *Origins*, lk 19jj). Tehniline termin, mida seal tarvitatakse taevalike paikade kohta, *hekalôt*, on laen akadi sõnast *ekallu* (pl *ekallati*), ‘(kuninga)palee’.

KÜLLIMUNA

EETILINE VÕI NORMATIIVNE ETTEHEIDE?

Süü mõistest kriminaalõiguses

Jaan Sootak

Süü mõiste on mitmetahuline ning kasutusel paljudes valdkondades — filosoofias, ilukirjanduses, teoloogias, psühholoogias, antropoloogias, õigusteaduses ja mujalgi. Sageli räägitakse moraalsest vastutusest või süütundest ning vastandatakse seda õiguslikule süüle või süüdiolkule. Ka õiguses ei ole süü mõiste ühene, olenedes näiteks sellest, kas on tegemist tsiviil- või kriminaalõigusega.

Kriminaalõiguslik süümõiste on oluline eelkõige ühe kuriteomõiste elemendina, s.o kriminaalõigusliku **süsteematika** seisukohalt¹. Käitumise süülisus tähendab seda, et objektiivselt õigusvastast käitumist saab inimesele **süüks arvata**, s.t teda vastutusele võtta ja karistada. Seega on süü küsimus määrav riigi

¹Nimelt on tänapäeva kriminaalõigusdogmaatikas üldlevinud kolmeastmeline kuriteomõiste. Kõigepealt tuvastatakse isiku käitumise vastavus kriminaalseaduse eriosas sisalduvale kuriteokoosseisule. Selline tegu võib olla aga teatud juhtudel õiguspärane (näiteks ründaja tapmine vastab küll tapmise koosseisule, kuid ei ole õigusvastane). Koosseisupärasus ja õigusvastasus on isiku käitumisele antav objektiivne hinnang. Pärast teise ehk õigusvastasuse astme läbimist tuleb tuvastada isiku käitumise süülisus. See on kolmas aste, kus tehakse lõplik otsus isikule tema tegu ka subjektiivses mõttes ette heita. Karistus järgneb alles süülisel käitumisele, kuna aga näiteks koosseisupärasele ja õigusvastasele käitumisele võivad järgneda muud sanktsioonid (vaimuhaige sundravi, alaealise suhtes kohaldatavad kasvatuslikud mõjutusvahendid jms).

kriminaalõigusliku sekkumise ühe alusena ning pole vähem oluline kui riigi **karistusvõimu**, *ius puniendi*'t põhistav karistusteooria². Õigustatult on süüpõhimõtet tänapäeva kriminaalseadustikes nimetatud üheks karistust põhistavaks eelduseks.

SÜÜMÕISTE KUJUNEMINE ÕIGUSFILOSOOFILISEKS PROBLEEMIKS

Süümõiste universaalsusest hoolimata on see kriminaalõigusdogmaatika seisukohalt suhteliselt uus kategooria. Keskaja õigusfilosoofia lähtus süü küsimuses eelkõige **patu** mõistest. Pattulangemine muutis inimese *homo primigenius*'est *homo lapsus*'eks, ekslikuks ja patuseks inimeseks, kusjuures patu sisu seisnes õigustvastases käitumises. Tekib tihe side kahe nähtuse, *peccatum originale* ja *peccatum criminale* vahel (viimane on õiguserikkumine, kuritegu). Karistuse seisukohalt oli määrav kuri tahe, mis ei pidanudki tingimata manifesteeruma avalikult. Inimliku seaduse (*lex humana*) ja jumaliku ehk igavese seaduse (*lex divina* ehk *lex aeterna*) rikkumine võrdsustati, sest inimese sotsiaalset eksistentssi mõisteti üksnes dekalooGIS määratletud vahejaamana Jumala loomingu mõtte teostamisel (Hohmann 1993: 219).

Aquino Thomas võttis ette selle suhteliselt jäiga süsteemi astmestamise, eristades jumaliku ehk substanttsiaalse taseme ja konkreetsele inimesele omase individuaalse taseme. Inimene ei ole enam Jumala käepikendus, ta on takerdunud patu ja Jumala headuse keerulistes vahekordadesse, kus tuleb ise leida õige tee. Selline teoväärtuse relativeerimine sai võimalikuks *analogia entis*'e (**analoogilise loomuse**) ideega, mille kohaselt ei Jumala loomingu ega mitte ka inimese käitumises pole jumalik ja individuaalne imperatiiv identsed. See suhe on kirjeldatav küll kooskõlana, kuid siiski mitte identsusena, vaid analoogiana. Loodus ja elutu maailm järgivad Jumala korraldatud enesetäiustamise eesmärki (*perfectio*) pimedal viisil. Inimeselegi on see olemasolu mõttena kaasa antud, kuid erinevalt loodusest on see ka tema teadvuses. Osasaamine Jumala loodud perfektsest kor-

²Karistusteooriate kohta eesti keeles koos edasiste kirjandusviidete-ga vt lähemalt Sootak 1997a: 60–73.

rast on inimesele *in nuce* omane, selle realiseerimine sõltub aga inimese püüdlustest. Seega on inimesel ka omavastutuslik otsustusruum (Hohmann 1993: 221).

Usaegsele loomuõigusele eelnenud perioodil oli tänu glossaatorite ja postglossaatorite tööle kujundatud eelkõige tsiviilõigus. Kriminaalõigusteadus oli süstematiseerimata. Tolle aja olulisim teos, Benedict Carpzovi (1595–1666) *Nova practica*³ kujutas endast praktikast pärit ning praktika jaoks kokku pandud juhiseid konkreetsete kriminaalasjade lahendamiseks, sisaldades küll üldistusi, kuid mitte teooriat. Põhiliselt tsiviilõigusest pärit ja seal kasutatavad süüvormide mõisted *dolus* ja *culpa* (tahtliku või ettevaatamatu teo tagajärg) ei olnud veel kriminaalõigusteaduslike üldistuste aluseks süü mõiste küsimuses. Olukord ei muutunud oluliselt ka Karolina vastuvõtmisega 1532. aastal, kui võrd saksa keeles kirjapandud seadustik ei suutnud oluliselt mõjutada ladina keeles koolitatud õpetlaste vaimumaailma (Wolf 1928: 6).

Kriminaalõigusteaduse arengusse tõi pöörde alles **hilisrenesanssi ajastu loomuõigus**, mille filosoofia baasil hakkasid ka kriminaalõiguse senised praktilist laadi mõisted kujunema teaduslikeks üldistusteks. Kuid loomuõigus toimus deduktiivselt, kriminaalõigusteadus oli teadlase jaoks üks osa maailmavaatest, seega filosoofiast. Selline hoiak soodustas küll filosoofiliste ja kriminaalpoliitiliste ideede levikut, kuid mitte täpsetel mõisteteel põhineva süstemaatika loomist. Seetõttu võib valgustusajastu kriminaalseadustikest leida piisavalt head tahet, ent mitte täpset mõistekujundust. Kriminaalõiguse teooria “langes ühelt poolt koos loomuõiguse larestumisega levivasse eudaimonismi, teiselt poolt nautis ta odavat individualismi ja humanismiuima” (Wolf 1928: 7). Seda ajastut kriminaalõigusteaduses esindavad kaks meest — Pufendorf ja Beccaria.

Süüteooria seisukohalt on oluline Samuel Pufendorfi (1632–1694) **imputatsiooniteooria**. *Imputatio* tähendas Martin Lutheril üht kristliku armuõpetuse keskset mõistet, millega tähistati patusele inimesele kui usklikule osasaamist jumalikust õiglusest. Vananenud tähenduses mõisteti saksa kõnepruugis imputatsiooni

³Täpse nimetusega: *Practica nova Imperialis Saxonia rerum criminalium*. Carpzovi kohta vt lähemalt Stintzing 1880.

all inimese alusetut süüdistamist, talle millegi ebaõiglase süüksarvamist⁴. Pufendorf andis sellele ebamäärasele mõistele konkreetse õigusteadusliku sisu. Ta tegi vahet faktilise ja juriidilise imputatsiooni vahel (*imputatio facti* ja *imputatio iuris*). Esimehe tähendas imputatsiooni iseendas, s.t selle kindlakstegemist, et isik on tõepoolest antud teo toime pannud; teine seevastu oli spetsiaalselt õiguslikult hinnatav omistamine. Tahteline kehaliigutus on õiguslikus mõttes tegu. Kui aga tahteimpulss on tingitud välisest sunnist või ähvardusest, jääb tegu küll alles, kuid langeb ära selle teo õiguslik omistamine ehk süüksarvamine tegijale. Kui omistatav tegu on olemas, võib hakata selgitama selle moraalset kvaliteeti. Inimese kui kultuurisiku kvaliteet näitab, et tema teod ei ilmne väärtusvabas ruumis. Sellega omandab tegu kui materiaal-psüühiline käitumine moraalse ja väärtuselise sisu. Teos on esindatud ka subjekt, kellele see omistatakse.

Oma imputatsiooniteooriaga üldse, eriti aga teo psüühilise külje ja moraalse kvaliteedi lahutamise pani Pufendorf tegelikult aluse moodsale omistamisteooriale. Teadlikkus ja põhjuslikkus ehk teadmine ja põhjustamine on teo üldised ja abstraktsed tunnused. Seevastu moraalne ja õiguslik süüdiolok tehakse kindlaks alles teo intentsiooni kontrollimisel väärtussüsteemi mõõdupuu-ga. Oli toimunud teo kausaalse struktuuri ja väärtuselise sisu lahutamine (Hohmann 1993: 226).

Kantil sai kuju "filosofeeriv kriminaalõigusteadus" (Wolf 1928: 7). Nagu varases loomuõiguses ning vastupidiselt valgustusideedele kerkib karistusteoorias esile tasumisidee. Legaliteedi ja moraliteedi lahutamine saab oluliseks süümõiste välise aspekti kujundamisel ning tähendas sisuliselt esialgu küll üksnes "tagajärjevastutuse teaduslikku sanktsioneerimist" (Wolf 1928: 8).

⁴Tänapäeval tõlgitakse võõrsõna *Imputation* saksa keelde kui *Zurechnung*, mis on eesti keeles "süüksarvamine". Õigusteaduslik probleem on aga selles, et Pufendorfi imputatsioonist tänapäeva õigusdogmaatika süüksarvamiseni on pikk ajalooline tee (mida püüab kirjeldada käesolev artikkel). Seepärast tuleb ka eesti keeles vahet teha imputatsiooni algse ja hilisema tähenduse vahel, mistõttu ma kasutan alljärgnevalt imputatsiooni tähistamiseks keeleliselt ehk veidi kohmakat väljendit "omistamine", et eristada seda hilisemast "süüksarvamisest".

Nii oli Hegeli arvates tagajärg teo enda immanentne kehastus, mis manifesteerib ainult selle loomust ning ei ole midagi muud kui see ise. Tegu ei saa tagajärge maha salata ega ära põlata. Tegutsemine tähendab siin enda andmist teo seaduste hoolde. Siit tuleneb, et kurjategijale on kasuks, kui tema teol on vähem halbu tagajärgi. Tagajärg on teo keha ning eesmärk on teo hing. Ühtlasi on aga tagajärg ka teo väljendatud eesmärk, kuigi küll väliste jõududele vabaks antud. Seega saab tegu inimesele omistada kui teadmise ja tahtmise süüd (Hegel 1974: §§ 117 ja 118).

Nii on süü mõiste hegellikus kriminaalõigusteaduses tihedalt seotud teo mõistega ning sellest sisuliselt tuletatud. Mõistet "süü" tegelikult ei kasutatudki, pigem räägiti "karistatavuse subjektiivsetest alustest", "kuritegelikust tahtlemingust" või ka "imputaibiteedist" või "omistatavusest", kusjuures sisuliselt mõeldi selle all teo toimepanemist tahtlikult (*dolus*) või ettevaatamatusest (*culpa*). Süü (*Schuld*) oli sageli kasutusel teo moraalse hukkamõistetavuse, eetilise süü tähenduses, ilma et sel oleks kindla õigusteadusliku mõiste kvaliteeti.

Seega nägi Kanti ja Hegeli teooria omistamise alusena tegijat kui oma teo subjekti. Nii oli kuriteomõiste keskpunkti toodud tegu kui objektiveeritud subjekt, subjektipoolne kujundav toime. Oli eelkõige just Hegeli teene, et saksa kriminaalõigusteadus tegeles peaaegu terve sajandi kuriteomõiste kui kriminaalvastutuse aluse küsimusega, nähes sealjuures just tegu selle kategooriana, milles ainuüksi avaldub selle subjekt ning ka subjekti vastutuse alus. Hoopis teisiti käsitles aga teo omistamist Feuerbach.

Anselm Feuerbach (1775–1833) ühendas omistamis põhimõtte oma **pühholoogilise sunni teooriaga**. Riik peab tegema kuriteo toimepanemise karistuse ähvardusel võimatuks. Omistamise piirid ei tulene mitte tegija isikust, vaid "tõepärase hirmutamise ulatusest", mis realiseerub seadusliku karistusähvarduse elluviimises. Selline üldpreventiivne vaatepunkt muudab teo omistatavuse pragmaatiliseks omistamistegevuseks, mis lähtub riigi karistuspoliitilistest eesmärkidest (Matt 1996: 15). Seega oli Feuerbachi järgi omistamise alus sellise isiku poolt toimepandud tegu, kes on otsustanud mitte hoolida karistusähvardusest ega allu pühholoogilisele sunnile. Seega on süüvõime ja hirmutatavus identsed. Süüvõime on hirmutatavus ja süüdi olek hirmutatama-

tus (*Sichnichtabschreckenlassen*). Et süüvõime on karistatava teo toimepanemine või toimepanemata jätmine ja see sõltub motiveeritusest või motiveerimatusest, siis omistamine tähendab küsimist, kas on olemas motivatsioonivõime. Tegija mõjutatavus peegeldub tema tegutsemisvõimes “teo poole või teost eemale” (Hohmann 1993: 229–230).

FILOSOOFILISEST PROBLEEMIST KRIMINAALÕIGUSDOGMAATIKA SÜSTEEMI OSAKS

Anselm Feuerbachiga algas kriminaalõigusdogmaatika kujunemine. Tema ja Karl Grolman (1775–1829) olid tegelikult esimesed, kes püüdsid rakendada kriminaalõigusliku mõistesüsteemi ülesehitamisel spetsiifilisi õiguslikke meetodeid. Kuid XIX sajandi esimese poole kriminaalõigusteadus on siiski veel kahestunud — ühelt poolt seadust uuriv ja seda seletav *Gesetzeskunde* ja teiselt poolt maailmavaatelistel, filosoofilistel ja kriminaalpoliitilistel seisukohtade väljendus kui kriminaalõigusfilosoofia. Peaaegu kogu XIX sajandi jooksul jääb süü mõiste kriminaalõigusdogmaatikas tagaplaanile, olles ühelt poolt “konstruktiivse mõistejurisprudentsi” ja teiselt poolt “deduktiivse loomuõiguse” mängumaa (Wolf 1928: 11).

XIX sajandi keskpaigast peale hakkab süü mõiste omandama siiski teatud kohta kriminaalõigusteaduse süsteemis. Tegelikult ei seisne probleem üksnes süü mõiste teaduslikus kujunemises, vaid pigem üldse dogmaajaloolises ja teadusloolises dualismis kognitiivsuse ja normatiivsuse, kausaalsuse ja teleoloogilisuse, naturalistliku ja kultuuriloolise vahel (Wolf 1928: 13). Iseenesest ei ole tegemist väärtushinnangutele allutatavate kategooriatega, pigem tuleb neid kahte lähenemisviisi vaadelda just metodoloogiliste võtetena süü mõiste kujundamisel.

Oluline osa süü mõiste dogmaatika arendamisel kuulub Adolf Merkelile (1836–1896) ja Rudolf von Iheringile (1818–1892). Merkel lähtus tollal valitsevast hegellikust seisukohast, mille järgi tehakse vahet tsiviilõiguslikul ja kriminaalõiguslikul ehk karistataval ebaõigusel. Ta püüdis määratleda ebaõiguse ühtset mõistet

ning eristada seda õigusobjektide tavalisest kahjustamisest. Karistatavale õiguserikkumisele omase ebaõigusena määratles Merkel "puhtalt imperatiivselt, puhtalt vaimse võimuga käsitatavat õiguserikkumist", jõudes õiguserikkumise järgmise definitsioonini: "Õiguserikkumisena sisaldab ebaõigus: a) õiguses objektiveerunud ühistahte rikkumist; b) omistatavust." (Merkel 1867: 42, 45.) Seega oli süü muudetud ebaõiguse üheks tunnuseks⁵.

Ihering eristas juba selgelt objektiivset ja subjektiivset ebaõigust, kusjuures selle eristamise alus on süü: subjektiivne ebaõigus on süüline (*verschuldete*), objektiivne ebaõigus mittesüüline õiguserikkumine. Sellega oli Ihering teinud selge vahe süü ja ebaõiguse vahele ning pannud paika ka süü kui õigustermi (Ihering 1867: 4, 6). Edaspidise jaoks sai oluliseks ka kuriteo objektiivse ja subjektiivse külje eristamine. Kõige olulisem oli aga süü kui kuriteomõiste elemendi kujundamine, mille viisid lõpule Karl Binding (1841–1920) ja Franz von Liszt (1851–1919).

KLASSIKALISE KURITEOMÕISTE PSÜHHOLOOGILINE SÜÜKÄSITUS

XIX sajandi lõpuks kujunes saksa kriminaalõiguses klassikaline kuriteomõiste, mis lähtub algselt Samuel Pufendorfi imputatsiooniteooriast ning seisneb sisuliselt kuriteo objektiivsete ja subjektiivsete tunnuste eristamises. Sellele alusele rajas oma kuriteomõiste dogmaatika ka Franz von Liszt. Kuriteomõiste tunnused — tegu, õigusvastasus ja süü — moodustavad kokku kuriteo üldkoosseisu. Süü on selle skeemi järgi *nexus* (side) objektiivselt toimepandud teo ja selle kajastuse vahel isiku teadvuses, seega siis alus tegu isikule ette heita või teda vastutusele võtta. See

⁵Adolf Merkel on läinud kriminaalõigusteaduse ajalukku siiski eelkõige katsega ühitada absoluutseid ja relatiivseid karistusteooriaid. Ta püüdis ühendada tasumisideel põhinevat absoluutset karistusteooriat determinismiga ning väitis, et karistus on sotsiaalne võimuväljendus sotsiaalse eneseteostuse nimel. Õiglust ja õiguskorda ei tule käsitada mitte filosoofilis-õiguslike abstraktsioonidena, vaid sotsiaalse reaalsusena. Vt nt Merkel 1867.

nexus seisneb isiku psüühilises suhtes toimepandus ning avaldub kahes vormis — tahtluses ja ettevaatamatuses⁶.

Liszt sotsioloogilisele süükäsitlusele eelnesid Maximilian von Buri tööd, kes tegelikult tõi saksa kriminaalõigusteadusesse naturalistliku süü mõiste. Ta lahutas kausaalsuse ja vastutuse, eristades teo kausaalset ja tahtelist seost. Inimese tahe saab olla kausaalse seose osa üksnes niivõrd, kui selles võib näha *agens*'it, mis paneb kehalised jõud liikuma. Selline tahtepärasus annab aga alles siis aluse tegu süüks arvata, kui tahteseos valitseb teo ja tagajärje vahel. Tahtluse korral on tahe suunatud tagajärjele, *culpa* korral selline tahteseos paraku puudub, sest tahe on suunatud kriminaalõiguslikult ebaolulisele tagajärjele. Kuid tahteseos on siiski olemas, see seisneb "mittetahtmise tahtmises, tahtmises, mis ei viinud suhete vajaliku selgitamiseni". Sellega pani Buri aluse psühholoogilisel alusel rajanevale süü mõistele. (Achenbach 1974: 38.)

Albert Bernerilt (1818–1907) võttis Liszt üle kuriteomõiste konstruktsiooni, mille kohaselt kuritegu on tegu, millele tulevad juurde teised mõisted kui atribuudid. Kuid nagu teistelgi hegeliaanidel oli Bernerilgi teomõiste täielikult endasse haaranud ka omistatavuse mõiste. Liszt teostas kriminaalõigusdogmaatika jaoks otsustava lahutuse — ta vabastas teomõiste igasugustest omistatavuselementidest ning paigutas omistatavuse kuriteomõiste süsteemi ühena teo atribuutidest, kusjuures iseseisva atribuudina ei näe Liszt enam mitte omistatavust, vaid süüid. Kausaalsus on teo omadus, millel ei ole midagi ühist süüga — nii oli see ka Buril. Süüdivus on Lisztil süüst lahutatud. Nagu Bindingil, on ka Lisztil süüdivus kriminaalõiguslik teovõime, mis koosneb elementaarsetest võimetest.

Karl Bindingi (1841–1920) töödega vabanes kriminaalõigusteadus lõplikult loomuõiguslikust pärandist. Sellele aitasid mõis tagi kaasa ka XIX sajandi teise poole ulatuslikud kodifikatsioonid. Binding tunnistas kriminaalõigusteaduse aineks üksnes positiivses õiguses kasutatavad mõisted ning selle eesmärgiks üksnes nende süstemaatilise tõlgendamise. Binding ja Liszt liikusid eri

⁶Kuriteomõiste ja kuriteokooseisu kohta vt lähemalt: Sootak 1997b: 222–225.

suundades: Binding lahutas kriminaalõigusteaduse spekulatiivsetest filosoofilistest eeldustest, ent Liszt sidus kriminaalõiguse loodusteaduste ja naturalistliku sotsioloogiaga. Bindingil on süüdivus süümõiste tuum, Lisztil seevastu pole see mitte süü koostisosa, vaid lihtsalt süü eeldus. Binding pidas süüd kuriteomõiste süsteemielemendiks, kusjuures süü on tema arvates “süüdiva isiku tahe kui õigusvastasuse põhjus” või “süüdiva isiku õigusvastasusele suunatud tahe”. Bindingi seisukohalt on oluline ka delikti liigitamine objektiivseks ja subjektiivseks koosseisuks ehk teoküljeks ja süüküljeks. Hiljem kinnitas ta aga sellest teesist veidi kõrvale kaldudes, et tahe ei ole mitte ainult süü element, vaid ka kuriteokoosseisu element: “Piir objektiivse ja subjektiivse koosseisu vahelt kulgeb niisiis täielikult seespool õigusvastase teo tahet külge, selle süülise ja mittesüülise tahte vahel, ja mitte inimese sisemaailma ja välismaailma vahel.” (Binding 1915: 140.)

Pärast Saksamaa ühinemist ja üleriigilise kriminaalseaduse vastuvõtmist 1871. a kujunes tööjaotus, mille kohaselt Riigi-kohtu (*Reichsgericht*) hooleks jäi interpretatiivne töö tahtluse ja ettevaatamatuse mõiste määratlemisel. Tollane valitsev ja kriminaalkoodeksi kommentaarides esindatud arvamus lähtus seetõttu aksiomist, et süü mõiste peab tulenema tahtluse mõiste analüüsist, mis hõlmas ühe erivariandina ka ettevaatamatuse küsimusi. Õigusdogmaatika seevastu üritas leida nende kahe mõiste metatasandil süü üldmõistet, lähtudes käsitusest, et süü on üks kolmest kuriteomõiste osast ehk teo karistatavuse eeldusest. Selle seisukohaga oli tegelikult jõutud veelahkmeni, sest varem või hiljem tuli otsustada, kas süü üldmõiste jääb tahtlusteooria piiridesse või irdub sellest. Lõpuks jäi peale viimane variant, ehkki seda lahendust võib Erik Wolfi arvates pigem pidada õigusdogmaatika loobumiseks, mitte aga teadlikult saavutatud tulemuseks (Wolf 1928: 11–12).

Teoreetiline töö tahtluse ja ettevaatamatuse mõistetega ning neid hõlmava üldmõiste kujundamisel tähendas metodoloogilisi katseid tuua nende kahe süüvormi ühistunnused sulgude ette. Selle töö tulemusena, pigem küll tulemusetusena, kujuneski metamõiste “etteheidetavus”, millega “süüvormid võlviti üle eetilise katusega” (Wolf 1928: 12). Selle töö soovitud tulemus oli kahtlemata tahtluse ja ettevaatamatuse mõistete põhjalik läbitöötamine.

Soovimatu ehk negatiivne tulemus seisnes aga tõdemuses, et on küll olemas tahtlus ja ettevaatamatus, kuid ei ole neid hõlmavat üldmõistet.

Sellesama lohotu tõdemuseni jõudis ka psühholoogilise süümõiste teooria. Väites, et süü on isiku psüühiline suhtumine oma teosse ja selle tagajärge, ei suuda psühholoogiline süümõiste seletada hooletust kui süüvormi. Nimelt ei näe isik hooletuse korral ette oma teo tagajärge, ehkki ta võis seda ette näha ja pidi ette nägema. Kui ta aga tagajärge üldse ette ei näe, ei saa ta ka kuidagi sellesse tagajärge suhtuda. Ettevaatamatusest põhjustatud tagajärge saab süüdlasele ette heita üksnes siis, kui hinnatakse tema käitumist enne tagajärje saabumist. Siis ei vaadelda aga enam suhtumist tagajärge, vaid tehakse väärtusotsustus, normatiivne otsustus tegija käitumise ja tema isiku üle.

Mõistagi ei jäänud selline vastuolu märkamata. Väljapääsuks püüti pakkuda mitmesuguseid lahendusi, näiteks käsitada süüvormi pigem tagajärje püüdlemise erineva psüühilise intensiivsusega kui isiku suhtumisena konkreetse tagajärge. Sellise üldise vormeli taustal ei ole üksikute süüvormide eristamisel aga enam mingit mõtet. Hoopis radikaalsema lahenduse pakkus XX sajandi alguses Eduard Kohlrausch. Ta mõistis, et psühholoogilise süümõiste jaoks on isiku teadmise ja saabunud tagajärje vaheline *nexus* immanentselt vajalik. Hooletuse puhul see aga tõepoolest puudub, ning püüdes päästa hooletust süüvormina, lastakse kogu konstruktsioon põhja. Sellepärast tegi ta ettepaneku jätta hooletus üldse süüvormide hulgast välja ning rajada karistusõigustus vajadusele kohaldada hooletusest toimepandud deliktide kui mittesüüliste eest erilist õpetuskaristust (*Denkzettelstrafe*) (Maurach, Zipf 1987: 406).

Psühholoogiline süümõiste ei suuda näiteks seletada ka lihtsat tõsiasja, et teatud juhtudel käitub isik (näiteks laps või vaimuhaige) ilmselgelt tahtlikult, kuid tema tegu ei saa talle kriminaalõiguslikus mõttes süüks panna. Tekib paradoksaalne olukord: isik on käitunud õigusvastaselt ja süüliselt, kuid teda ei saa karistada. Niisamuti on hädakaitse korral lahendus arusaamatu — tegu on õiguspärane, kuid tegija on selles süüdi!

Psühholoogilise süümõiste ebapiisavust mõistis ka F. v. Liszt, kes oma õpiku 18. väljaandest alates käsitles süüd kahes tähen-

duses — kitsamas mõttes kui isiku psüühilist suhtumist teosse ja tagajärge, laiemas mõttes aga “toimepandud teos (sotsiaalses käitumises) ilmneva tegija asotsiaalse meelestatusena” (Liszt 1921: 160).

Psühholoogilise süümõiste võttis teatavasti üle ka nõukogude kriminaalõigus, millele sobis suurepäraselt Liszti käsitus kuriteost kui ühiskonnaohtlikust teost. Sellisel kujul sisaldubki nõukogude kriminaalõiguses süü nii laiemas kui kitsamas tähenduses — esimesel juhul isiku psüühiline suhtumine oma teosse ja selle tagajärge, teisel juhul arusaamine oma teo ühiskonnaohtlikkusest või ka lihtsalt isiku ühiskonnaohtlikkus. Arusaamist teo ühiskonnaohtlikkusest käsitati nõukogude kriminaalõigusdogmaatikas süü sotsiaalpoliitilise karakteristikuna. “Tahtlus ja ettevaatamatus süüliste tegude toimepanemisel, mis ei ole ohtlikud nõukogude korra alustele ja sotsialistlikule õiguskorrale, ei sisalda süü tunnuseid.” (Piontkovski 1961: 310–311.)

Nõukogude kriminaalõiguses jäigi süü psühholoogiline aspekt normatiivsest lahutamata ning on seda ka praeguses vene ja samuti eesti kehtivas kriminaalõiguses⁷. Normatiivne süümõiste hakkas aga saksa õigusdogmaatikas kuriteokoosseisust kaduma eelkõige tänu E. Wolfi (1902–1977) töödele juba 1930. aastatel. Lõplikult sidus tahtluse ja ettevaatamatuse mõiste teoga, seega subjektiivse kuriteokoosseisuga Hans Welzel (1904–1977) 1950. aastatel oma finalistliku kuriteoõpetusega⁸.

⁷Süü, kuriteokoosseisu ja kuriteomõiste küsimuses toimusid siiski 1930. aastate lõpus ja eriti 1950. aastate keskel teravad vaidlused. Vt lähemalt: Sootak 1997b.

⁸See teooria lähtub eeldusest, et inimese tegu ei ole taandatav lihtsalt väliselt ilmnevatele ja kausaalseadusega põhjendatavatele tunnustele. Teo olemus ilmneb ka selles sisalduvas antitsipatsioon, tegija mõttelises ettejäudmises parajasti tehtavast. Tapmine ei ole lihtsalt mootorika, igal teohetkel tegutseb mõrvar lõppeesmärgi poolt ettemääratult ehk finalistlikult; tegu on eesmärgist kantud. Ka vargust ei ole võimalik kirjeldada lihtsalt kui võõra asja äravõtmist, vargus eeldab alati ka asja õigusvastase omandamise kavatsust. Põhjuslikku ahelat juhtiv tahe on “finaalne teo selgroog”. Siit tuleneb selgelt, et tahtlus ei ole süü element, vaid kuriteokoosseisu osa. Ühelt poolt tähendab see teo ebaõiguse edasist subjektiveerimist (kuriteokoosseis ja õigusvastasus on iseloomus-

ERIK WOLFI NORMATIIVSEST
KURJATEGIJATÜÜBIST
NORMATIIVSE SÜÜMÕISTENI

Kui pidada süü mõistet kuriteomõiste üheks osaks, tuleb selles paratamatult näha seda, millest süü mõiste juba oma alguses vormis, nimelt süüksarvamises ehk subjektiivses omistamises, alguse sai. Jutt on kuriteo subjektiivsusest küljest, mida omakorda võib käsitada kahetiselt — kas eesmärgiga **mõista** ja **hinnata** või **tunneta** ja **seletada** tegu selle tegijas. Erik Wolfi arvates lahustab selline kahestumine süü mõiste objektiivses mõttes kuriteokoosseisus, subjektiivses mõttes aga õigusvastasuses. Isiku vastutuse seisukohalt on nüüd aga vaja otsustada, kas jutt on sellest, **kes** peab vastutama (kelle vastutus) või sellest, **kelle ees** või **mille pärast** tuleb vastutada. Süü mõiste seisukohalt seisnevad need võtted kahes erinevas sisulises otsustuses. Esimesel juhul tuleks kuritegu käsitada **empiirilise** nähtusena, mida on vaja vaadelda ja seletada (süü on siis isiku psüühiline suhtumine oma teosse või selle tagajärge). Teisel juhul on kuritegu teo ebaõigus ning süü seda väljendav **väärtusotsustus** (otsus käituda normivastaselt) (Wolf 1928: 15).

Esimesel juhul peab süü mõiste tegu seletama, teisel juhul heaks kiitma või hukka mõistma. Seletuse ülesanne on näha ühelt poolt kuritegeliku käitumise tähendust empiirilises ühiskonnas, teiselt poolt tegija isiku kuritegelikkust iseloomu või antisotsiaalset hoiakut. Süü mõiste piirdub sellise lähenemise korral kurjategija isiku teatud omaduste kindlakstegemisega.

Siit tuleneb jälle kaks võimalust. Kui vaadelda teo ainukordset asjaolu ainukordse seosena tegija psüühikaga, siis annab see seos vastutuse mahu ainult sedavõrd, kui tegija psüühika on teole mõjunud põhjustavalt; tegija ja teo suhe ei ulatu kaugemale kui "tegijahinge ainukordne suhe teoga" (Wolf 1928: 15). Kui aga

tatavad ka tahtluse kui subjektiivse tunnusega), teiselt poolt omandab süü märksa suurema normatiivse, seega objektiivse sisu (sest tahtlus kui psühholoogiline kategooria on jäänud kuriteokoosseisu). H. Welzeli finalistlik kuriteoõpetus on ilmselt üks XX sajandi suuremaid avastusi kriminaalõigusdogmaatikas.

kuriteo asjaolu tõlgendada tegija omadusena, siis ulatub vastutus nii kaugele, kui palju on võimalik tunnetada tegija psüühet sümptomi kaudu, või siis nii kaugele, kui kaugemale ulatub tegija üldine psüühiline konstitutsioon. Seega mahub süü mõiste tegija isiku psüühikasse. See on aga omakorda võimalik kuriteole kui sotsiaalsele teole sotsiaalnormeeringuga antava hinnangu kaudu ning kahel viisil: hinnates tegu üksiku olemisena üldises või üldise olemisena üksikus. Vastavalt sellele, kummal viisil tegu hinnatakse, on süüotsustusel kas individuaaleetiline või sotsiaaleetiline sisu.

Sellise mõttekäiguga oli Wolf jõudnud lõplikult kaugeneda psühholoogilisest süü mõistest ning pannud aluse normatiivsele süükäsitusele. Wolf ise läks tegelikult edasi veidi teist teed ning lõi oma **kurjategijatüübi** teooria, mille järgi kurjategija on "mandunud meelestatusega" isik. Kuriteos on süüdi see isik, kes on tüüpilise hoiakuga ning pannud teo toime tüüpilisel viisil ja tüüpilistel asjaoludel. Seadusandja on kuriteokoosseisuna tüpiseerinud peale kindla ebaõiguse ka selle ebaõiguse tegija. Järelikult ei tähenda kuriteokoosseisu olemasolu tuvastamine mitte ainult teotunnuste, vaid ka tegijatüübi vastavuse tuvastamist. Nii kujuneb kaheelemendiline kuriteomõiste — kuritegu on teo ja tegija seos, millele vastab mõistepaar teotüüp—tegijatüüp.

Wolfi tees kurjategijast kui mandunud meelestatusega isikust leidis hiljem rakendamist nn **normatiivse** kurjategijatüübi kontseptsiooni loomisel. Selle kontseptsiooni tõid seadusandluse Saksamaal natsiaja seadused rahvavaenlastest ja vägivallakurjategijatest. Nende seaduste järgi võeti vastutusele isikud, kelle käitumine oli "olemuselt" iseloomulik rahvavaenlasele või vägivallakurjategijale. Normatiivse kurjategijatüübi mõistet püüti rakendada ka muudele kuriteokoosseisudele — näiteks juhtudel, kui isiku käitumine küll vastas koosseisu tunnustele, tema isiksus aga ei vastanud rahva arusaamadele sellele kuriteoliigile iseloomulikust kurjategijatüübist.

Normatiivse kurjategijatüübi teooria erines oluliselt senisest tavalisest kriminoloogilise kurjategijatüübi käsitlusest. Viimane lähtus konkreetse tegija isiksuse eripärast, ning seaduse rakendaja ülesanne oli empiirilisel kindlaks teha, kas antud isik on tõepoolest kupeldaja, hulkur jms. Seevastu esimese puhul tuli juba ainsa

teo toimepanemise fakti alusel otsustada, kas teo toimepannud isik vastab teatud arusaamale vastavast tüübist. Selline otsustus ei ole empiiriline, vaid normatiivne. Tegemist on väärtusotsustusega, mis ei seisne üldsegi tegija isiksuse analüüsis, vaid tema poolt toimepandud konkreetse teo ja kuriteokoosseisus etteantud käitumisviisi võrdlemises.

Normatiivse kurjategijatüübi teooria mõju jõudis ka seadusandjani. Saksa kriminaalkoodeksi §§ 211 ja 212 tänini kehtiv redaktsioon pärineb 1941. aastast ning seal kasutatakse mõisteid "mõrvar" (*Mörder*) ja "tapja" (*Totschläger*). Tegelikult kavatseti tollase kriminaalõigusreformi käigus kõik kuriteokoosseisud kurjategijakoosseisudeks ümber kujundada või vähemalt ümber mõtestada. Seega mitte "varguse eest karistatakse...", vaid "varast karistatakse..." Põhjendusena toodi kavatsus muuta kriminaalõigus elulähedasemaks ning läbilöögivõimelisemaks, seda enam et kuriteos tulevat näha eeskätt kohustuse, mitte niivõrd õigushüve rikkumist. Samuti väideti, et tegelikult on seadusandja näinud ka kehtiva õiguse kuriteokoosseisude moodustamisel algusest peale nende taga kindlaid kurjategijatüüpe⁹.

Ei tule siiski arvata, et normatiivse kurjategijatüübi mõiste on midagi natsionaalsotsialistlikule õiguskäsitusele olemuslikku. Tegelikult on see teooria otseselt tuletatud Wolfi eelmainitud tööddest ning tema tähtsust tuleb näha dualistliku kuriteoõpetuse kontekstis ühe tõlgendusliku võttena. Iga teo taga seisab tegija ning ka kuriteokoosseis peab peegeldama isikutunnuseid.

Normatiivse kurjategijatüübi teooria nõrkus seisneb asjaolus, et kuriteokoosseisu taga olev ettekujutus või koosseisutunnuste üksiktähendusest kaugemale ulatuv tähenduslik sisu jääb seadusest välja. Seda tuleb otsida rahva arusaamadest või tavaõigusest. Normatiivse kurjategijatüübi asemel kujunes aga **normatiivne süümõiste**, mis lähtub esimese peegelpildist ning mitte erinevatest kurjategijatüüpidest, vaid ühest õigest inimesest, kes teab alati, kuidas käituda.

Normatiivne süümõiste tähendab **teo etteheidetavust**. Selline käsitus rajaneb inimese võimel saada aru normist ja ka normiko-

⁹Nn isikukriminaalõiguse teooriate kohta vt lähemalt: Roxin 1994: 126 jj.

haselt käituda. Siit ka nimetus "normatiivne süü mõiste". Süüd defineeritakse kui isikut kuriteole viinud ja selle toimepanemist kujundanud tahte etteheidetavust. Isikule heidetakse ette: "Sa oleksid võinud teisiti käituda, kuid ei käitunud!"

Selline "normatiivne" etteheide on rakendatav nii tahtlike kui ka ettevaatamatute kuritegude puhul. Esimesel juhul pannakse tegijale süüks teadlikku vastuastumist õiguslikele keeldudele või käskudele, teisel juhul aga seda, et ta ei olnud küllalt tähelepanelik nende käskude või keeldude suhtes, rikkus nn hoolsuskohustust ning lasi sündida tagajärjel, mis ei oleks pidanud tema õige käitumise korral sündima. Kui süü enam polnud kurjategija psüühiline suhtumine oma teosse või selle tagajärge, sai sellest etteheide: selles mõttes asus ta ümber kurjategija peast kohtuniku pähe.

Täpsemalt saab normatiivset süüd määratleda etteheitena, et antud olukorras oleks isik võinud käituda ja pidanud käituma teisiti — nimelt nii, nagu tema asemel oleks võinud käituda ja pidanud käituma keegi teine, kellel selleks oleks jätkunud antud olukorda arvestades tahtejõudu, mis süüdlasel puudus.

Normatiivne süüetteheide ei tähenda aga kategoorilist eeldust, et inimene alati õigesti käituks. Tunnistatakse, et alati ei ole see võimalik. Esiteks võivad süülike etteheite välistada erilised, erakorralised asjaolud, mis halvavad tahtekujunduse mehhanismi. Teiseks, sisustades vastutustunde ja õigusteadvuse normatiivselt ja eeldades seega vastavate ühiselunormide tundmist, tunnistatakse samas, et teatud juhtudel võib normikohane käitumine puududa normi vältimatu mitteteadmise tõttu. Neid asjaolusid nimetatakse süüd välistavateks asjaoludeks.

Seega on süüotsus tegija kohta langetatav otsus, täpsemalt küll isiku ja teo vahelise seose kohta langetatav otsus. Süüküsimuse lahendamisel selgitatakse, kas tegija on kõlblik normiadressaat, kas ta võis normi järgida ja kas ta pidi seda tegema ning kas esinesid erilised asjaolud, mis andsid aluse normi ignoreerida. Tegelikult tuleb vahet teha süü ja süüotsuse vahel. Süü on etteheidetavus, süüotsus on otsus see etteheide teha. Süü on tegija peas, otsus teiste peas. Olles vastastikku seotud, on nad siiski eri asjad. Tegija on süüdi ehk käitunud etteheidetavalt ka siis, kui teda ei tabata ja talle tema tegu ette ei heideta. Süüdi olek

on südametunnistusega inimese vaimne seisund, mis seisneb süü läbielamises ehk süütundes.

ELUVIISISÜÜ JA ISELOOMUSÜÜ

Normatiivne süümõiste eeldab põhimõtteliselt isiku tahtevabadust. Indeterministlik käsitlus valitses kriminaalõiguses juba XVIII sajandil ning sellele toetus ka Pufendorfi imputatsiooniteooria. XIX sajandi teaduspositivism ei toonud aga kaasa mitte üksnes psühholoogilist süümõistet, vaid kõigutas ka senist indeterministlikku vastutuse kontseptsiooni. Tekkis küsimus, kas inimese tahe ikka on vaba või hoopis mõjutatud paljudest teguritest, olgu need siis bioloogilist või sotsiaalset laadi.

Ühe võimalusena viia normatiivne süümõiste kooskõlla determinismiga nähti teooriaid, mis püüdsid ühendada isiksuse determineeritust talle tehtava süüetteheitega. Näiteks pidi **eluviisisüü** teooria astuma senise teosüü kõrvale. "Tegija kriminaalõiguslik süü ei ole mitte ainult üksikteo süü, vaid ka kogu tema eluviisi süü, mis on tal lasknud "korralikest inimestest eemalduda" " (*aus der Art schlagen*). Selline eluviisisüü hõlmab tegija kogu isiksust, kogu tema "niisuguseks" saamist oma ebaõige eluviisi tõttu ja on seega ehtne isikukriminaalõiguslik kontseptsioon (Mezger 1947).

Eluviisi kui süü etteheitmine kurjategijale ei suuda aga põhjendada seda, kuidas on võimalik eristada inimese arengus süüd ja saatust. Seepärast püüti asendada eluviisisüü mõistet **otsustamissüüga**. Isikule heidetakse ette niihästi äkilist kui ka pikaajalist meeletatuse mandumist, väärade eluhoiaku omaksvõttu või kaasasündinud paheliste kalduvuste andumist ning suutmatust nendest jagu saada. Isikusüü ei seisne seega mitte lihtsalt eluviisis, vaid ebaõigetes elulistes otsustes (vt nt Roxin 1994: 130).

Karl Engischi (1899–1990) **iseloومusüü** teooria järgi ei saa süüetteheite lähtepunkt olla indeterministlikult mõistetav "saoleksid-võinud-teisiti-käituda"; vastutuse alus on hoopis iseloom. Etteheide tabab iseloomu kandjat, tema nii-olemist (*Sosein*): igaüks peab vastutama selle eest, missugune ta on. "Kui inimene on teatud tegude või käitumisega ilmutanud oma kuritahtlikku või heitlikku või liiderlikku iseloomu, siis peab ta sellise iseloomu

eest vastutama ja selle lunastama, vaatamata sellele, kuidas tal on selline iseloom kujunenud..." (Engisch 1965: 52.)

Isikule ei heideta ette midagi episoodilist, vaid ikka dispositsionaalset. Iseloom on küll reaalsus, kuid mitte muutumatu, vaid ka isiku enda poolt mingil määral mõjutatav. Iseloomusüü on Engischi järgi koos eluviisisüüga isikusüü üks vorme ning on teosüü alternatiiviks. See ei tähenda aga karistamist ilma teota — iseloom manifesteerub teos. Eluviisisüü tähendab süüliselt omandatud isikutunnuseid, millest iseloomusüü oluliselt erineb. Viimase korral heidetakse isikule ette tema nii-olemist, arvestamata seda, kas ta on selliseks süüliselt saanud ja kas ta oleks saanud midagi selle vastu teha, et ta niisugune on. Eluviisisüü lükkab vabaduseprobleemi üksnes eemale, iseloomusüü elimineerib selle aga täielikult. Ka iseloomusüü eeldab, et isik oleks võinud käituda teisiti, kuid see peaks olema ühitatav determinismiga. Isik oleks võinud teisiti käituda, kui ta konkreetses olukorras oleks oma loomusele vastavalt ilmutanud sellist tahtejõudu või hoolsuskohustust, mille puudumist me talle ette heidame. Süüvõimelise inimese iseloomuvigu saab süüetteheite ja karistuse abil leevendada või kõrvaldada: kaasasündinud ja ka omandatud iseloomule esitab karistus motiivi, et see ennast õiguskorra normidele kohandaks. Iseloomujooni võib tugevdada, vähemalt tuleb edendada või ergutada neid, mis soodustavad normijärgimist, ning püüda vaos hoida neid, mis kihutavad normirikkumistele. Selliselt formuleeritud süüetteheide on määratud teleoloogiliselt — suunatud tulevikku ja seotud karistuse eesmärgiga. Etteheide ja karistus omandavad alles siis mõtte, kui need lähevad tegijale korda; süüvõimelised on seega isikud, keda on võimalik etteheite ja karistusega mõjutada (Engisch 1965: 44, 52).

Engischi teooriale võib ette heita, et individuaalne vastutus taandatakse etteheite ja karistuse mõjususele, süüle antakse kriminaalpedagoogiline funktsioon jne. Samas ei ole õige öelda, et nii laiendatakse vastutust, pigem vastupidi: isikule tuleb tema tegu ainult siis ette heita, kui see on iseloomupuuduse manifestatsiooniks, ning jätta siis ette heitmata, kui esinevad asjaolud, mis ei võimalda osutada negatiivsetele iseloomuomadustele (Burkhardt 1980: 110).

TAHTEVABADUS JA RELATIIVNE INDETERMINISM

Ka sajandivahetuse nn koolkondade tüli üks kesksemaid vaidlusobjekte oli tahtevabaduse probleem. Ühtlasi võib selles vaidluses näha kriminaalõiguse katset rajada üks oma alustalasid — süü — kindlale filosoofilisele baasile. Võib küll öelda, et tänapäevane normatiivne süümõiste on sellest rängast katsumusest kuidagi välja tulnud, kuid filosoofiliselt väga kallist hinda makstes. Nimelt ollakse sunnitud tunnistama, et süü ja vastutus ei saa rajaneda tahtevabaduse kontseptsioonil, paremal juhul üritatakse rääkida **relatiivsest indeterminismist**, nagu seda teeb näiteks Eduard Dreher.

Dreheri arvates võib determinismi üldiselt määratleda järgmiselt: kõik, mis ajas toimub (niisiis ka inimese tahteotsused), on eelneku poolt määratud sellisel viisil, et see peab toimuma nii ja mitte teisiti. Determinismil on erinevaid aspekte. Loodusteaduslik-filosoofiline determinism on ulatunud Descartes'ist XIX sajandi füüsikuteni — see on kausaalseadus, mille järgi midagi ei toimu ilma eelneva põhjusega (determinatsiooniseadus). Selle filosoofilise põhjenduse andis Kant. Teine determinismivorm on teoloogiline ja lähtub Lutherist, kes asetas veel otsustavamalt kui Calvin tahtevabaduse oma õpetuse keskmesse. Ta nõustus inimese täieliku tahtevabadusega väärtusvabas argipäevas; hea ja kurja küsimuses oli ta aga vali determinist. Kolmas determinismivorm on psühholoogiline ning seda esindab tänapäeval Manfred Daner¹⁰. Neljas determineeritus on geneetiline. Inimese keha ja

¹⁰Inimene käitub alati motiivide mõjul, mis omakorda põhinevad mõnu- või vastumeelsustundel, heakskiidul või hukkamõistul. Inimene ei ole nende motiivide peremees, need valitsevad teda ning sunnivad teatud alternatiivsituatsioonides ainult üht ja mitte teist viisi käituma. Erinevalt kahest esimesest determinismivormist määrab inimene end ise, ta on sisemiselt determineeritud. Otsustamisel on määrav ülekaalukam motiiv. Samas olukorras võib täna olla määrav üks ja homme teine motiiv, mis võivad viia nii erinevate kui ka samade tulemusteni. Siit tuleneb ka teine oluline erinevus kahe eelmise vahel — see determineeritus ei ole igavene, vaid hetkedetermineeritus. Tunded on need, mis määravad tahte. Et need on aga meie tunded, mis meie tahte määravad, ja et me identifitseerime end oma tunnete ja tahtega, siis on meil tunne ja

teadvust determineerivad kromosoomid ja geenid määravad ka tema käitumise.

Indetermineeritus on kahesugune: idealistlik ehk puristlik ja realistlik ehk relatiivne. Esimene eeldab tahet, mis on igas mõttes täiesti vaba ning eksisteerib mõjufaktoritest vabas ruumis. Kanti järgi on vaba see, mis sõltub üksnes iseendast. Realistlik indeterminism eeldab, et inimese tahe ei asu tühjas ruumis, vaid sõltub paljudest mõjudest, mis võivad pärineda nii tema psüühest kui ka väljastpoolt. Inimesele jääb aga valikuvõimalus, viimane otsus on vaba. (Dreher 1987: 4–5.)

Ka Dreher jõuab järeldusele, et ei ole võimalik tõestada inimese käitumist kujundavat filosoofilis-loodusteaduslikku, teoloogilist, geneetilist ega psühholoogilist determinismi. Kindlasti ei ole olemas *a priori* etteantud determineerivat kausaalseadust. Kausaalsus ei ole veel determinism. Mateeria ja teadvus on kvalitaatiivselt erinevad fenomenid ning materiaalseid protsesse determineerivad mehaanikaseadused ei kehti teadvuse kohta.

Tunnetada püüdev inimene saab oma käsutusse tunnetusvõime, mille kvaliteeti ja võimsust ta aga ei tea ja mida tuleb veel uurida. Me peame tunnetusvõime tööriista abil tunnetama, mida see võime tähendab, aga see oleks võrreldav sellega, kuidas Münchhausen end patsipidi soost välja tõstab. See ei tähenda muidugi, et inimene oleks üldse tunnetusvõimetu. Ta on üksnes võimetu oma tunnetusvõimet kui sellist mõtlemisprotsessiga abstraktselt kontrollima. Ta on võimeline kindlaks tegema, kui võrd on tema tööriist tunnetusvõimeline, nagu tehakse kindlaks, kas on vaja tarvitada haamrit või tange, s.t kasutama empiirilist testimismenetlust: paneme käe vette ja see saab märjaks, kuuma raua vastu põletame sõrme. Nii on see alati ja nii saamegi kõik oma teadmised.

Tahtevabaduse seisukohalt on asi keerulisem. Kuid alternatiivsituatsioonis ühe võimaluse poolt otsustades jääb meile alati veendumus, et me oleksime võinud teisiti käituda, ning see veendumus oli ilmne just otsustusprotsessi ajal, kui tuli valida eri

teadvus selline, et me end ise määrame ja tunneme end vabana; kui võrd need on aga tunded, mis meie tahet määravad, määrame end küll ise, aga mitte vabalt (Danner 1977: 7).

võimaluste vahel. See tunnetus viib esimese kahtluse ni deter- mineerituse osas, mille kohaselt vabadus on üksnes enesepettus. Igasugune loodusteaduste testimistulemus on õige üksnes seni, kuni seda ei ole falsifitseeritud (Dreher 1987: 380–381).

Teisisõnu: tegelikkus, nii palju, kui me seda läbi elame ja tunnetame, on tegelikkus üksnes meie jaoks. See on määrav ka tahtevabaduse seisukohalt. Tahe ja tahtevabadus on osa meie kõigi läbielatud tegelikkusest. Seepärast ei vaja tahtevabadus ka tõestamist, sest vabaduselamus (*Freiheitserlebnis*) kuulub lahutamatu me eksistentsi nagu hea ja kurja, ilusa ja inetu kategooriad, mis meis küll elavad, kuid asuvad teispoole seda ala, mis on tõendamisele ligipääsetav. Vabaduselamus, mis on meile omane ja mida me alati uues testis proovime, samuti ettekujutus, et me saame oma käitumist määrata ja ka selle eest vastutada, on meile immanentne ja sisse kasvanud kui üks olulisemaid osasid meie tõelisuselamusest. Ka deterministid tunnistavad vabaduselamust, kuid arvavad, et see on illusioon. See etteheide eitab meie suletud süsteemi olemust, mis tõstab intersubjektiivse elamuse meie tõelisuse tasemele. Meie tõelisus ei saa aga meile olla illusioon.

Vaba tahte ettekujutust kinnitab ka keel, sellised sõnad nagu “vabatahtlik”, “pealesunnitud”, “kiitus”, “tasu”, “etteheide”, “hukkamõist”, “vastutus”, “patt”, “süü”, “karistus”, “lunastus”. Determinismi taustal poleks neil sõnadel mõtet. Nende asemel oleksid tekkinud vastutusvabad mõisted nagu “kasulik” ja “kahjulik”, “ohtlik” ja “ohutu” jne. Ka laste kasvatamine kinnitab seda teesi, nagu üldse kogu sotsiaalne elu.

Inimesed saavad realiseerida oma vabadusveendumuse üksnes siis, kui nad on võimelised laskma end vastutusele apelleerivatel normidel tõepoolest motiveerida. Sest see võime on vabaduse eeldus. Säärane vabadus puudub näiteks vaimuhaigetel (Dreher 1987: 386–387).

Determinism seevastu kinnitab, et iga tahteotsustus on alati eelnevalt määratud, olgu siis pärilikkusest, iseloomust, situatsioonist või kasvõi ülekaalukast motiivist, ning et iga juhtunu seisab kausaalse determinatsiooni lõputus ketis. Tegelikult ei ole see leidnud kinnitust. Deterministlik mõttemudel on suunatud meditsiinile, psühhiaatriale, kriminoloogiale ja teistele sellistele teadusvaldkondadele, mis tegelevad põhjuste uurimistega, kuna

normatiivsel tasandil paiknevad kujutusvormid (religioon, eetika, õigus) lähtuvad vabast tahtest ja finaalselt määratud käitumisest.

Vastutuse eeldus saab olla üksnes teisiti-käitumise-võimalus (*Andershandelnkönnen*), mis viib ärateenituse ja süü, kiituse ja hukkamõistu, tasu ja karistuse mõisteteni ning teeb need mõisted tegelikult võimalikuks. See on meie läbielatava tegelikkuse oluline koostisosa ning inimeste kooselu lahutamatu element. See põhimõte ei vaja erilist mõttelist ega empiirilist tõestamist, sest pole olemas teistsugust tegelikkust. See seisab väljaspool tõendamisele kättesaadavat valdkonda, sest on ise üks osa empiiriast. See on inimese kui vaimse olendi ontiline struktuurielement. Inimene on allutatud suurele imperatiivile "sa pead", küll mitte tähenduses "sa võid, sest sa pead", vaid tähenduses "sa pead, sest sa võid".

Seega on ka mõtteliselt ja empiirilisel tõestamatu determinism üksnes võimalik mõttemudel, olemata ehtne alternatiiv indeterminismile kui inimolemuse lahutamatu elementidele. Pole nii, nagu uskime agnostikutena, et inimene on kas vaba või mittevaba. Pigem seisneb lahendamatu apooria selles, et inimene näib normatiivsel tasandil olevat vaba, olemistasandil (*Seinsebene*) seevastu võib ta olla mõeldud determineerituks. Sellist apooriat võib aga alles siis aktsepteerida, kui üksnes hüpoteesina mõeldav mittevabadus laseks end olemistasandil empiirilisel kindlaks teha. See aga näib olevat välistatud.

Indeterminism siinses tähenduses ei tähenda muidugi absoluutset vabadust, vaid ainult suhtelist (relatiivset indeterminismi). Inimene käitub ikka oma motiivide järgi, ja kui iga motiivi võibki dialektiliselt võtta käitumise põhjusena, ei ole siiski tegemist kausaalsusega loodusteaduslikus mõttes. Eelkõige tuleb silmas pidada, et kausaalsus ei tähenda veel determinatsiooni. Need mõisted tuleb lahus hoida. Motiivide järgi käituvale inimesele jääb, välja arvatud ekstreemsetel erandjuhtudel, alati mänguruum oma otsustuseks alternatiivsituatsioonis. Kohtunik mitte ainult ei või, vaid ka peab pidama vaimselt terveid inimesi süüvõimeliseks, sest vastasel juhul rikuks ta inimesele immanentselt omast vastutuse põhimõtet. Kohtunikule pole tähtis, kas vaimselt terve inimese kohta on võimalik empiirilisel kindlaks teha seda, kas ta oma ebaõigust silmas pidades oleks võinud ka teost loobuda.

Pigem on tegemist tunnistamisega, et tegija on inimene (Dreher 1987: 395–397).

Dreheri seisukohad ei ole originaalsed, pigem on nendes kokku võetud see, millisele determinismikäsitusele normatiivne süüteooria praegu toetub. Vaidlused determinismi ja indeterminismi üle pole tänapäeval küll enam kriminaalõigusteaduse keskmes, kuid aeg-ajalt lahvatab neid siiski.

Näiteks J. Tiemeyer vaidleb Dreherile vastu, et too käsitab subjekti aktuaalset rolli kui isiksuse lõplikku olemuskarakteristikat. Determinist peab aga vajalikuks edasi küsida, miks subjekt tahab nii ja mitte teisiti. Ta peab jämedaks meetodiliseks veaks, kui vabadusruumi käsitlemisel jäetakse kahe silma vahele sisemiste ja väliste faktorite koosmõju, mis kuni otsuse tegemise momendini on avaldanud mõju kogu isiksuse kujunemisele (Tiemeyer 1993: 483–484).

Otsuse langetamise hetkel on inimene suunitletud ettepoole. Et seetõttu tema teadvus ühitab mineviku üksnes olevikuga, näeb ta olevikust lähtudes iseennast kui “esimest põhjust”. Kui ta aga peab silmas peale otsustamise hetke ka motivatsiooniprotsessi laiemalt, orienteerudes ühtlasi tagasiivaatavalt, siis ei saa ta ise ennast jälgides ometi mitte kunagi tunnetada oma isiksuse minateadvust kui tegelikkuse objektiivset elementi. Ta ei saa oma Minaga kui ajaliselt kulgeva minaga (kui tõelise ja mitte kujutletava Minaga) suhtlema hakata, luua subjekti—objekti suhet. Seetõttu saab ta tunnetada ainult seda, mis Mina-punkti ümber toimub, mitte Mina ennast. Mina-punkt on aga samuti objektiivse reaalsuse koostisosa. Kui Mina-punkti ei tajutud, ei pruugita sellistes olukordades, kus isiksuse eripäral ei olnud toimunud kuigi olulist osa, näha paratamatust. Üks osa reaalsusest jääb sellest seisukohast lahtiseks ning inimesele näib, nagu ta oleks objektiivselt vabalt käitunud. Seda võib kõige paremini seletada hüpnoosi näitel. Hüpnoosi all saadud käsked viib hüpnooseritu enamasti täide täieliku vaba otsustuse tundega. Siit ilmneb selgelt, et vabaduse-tunnet ei saa mingil viisil seletada tahteavalduste põhjuste ja ontoloogilise determineerituse või indetermineeritusega (Tiemeyer 1993: 507).

Tõenäoliselt tuleb lähtuda tahtevabaduse teesist, kui kõne all on individuaal-eeiline etteheide. Probleem on aga selles, et süü-

etteheidet tuleb mõista kahel tasandil: esiteks kui väärtusotsustust sisuliselt neutraalse tuvastamisega, et teo eest saab ja tuleb vastutada, ja teiseks kvalifitseeritud väärtusotsustusena koos tegijale antava õigusliku hukkamõistva hinnanguga. Küsitav on, kas üldse tasub hukkamõistva hinnangu nimel panna kriminaalõiguse õlgadele nii raskekaalulist lõplikku (s.t esimest) otsust. Tahtevabadus ei kuulu ju selliste tavaliste kriminaalõiguslike mõistete hulka nagu "võõras vara", "oluline kahju" vms, mis on õiguskorras kindlustunud ja dogmaatikas vaieldavad ainult piirialadel. Tahtevabaduse apooria seisneb selles, et hindamine tähendab lülitumist kosmilisse lõpmatusse; selle filosoofilis-loodusteaduslik aura takistab ta kindlat sidumist sotsiaalsete struktuuridega. Tahtevabadus ei ole kusagil mikro- ja makrokosmose vahel paiknev nähtus, tema mõistmiseks tuleb haarata piiritu aegruum. Erinevalt teistest kriminaalõiguslikest mõistetest ei ole tal kosmoses Archimedese toetuspunkti. Vabadus kui kriminaalõiguses toimiv kriteerium hõlmab üksnes empiirilisel hõlmatava lõigu sellest vabadusest, mis puudutab indeterministlikku tahtevabadust. Seepärast on see vabaduse relatiivne vorm inimolemuse struktuurielement, mis asub väljaspool determinismi ja indeterminismi vastasseisu (Tiemeyer 1993: 512).

Ja nii edasi. Kogu vaidlus deterministide ja indeterministide vahel on andnud vähemalt ühe olulise tulemuse — et kriminaalõigus ei saa lähtuda kummastki, sest kumbki ei ole tõestatav. Lähtudes põhimõtteliselt küll vaba tahte teesist, ei eita tänapäeva normatiivse süü doktriin inimese käitumist mõjutavate determinantide olemasolu üldse. Eitatakse vaid jäika naturalistlikku kausaalsust või inimese elukäigu fataalsust. Inimese käitumist tingivad paljud temast sõltumatud tegurid: instinktid, päritolu, iseloom, kasvatus, võimed jms. Kuid inimene on võimeline nende tegurite toimet kontrollima ning seega ka iseenda käitumist sel viisil määrama, et see vastaks ühiskonnas omaks võetud käitumisnormidele.

Selline on üldine lähtekoht, mis aga ei tähenda, et inimese käitumist oleks võimalik alati ja täielikult nii seletada ja et eetiline etteheide oleks alati ühesugusena võimalik. Üldises filosoofilises plaanis ei ole täpselt teada ja ilmselt ei ole ka kunagi võimalik täpselt teada saada, kuidas vabadus **transsendentse** maailma

nähtusena kui asi iseeneses (*noumenon*, *Ding an sich*) avaldub **empiirilises** maailmas. Võib küsida ka vastupidi: kuidas see, mis meile meie kaemuslikus maailmas vabadusena nähtub kui asi meie jaoks (*phainoumenon*, *Ding für uns*), eksisteerib fenomeni-na transtsendentses maailmas. Et me seda täpselt teada ei suuda, siis ei suuda me täielikult ka tunnetada ega tõestada individuaalse tahtevabaduse sisu ja ulatust (Jescheck, Weigend 1996: 410).

Ülalöeldust tuleneb kaks järelust. Esiteks, inimese kui liigi vabadust ei ole võimalik taandada või projitseerida konkreetse isiku teo asjaoludele, sest me ei tea, milline täpselt oli inimese teadvus sel hetkel, mil ta tegi vastava otsuse ja selle kohaselt käitus. Vaimumaailm muutub pidevalt ning ükski ekspertiis ega eksperiment ei suuda seda tagantjärele adekvaatselt taastada. Kui me aga seda adekvaatselt reprodutseerida ei suuda, siis järelikult on tegemist oletusega.

Teiseks ei tea me, millisel viisil õnnestub inimesel oma instinkte, alateadvuslikke hoovusi või kiusatusi neutraliseerida ning oma käitumist ühiskondlikele normidele vastavalt kohandada. Käitumise sõltumatud determinandid põhjustavad inimese käitumise spontaansuse, kuid käitumise lõplik vorm oleneb sellest, millises vahekorras on käitumise kujundamisel spontaansus ja teadlik otsustus.

KORRALIK ÕPILANE IGAMEES

Järelikult ei saa eetiline etteheide kui süü alus rajaneda filosoofiliselt ega loodusteaduslikult tõestatavale inimvõimele teisiti käituda. Teisisõnu heidetakse inimesele ette valesti käitumist, kuid ei suudeta tagantjärele kindlaks teha tema võimet õigesti käituda. Inimene ise ei saa olla oma käitumise mõõdupuu. Samal ajal on selge, et kui üks inimene suudab normikohaselt käituda, siis peab analoogilises situatsioonis seda suutma ka teine.

Neil põhjustel on hakatud süülise etteheite tegemisel toetuma puhtkogemuslikule, empiirilisele nähtusele. Süü mõistesse tuleb filosoofilise konstruktsiooni asemel normatiivne — Keegi Teine,

Igamees (*Jedermann*)*, kes teab alati, kuidas on õige ja käitub alati õigesti.

Normatiivse süü mõõduks on keskmine, läbilõikeline inimene, kes tegutseb vaba tahte alusel konkreetsetes ühiskonnas ja seal kehtivas õiguskorras ning tunneb ja tunnistab seal kehtivaid norme. See keskmine Igaüks ei tähenda aga sugugi mingit abstraktset aritmeetilist keskmist või vormelit "kogu inimkond miinus konkreetne süüdistatav". Süü mõõt on siiski märksa konkreetsem Keegi; nimelt vastab konkreetsest situatsioonist tulenevalt süüdistatava soole, vanusele, kehaehitusele, elukogemustele jms umbes sama-sugune Teine, kes oleks õigesti käitunud. Saadakse **normatiivse isiku mudel**: vaimsalt terve, vastavas vanuses isik (mitte laps), kellel on inimväärikusest tulenev elementaarne omadus — vastutustunne ning sellel rajanev õigusteadvus (Jescheck, Weigend 1996: 407–413).

Niisiis peab kriminaalõiguslik süüõpetus jääma tahtevabaduse empiirilise reaalsuse küsimustest sõltumatuks, sest see ei ole tõestatav. Kui olekski, ei saaks ikkagi tõestada teo toimepanemise ajal eksisteerinud teisiti käitumise võimet, pidades silmas psühholoogia- ja psühhiaatriateadmisi. See ei ole laiduväärne indiferentsus, lihtsalt ei ole teist võimalust. Ent samas ei välistata võimalust käsitada vabadust sotsiaalsete mängureeglite-na. Inimene on konkreetsetes situatsioonides "normi kutsule kättesaadav" (Roxin 1993: 519).

Tahtevabaduse küsimus ning sisuliselt antropoloogiasse ja filosoofiasse kuuluv vaidlus determinismi ja indeterminismi vahel ei suuda enam oluliselt mõjutada kriminaalõigusdogmaatikat kui praktilist väljundit vajavat nähtust. See ei tähenda aga, et süü mõiste probleemid oleksid kriminaalõigusdogmaatika ja -filosoofia keskmest lahkunud.

*Saksakeelses maailmas tähendab "Igamees" (*Jedermann*) keskaegse religioosse draama tegelast; vastavalt esineb sõna ka eesti tõlkeis. Näiteks on Eestis esitatud H. v. Hoffmannsthal'i nõnda pealkirjastatud lavateost. *Toim.*

SÜÜ KUI ÜHISKONDLIK NÄHTUS

Juba 1980. aastate keskel hakati rääkima senise süüühimõtte kriisist ning heideti sellele muu hulgas ette, et ainult süüst tulenev karistus jätab tähelepanuta karistuse eesmärgipärasuse, mistõttu süü ise on tegelikult sisutu mõiste. Olulise puudusena rõhutati ka seda, et süüid käsitatakse üksnes kõlbeline fenomenina. Näiteks väidab klassikaline normatiivne süümõiste tõepoolest, et põhimõtteliselt ei ole erilist religioosset, eetilist, juriidilist või poliitilist süüid. Juriidiline süü on kas kõlbeline nähtus või pole üldse mitte süü. Siit tuleneb ka karistuse eetiline tagapõhi. Karistus on kõlbeline *capitis deminutio* (õigussubjektsuse vähenemine). Kurjategija teostab süü kaudu oma taotluse olla jälle respektitud isiksusena, alles karistuse kaudu õnnestub tal jälle saada tagasi kogu oma isikuväärikus. Karistus on kannatus süü eest ja peab järgnema ka siis, kui see ei ole preventiivselt vajalik. Mitte ainult süü pole karistuse jaoks vajalik ja mitte ainult karistus ei pea süüle vastama, vaid ka süü teeb karistuse vajalikuks (Kaufmann 1961: 201, 205).

Selline metafüüsilis-eetiline süükäsitlus leiti olevat äärmuslik ja idealistlik. Nii likvideeritakse süü eripära ning koormatakse see üle filosoofiliste ja teoloogiliste probleemidega, mis asuvad väljaspool juristide pädevust. Kriminaalõigus peab kindlustama ühiskonna rahukorra ja ühiskonnaelu alused ning jääma sealjuures süüühimõttega tähistatud piiridesse. Eetiliste maksimide realiseerimine ei ole riigi ülesanne. Eetilise süüga peab kurjategija tegelema oma südametunnistuses, ka kriminaalne täitevõigus saab anda talle selleks karistuse täideviimise ajal üksnes võimaluse. Ka kriminaalprotsessi eeskirjad ei ole sobivad eetilise süü arutamiseks. Kriminaalasja arutamisel piisab, kui kohtunik teeb kindlaks, et isik on süüvõimeline ja tegutses ilma süüid välistavate asjaoludeta. Isiku süü on tema karistamise eeldus ja põhistab selles mõttes karistuse, kuid mitte kättemaksu. Kanti mõte, et õigluse idee nõuab eesmärgitut süülunastust, on irratsionaalne ning ei ole õigusriigi põhimõtetega kooskõlas. Tasumisideest loobumine tähendab aga seda, et kriminaalõiguse eesmärgid peavad olema preventiivset laadi (suunatud kuritegude ärahoidmisele). Süü on karistuse eelduseks, aga ei nõua karistust. Karistus peab jääma

süü määra piiridesse, kuid süülisele käitumisele võivad järgneda ka muud, mittekaristuslikud sanktsioonid. (Roxin 1993: 524.)

Eelöelduga on visandatud lähtekoht, mis süümõiste seisukohalt on viinud uue suunani kriminaalõigusteaduses, nimelt **funktsionaalse kriminaalõiguse** kontseptsioonini, mille põhiesindaja ja arendaja on Günther Jakobs.

Sajandivahetuse liberaalse kriminaalõiguse psühholoogilise süümõiste eesmärk oli objektiveerida *nexus*'t tegija ja teo tagajärje vahel. Klassikalise normatiivse süümõiste arengut võib aga eelkõige H. Welzeli finalistlikust kuriteoõpetusest peale vaadelda kui "süümõiste psühholoogilise sisu pidevat ahendamist" (Baratta 1984: 134). Kui normatiivse süümõiste kujunemise alguses lahutati süü ja tahtluse mõisted, siis Welzel viis osa psühholoogilise ning ka hilisema normatiivse süümõistega seotud subjektiivse kuriteokoosseisu elemente üle objektiivsesse kuriteokoosseisu.

Funktsionaalne kriminaalõigus jätkab kuriteomõiste objektiveerimist, täpsemalt subjektiivse süüksarvamise normativeerimist. Isiku süüditunnistamise alus ei ole enam lihtsalt tema võime teisiti käituda, vaid eeldus, et subjekt ja olukord, milles ta tegutses, on kooskõlastatavad normatiivselt tüüpilise subjekti ja olukorraga. Normatiivsete ootuste rikkumisele reageerib ka ühiskondlik teadvus normatiivselt. Süü on seega erinevus normatiivse situatsiooni ja isiku tegeliku käitumise vahel.

Süü mõiste tuleb seetõttu moodustada funktsionaalselt, s.t mõistena, mis toob teatud põhikorraga ühiskonda teatud regulatiivse maksimumi järgi seatava (ja karistuse eesmärgi nõuetele vastava) regulatsiooni. Karistuse eesmärk on sinse kontseptsiooni järgi üldpreventiivset laadi; see seisneb üldise normitunnustamise hoidmises (mitte hirmutamises). (Jakobs 1983: 392.)

Normatiivse süümõiste korral määratletakse süü suurust negatiivse hälbega selles mõttes, et isiku süü on seda suurem, mida enam tal oli võimalust õigesti käituda ja mida halvemaid käitumisvariante ta valis, kusjuures mõõdupuuks on Keegi Teine. Funktsionaalse süü mõõdupuu on aga antud normatiivne situatsioon ning karistamise aluseks oleva süü suurus on isiku käitumise erinevus normiga ettenähtud käitumisest. Selles mõttes on

funktsionaalne süü antud **positiivsete tunnustega** — kui palju teistmoodi oleks isik pidanud käituma, et see vastaks ühiskonna normatiivsele ootusele, ja kui palju peab karistus ära tegema, et õiguskorra vastu ilmutatud usaldamatust taastada.

Seega sisaldub funktsionaalses süümõistes ka **üldpreventiivne** aspekt — süüdlasele ei heideta ette mitte võimalust teisiti käituda, vaid seda, et tema käitumine ei vasta antud situatsioonis tüüpilisele normatiivsele ootusele. Süü suurus on tingitud sellest, millises ulatuses on isiku tegu ühiskonna seisukohalt sallitav. Viimane sõltub aga vajadusest taastada ühiskonnaliikmete usaldus rikutud normi vastu. Seega muutub süü “üldpreventsiooni derivaadiks”, sest süü suurus tuleneb sellest, kui palju ja mida peab karistus ära tegema, et usaldust taastada. Ka süü peab täitma teatud funktsiooni ja vastama ühiskonna karistamisvajadusele.

Loomulikult annab see käsitlus alust etteheiteks, et niisuguse süümõistega muudetakse kriminaalõigus vahendiks ühiskonna käes, kusjuures ühiskond ei tarvitse alati sugugi käituda mõistlikult — kui pidada silmas ajaloost teadaolevaid näiajahte, rassistlike hoiakuid või muid kriminogeenseid ideoloogilisi voolu (Hirsch 1994: 754). Probleem on siinjuures mõistagi märksa laiem, seisnedes eelkõige küsimuses, kuivõrd on kriminaalõigus iseseisev ja kuivõrd ta väljendab ühiskonnas olemasolevaid tendentse. G. Jakobsi arvates ei ole näiteks põhivabaduste piiramine või üleliigne kriminaliseerimine mitte kriminaalõiguse, vaid hoopis poliitika küsimus. Kriminaalõigusteadus võib küll öelda, mida mõni uus lahendus kaasa toob ning millised tulemused toovad kasu või kahju, kuid poliitiliste ümberhinnangute vastu on ta võimetu.

Traditsioonilise ja funktsionaalse kriminaalõiguse põhimõtteline erinevus aga just selles seisnebki, et esimene püüab oma kesksed kategooriad nii formuleerida, et need ei sõltuks ühiskonnast ja poliitikast. Normatiivse süümõiste antropoloogiliste aluste nõrk külg on ühtlasi selle süüpõhimõtte tugevus — tegijat süüdi tunnistades toetub riik antropoloogiale ja üldinimlikule eetikale, funktsionaalne süümõiste aga konkreetsele ühiskonna- ja õiguskorrale.

Funktsionaalne süümõiste nõrgendab oluliselt süümõiste õigusriiklikku garantiifunktsiooni: määrata ära riikliku sekkumise alus

ja ulatus. Normatiivsele süümõistele on omane, ehkki küll skeemaatilisel, isiku sisemaailma peegeldamine, ent funktsionaalne süü koosneb välistest faktoritest ja sõltub suuresti ühiskonnast. Tõsi, funktsionaalne süümõiste ei eelda objektiivset, süüvälist inkrimineerimist, kuid vastutuse alus ei ole mitte isiku negatiivne õiguslik meelestatus, vaid tema käitumise erinemine normatiivsest mudelist, ühiskondlikust maksimist. Selline standard ei ole aga üldinimlik "sa-oleksid-võinud-teisiti-käituda", vaid konkreetse ühiskonna huvidele ja vajadustele vastav ja süüdlaselt objektiivselt nõutav standard. Inimene võetakse vastutusele, sest seda on vaja ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks.

Funktsionaalne süümõiste püüab vältida tahtevabadust kui süüettehete eeldust, kuivõrd seda vabadust ei ole võimalik tõestada. Klassikalises käsitluses on süü muutunud mõisteks, millel ei ole mingit sotsiaalset sisu; süüettehete ei pea silmas sotsiaalset eesmärki, vaid tähendab isikule antavat hinnangut. Isikule heidetakse lihtsalt ette, et ta tegelikult võis teisiti käituda. Siinjuures tsiteerib Jakobs E. Kohlrauschi, kelle väitel individuaalne "võinuks-teisiti-käituda" on süü mõiste juures "riiklikult vajalik fiktsioon", mis ei saa järelikult olla mitte midagi muud kui normatiivne konstruktsioon (Jakobs 1983: 398).

Vaidlused funktsionaalse kriminaalõiguse üle on praegu täies hoos. Laiemas ajaloolises plaanis väljendab uus suund tegelikult üldist tendentsi, mis avaldub kuriteomõiste tunnuste objektivseerumises ning isiku käitumisele antava hinnangu normativeerumises. Selle tendentsi aluseks ei ole aga midagi muud kui traditsioonilise kriminaalõiguse normatiivne süümõiste. Ei ole ju raske märgata, et mõlemad süükontseptsioonid on olemuselt normatiivsed. Vahe on üksnes normi konkreetsuses. Klassikaline süümõiste peab normiks üldinimliku eetika reeglit, funktsionaalne süümõiste konkreetses sootsiumis parajasti kehtivat ning ehk ka akuutselt kaitset vajavat reeglit. Probleem, õieti küll kahe kontseptsiooni rivaliteet, taandub aga hoopis sellele, kui konkreetse etteheite võib riik inimesele teha ning kelle teenistuses peab kriminaalõigus olema — kas on nendeks üldinimlikud väärtused ja aastasadade jooksul kujunenud normid, seega ühiskond kõige laiemas mõttes, või hoopis riik ja ühiskond siin ja praegu?

Kirjandus

- Achenbach, Hans 1974. *Historische und dogmatische Grundlagen der strafrechtssystematischen Schuldlehre*. Berlin: Schweizer
- Baratta, Alexander 1984. Integration — Prävention. Eine systemtheoretische Neubegründung der Strafe. — *Kriminologisches Journal*, Nr. 2, S. 132ff
- Binding, Karl 1915. *Strafrechtliche Abhandlungen*. Bd. 1. München, Leipzig: Duncker & Humblot
- Burkhardt, Björn 1980. Charaktermängel und Charakterschuld. — *Vom Nutzen und Nachteil der Sozialwissenschaften für das Strafrecht*. 1. Tb. Frankfurt/M: Suhrkamp, S. 87
- Danner, Manfred 1977. *Gibt es einen freien Willen? Eine psychologische Studie*. 4. Aufl. Heidelberg—Hamburg: Kriminalistik
- Dreher, Eduard 1987. *Die Willensfreiheit*
- Engisch, Karl 1965. *Die Lehre von der Willensfreiheit in der strafrechts-philosophischen Doktrin der Gegenwart*. 2. Aufl. Berlin: Walter de Gruyter
- Frank, Reinhard 1907. *Über den Aufbau des Schuldbegriffs*. Gießen: Töpelmann
- Hegel, Georg 1974. Die Rechtsphilosophie von 1820. — *Vorlesungen über Rechtsphilosophie*. Ed. und Komm. von Karl-Heinz Ilting. Stuttgart: Frommann-Holzboog
- Hirsch, Hans Joachim 1994. Das Schuldprinzip und seine Funktion im Strafrecht. — *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 106, S. 746
- Hohmann, Ralf 1993. *Personalität und strafrechtliche Zurechnung*. Frankfurt/M: P. Lang
- Ihering, Rudolf 1867. *Das Schuldmoment im Römischen Privatrecht*. Gießen
- Jakobs, Günther 1983. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. Berlin: Walter de Gruyter
- Jeschek, Hans-Heinrich, Thomas Weigend 1996. *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. 5. Aufl. Berlin: Walter de Gruyter
- Kaufmann, Arthur 1961. *Das Schuldprinzip*. Heidelberg: Winter
- Kaufmann, Arthur 1986. Unzeitgemässe Betrachtungen zum Schuldgrundsatz im Strafrecht. — *Jura*, S. 225–233
- Liszt, Franz von 1921. *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts*. Berlin: Walter de Gruyter
- Matt, Holger 1996. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, I. München: Beck
- Maurach, Reinhardt, Heinrich Zippf 1987. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. 1. Tb. Heidelberg: C. F. Müller

Eetiline või normatiivne etteheide?

- Merkel, Adolf 1867. *Kriminalistische Abhandlungen*. I. Leipzig
- Mezger, Edmund 1947. *Über Willensfreiheit*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften
- Piontkovski 1961 = Андрей Пионтковский. *Учение о преступлении по советскому уголовному праву*. Москва: Юридическая литература
- Roxin, Claus 1993. Das Schuldprinzip im Wandel. — *Festschrift für Arthur Kaufmann*. Heidelberg: C. F. Müller, S. 519
- Roxin, Claus 1994. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. 2. Aufl. München: Beck
- Stintzing, Karl 1880. *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft*. 1. Abt. München—Leipzig
- Sootak, Jaan 1997a. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn: AS Juura
- Sootak, Jaan 1997b. Kuriteomõiste ja kuriteokoosseis. — *Juridica*, nr 5, lk 222–225
- Tiemeyer, Jürgen 1993. Der “relative Indeterminismus” und seine Bedeutung für das Strafrecht. — *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Nr. 105, S. 483–522
- Wolff, Erik 1928. *Strafrechtliche Schuldlehre*. 1. Teil. Mannheim: J. Bensheimer

JAAN SOOTAK (sünd. 1948. a) lõpetas 1971. a Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna, õigusteaduse kandidaat 1980. a Moskva Juriidilises Kaugõppeinstituudis. Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimelu)” (1989, nr 3, lk 451–471, 631, 637), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat?” (1990, nr 4, lk 775–799, 841, 847), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõigus kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb (1991, nr 3, lk 451–471, 640, 648), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaja kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336, 417, 421), “Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91, 182), “Kaheksas loomispäev?: Inimengotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393) ja “Surm kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839).

KÜLLI MUNA. Ja taevast sadas alla silmi

SÜNDMUSED JA PÕHJUSLIKKUS

Margo Laasberg

Vaidlus sündmuste olemasolu kohta on seostatav sündmustele osutavate sõnade (“kärgatus”, “lühis”, “tulekahju”) esinemisega põhjuslikkusväidetes, s.o väidetes, kus on juttu põhjustest ja tagajärgedest (“Kärgatus põhjustas laviini”). Järgnevalt püütakse selliste väidete sisemisest struktuurist lähtudes vastata küsimusele, kas sündmused on olemas. Seda sisemist struktuuri saab kirjeldatada nende väidete *loogilise kuju* esitamise abil¹. Kahe peamise teooria esitamise järel sündmusväidete loogilise kuju kohta — need on sündmusväidete sündmusteooria ning sündmusväidete tõsiasjateooria — uuritakse esimeses alapunktis, millist neist tuleks eelistada, kui arvata põhjuslikkusväidete hulka ka ajendiväited. Teises alapunktis uuritakse sündmuste olemasolu võimalikkust lähtudes ettekujutusest, et sündmuse ei saa olemas olla ilma nende kohta käiva metafüüsilise teooriata. Selline teooria põhineb teorial sündmusväidete sisemise struktuuri kohta. Raskused sellise metafüüsilise teooria andmisel sündmusväidete sündmusteooria kaudu, mida vaadeldakse kolmandas ja neljandas alapunktis, viivad lõpuks sellest teooriast loobumiseni. Viimases, viiendas alapunktis kaalutakse ja arendatakse võimalust sündmuste metafüüsilise teooria andmiseks sündmusväidete tõsiasjateooria kaudu.

Autor tänab hr Madis Kõivu parandusettepanekute eest.

¹Väljend “loogiline kuju” viitab vajadusele kirjutada põhjuslikkusväiteid üles rangel viisil. Järgnevalt esitatakse *kaalutlusi* ühe range üleskirjutuse eelistamiseks teisele, s.o tavakeele väljendile pigem ühe kui teise loogilise kuju andmiseks. Rangete üleskirjutuste endi esitamisest on üldiselt loobutud. Joonealustes märkustes on üksikud üleskirjutused piltlikkuse mõttes siiski antud.

Muude asjade seas räägitakse põhjustest ja tagajärgedest. Seda tehakse põhjuslikkusväidete abil. Üheks selliseks väiteks võiks olla

(&) Lühis põhjustas tulekahju

Näib, et kui öeldu paika peab, kinnitatakse siin midagi, mis leiab aset ütlejast väljaspool ja temast sõltumatult². Seda tehakse sõnade “lühis” ja “tulekahju” abil. Kas need väljendid osutavad mõnele asjale, nii nagu väljendid “Raul” ja “EV president”³ või mitte — nii nagu väljend “EV president on visiidil Prantsusmaal”⁴? Nimetagem asju, millele sõnad “lühis” ja “tulekahju” osutavad, — kui selliseid asju ülepea olemas on — sündmusteks. Lause “Lühis põhjustas tulekahju” tervikuna väljendab põhjusliku seose olemasolu kahe sündmuse vahel.

Veendumiseks sündmuste olemasolu või mitteolemasolu ei piisa toetumisest intuitsioonile, sest see ei anna siin selget vastust nagu “Raul” ja “EV president”-laadsete väljendite puhul. Kui üldse on mõtet rääkida osutusest, siis “Raul” ja “EV president” osutavad — objektidele. Objektisõnu sisaldavate väidete loogilises kujus esindavad selliseid koostisosi singulaarsed termid⁵. Harilike objektide puhul eelnevad arusaamad olemasolust arusaama-

²Selle intuitsiooni tõepära seatakse kahtluse alla 3. alapunktis. Lugeja võib soovi korral seada selle intuitsiooni kahtluse alla ning hinnata seda seal toodud argumentide valguses. Mitte miski, mida öeldakse enne selle intuitsiooni põhjalikumat uurimist, ei sõltu selle kehtivusest.

³Erinevust osutavate ja mitteosutavate väljendite vahel võiks püüda edasi anda umbes nii. Öeldes, et Raul kaevab maad, öeldakse Rauli kohta, et ta seda teeb; öeldes, et EV president on visiidil Prantsusmaal, öeldakse EV presidendi ja Prantsusmaa kohta, et esimene on teises visiidil. Ei öelda midagi kaevamise ega visiidilolemise kohta. Midagi sellist ei ole olemas, s.t sõnad “kaevamine” ja “visiidilolek” ei osuta millelegi.

⁴S.t näib, et ei ole ühtki objekti, mis vastaks lausele “EV president on visiidil Prantsusmaal”, erinevalt mõnest selle lause osast, mille puhul selline objekt on olemas. Lause “EV president on visiidil Prantsusmaal” jaoks on neid objekte koguni kaks — EV president ja Prantsusmaa.

⁵Nii võiks lause “Raul kaevab maad” loogiliseks kujuks olla *Kr*, kus sõnu “kaevab maad” esindab predikaat (üldterm) *K* ning sõna “Raul” lihtne singulaarne term *r*. Lause “EV president on visiidil Prantsusmaal” võib üles kirjutada kujul $V((\iota x)(EVPx), p)$, kus väljendit “EV president”

dele objektiväidete loogilisest kujust. Sündmusväljendite puhul on uurimissuund vastupidine. Küsimus sündmuste olemasolust või mitteolemasolust saab vastuse alles pärast "tulekahju"- või "lühise"-taolisi väljendeid sisaldavate väidete loogilise kuju uurimist⁶. Väljendeid, mis esindavad selliseid sõnu põhjuslausete loogilises üleskirjutuses, nimetatakse edaspidi *sündmusväljenditeks*. Sellise nimetusega ei soovita võtta kohustust, et "tulekahju"- ja "lühise"-taolisi sõnu esindab põhjuslikkusväidete loogilises kujus omaette term, olgu üldine või singulaarne. Loogilises kujus ei pruugi sellistel sõnadel olla omaette vastet. Niisiis ei eeldata ka, et loogilises üleskirjutuses vastab sellistele sõnadele singulaarne term. Järgnevas püütakse jõuda selgusele, milline sündmussõnade loogiline üleskirjutusviis on korrektne. See peaks andma vastuse ka küsimusele sündmuste olemasolust või mitteolemasolust. Vastuse otsimisel toetutakse peaaesjalikult Jonathan Bennetti, Donald Davidsoni ning Jaegwon Kimi käsitlusele sündmusväljenditest; see on esitatud töodes Bennett 1988, Davidson 1967a, 1967b, 1969, 1971 ja Kim 1973, 1976.

1. Põhjuslikkusväited kerkivad sündmusväljendite uurimisel esile eelkõige seetõttu, et sõnad keeles, millele loogilises kujus vastavad sündmusväljendid, esinevad peaaesjalikult põhjuslikkusväidetes. Põhjuslikkusväited saavad olla kas üldised või singulaarsed. Nii väidetakse öeldes "Tuuletõmbus põhjustas ukse avanemise", et põhjuslikkuseos esines mingil ühel konkreetset juhul. Seevastu öeldes "Tuulerõuged põhjustavad punaseid plekke" väidetakse midagi, mis kehtib kõigil juhtudel, kus üldse saab rääkida tuulerõugetest ja punastest plekkidest.

Probleemiks sündmusteooria jaoks on singulaarsetes ning üldistes kausaalsusväidetes esinevate väljendite tõlgendamine, mis peaksid esindama sündmussõnu loomulikus keeles. Milline on lause (&) loogiline kuju? Sündmusteoreetikute vastused sellele küsimusele on olnud kahesugused. Esimest liiki vastuse kohaselt tuleb sündmusväljendeid vaadelda tõsiasju⁷ tähistavate väljendite

esindab keerukas singulaarne term $(\iota x)(EVPx)$ (V esindab väljendit "on visiidil" ning p väljendit "Prantsusmaa").

⁶Loogilise kuju tähtsusest metafüüsikas vt lähemalt Davidson 1977.

⁷Sõna "tõsiasi" kasutatakse siin ingliskeelse sõna *fact* vastena.

osana. Igale sellisele tõsiasja tähistavale väljendile vastab lause⁸. Nii tuleks sündmusväljendeid "tulekahju" ja "lühis" lauses (&) käsitada suuremate väljendite "tõsiasi, et leidis aset lühis" ning "tõsiasi, et leidis aset tulekahju" osana. Kogu (&) väljendab siis sama mis lause

(&A) Tõsiasi, et leidis aset lühis, põhjustas tõsiasja, et leidis aset tulekahju⁹

Sellist vaadet nimetame sündmuste *tõsiasjateooriaks*. Selle teooria järgi puudub sündmusväljenditel iseseisev osutus. See on olemas üksnes liitväljenditel, mille koosseisu sündmusväljendid kuuluvad. Need liitväljendid osutavad tõsiasjadele. Alternatiivse vaate kohaselt tuleks sündmusväljendeid käsitada harilike singulaarsete termidena. (&) tuleks seega lugeda lausena

(&B) Leidis aset kaks sündmust, millest üks on lühis ja teine tulekahju, ning esimene põhjustas teise

Seda sündmusväljendite teooriat nimetatakse edaspidi sündmusväljendite *sündmusteooriaks*.

Mõnede uurijate arvates ei pea sündmusteooria toime tulema üksnes põhjuslikkuse ja põhjusliku seletuse, vaid ka ajendite [*reason*] kaudu antava seletuse seletamisega. Ajendiseletuse harilikumaks tunnusmärgiks keeles on sõna "sest" esinemine, nt lauses

(#) Oidipus abiellus Iokastega, sest armastas teda (s.t Iokastet)

Kui käsitada lauset (#) hariliku põhjuslikkusväitena, tuleb *tegevuseväljendeid*, mida esindaksid "Oidipuse abiellumine Iokastega" ning "Oidipuse armastus Iokaste vastu", samuti vaadelda sündmusväljenditena. Nii peab "Oidipus abiellus Iokastega", kui (#)

⁸S.t tõsiasjad ja laused on üksüheses vastavuses. Igale lausele 'p' vastab tõsiasi, et p.

⁹Lühiduse mõttes näidatakse siin ja allpool sündmusväljend ära seda tavakeeles väljendava sündmussõna kaudu ning nimetatakse siis sündmusväljendiks sündmussõna ennast. Nt nimetatakse sündmusväljendiks väljendit "tulekahju", mis õieti on sündmussõna. "Sündmusväljendi 'tulekahju'" all on silmas peetud sündmusväljendit, mis esindab seda sündmussõna väidete loogilises üleskirjutuses, kus see sündmussõna esineb.

kujutab endast põhjuslikkusväidet, olema seotud mingite tõsiasjades — tõsiasjaga, et Oidipus abiellus Iokastega, ning tõsiasjaga, et Oidipus armastas Iokastet, või mingite sündmustega — Oidipuse ja Iokaste abiellumisega ning Oidipuse armastusega Iokaste vastu. Ent sest-väited, kui nad üldse on põhjusväited, on kahtlemata väga iseäralikud põhjusväited. Nii ei õnnestu (#)-s väljendi “Iokaste” *salva veritate* asendus väljendiga “Oidipuse ema”, ehkki need kaks on üks ja sama isik. Nii sündmusväljendite sündmusteoreetik kui sündmuste tõsiasjateoreetik peavad andma selliste väidete jaoks “harilikest” põhjusväidetest erineva käsitlemise, kui selliseid väiteid soovitakse vaadelda põhjusväidetena. Tõsiasjateoreetikule avatud väljapääs on esmapilgul lihtsam. Ta võib asuda seisukohale, et sündmusväljendite loogilise läbipaistmatuse tõttu ei asugi nad lauses objektipositsioonis. Väljendi “Iokaste” asendamine väljendiga “Oidipuse ema” lauses (#) ebaõnnestub samadel põhjustel mis väljendi “on südamega olend” asendamine väljendiga “on neerudega olend” väljendis “Artur on südamega olend”. “On südamega olend” ning “on neerudega olend” ei osuta üheleegi objektile. Kui miski osutab objektile, on see väljend “Tõsiasi, et Artur on südamega olend” või väljend “Tõsiasi, et Artur on neerudega olend”. Siin osutub aga probleemiks tõsiasjade endi identsus. Kui tõsiasi, et Artur on neerudega olend, ja tõsiasi, et Artur on südamega olend, ei lange ühte, kuidas oleks siis võimalik arvata, et kõik tõsiasjad, mis käivad neerudega olendite kohta, käivad ka südamega olendite kohta, ja vastupidi¹⁰? Sündmusteoreetiku ainsaks, ent märksa paindlikumaks võimaluseks on eitada *salva veritate* asendatavuse lubatavust sõnaga “sest” seotud lausete loogilises üleskirjutuses. Sündmusteoreetik asub seisukohal, et sest-väidete poolt loodavad kontekstid on läbipaistmatud *salva veritate* asenduse suhtes sarnaselt nn propositsionaalsete hoiakute kontekstidega: “Isik A usub, et ...”, “Isik A kardab, et ...” jne, mille tavapärases loogilises üleskirjutuses ei ole lubatud objektiväljendite asendamine üksteisega kolme punktiga tähistatud osa üleskirjutuses (juhtumisi on ka see lause), olgugi nende osutus sama. Nii ei tohi lause “Harald usub, et Cicero oli hea kõnemees” loogilises üleskirjutuses asendada

¹⁰See peab nii olema eeldusel, et parajasti kõik neerudega olendid on südamega olendid. Parajasti sellisel juhul langevad esimeste ja teiste kohta käivad tõsiasjad kokku.

väljendile “Cicero” vastavat konstanti väljendile “Tullius” vasta-va konstandiga, olgugi et need väljendid osutavad ühele ja samale isikule, kuulsale rooma kõnemehele Marcus Tullius Cicerole¹¹. Nimelt sellepärast, et asendatavust lubades riskitakse Haraldi uskumust ebakorrektselt edasi anda. Kui Harald ei tea, et Cicero oli Tullius, s.t et väljendid “Tullius” ja “Cicero” osutavad ühele ja samale isikule, siis tal uskumused Tulliusse kohta puuduvad või lähevad lahku uskumustest Cicero kohta. See ei tähenda sugugi, et väljendeid “Cicero” ja “Tullius” ei saaks kasutada osutamiseks millelegi iseseisvalt olemasolevale, nimelt isikutele. Nii ei pruugi ka kontekst (#) olla läbipaistmatu mitte sellepärast, et tegu ei oleks sündmustega, vaid sellepärast, et (#)-s tuuakse esile Oidipuse ajendid või motiivid abiellumiseks Iokastega. Selliste kontekstide või motiivide puhul võiks eri väljendite asendus teineteisega *salva veritate* olla niisama vähe lubatav kui nende väljenditega seotud ajendite või motiivide samastamine üksteisega. Teod, milleks Oidipust ajendas teadmine, et need on seotud Iokastega, erinesid tegudest, milleks teda ajendas teadmine, et tegu oli tema emaga, olgugi need kaks üks ja sama isik.

Sest-väidete tunnistamine põhjuslikkusväideteks paneb proovile sündmusväljendite sündmusteooria, sest ainuüksi loogilise kuju põhjal ei ole sündmusväljenditega selliste väidete loogilises üleskirjutuses võimalik siduda midagi eksisteerivat. Vastuväitena sellele vastuväitele tõi sündmusväljendite sündmusteoreetik esile selliste kontekstide võimaliku intensionaalsuse (s.t *salva veritate* asenduste luhtumise neis). Milleks üldse on vaja sest-väiteid vaadelda põhjuslikkusväidetena? Siin näib valitsevat seos kehavaimu probleemi tõlgendusega, mille järgi selle probleemi analüüs amمندub ekstensionaalse ja intensionaalse keelekasutuse

¹¹ Väljendi “Harald usub, et Cicero oli kuulus kõnemees” loogiline kuju võiks olla järgmine: $B_h(KKc)$, kus KKc tuleks lugeda “Cicero oli kuulus kõnemees”. Sellise loogilise kujuga lause omaette esinemise puhul asendus on lubatav. KKc ja KKt , kus t tuleks lugeda “Tullius”, on loogiliselt samaväärsed, s.t üks on tõene parajasti siis, kui seda on ka teine. Väljendi B_h mõjupiirkonnas need väljendid aga samaväärsed ei ole. (Seda asjaolu on mõnikord tõlgendatud margina asjaolust, et loogiliste üleskirjutuste samaväärsus sellistes kontekstides ei olene nende üleskirjutuste tõetingimuste samasusest.)

vahekorra analüüsiga. Sellise tõlgenduse pooldajat nimetatakse edaspidi keha-vaimu kirjeldusteoreetikuks.

Traditsioonilises keha-vaimu probleemi püstituses märgivad sõnad "keha" ja "vaim" eri ontoloogilisi kategooriaid. Probleemi analüüs põhineb ontoloogilise erinevuse olemasolu tunnistamisel ka siis, kui keha-vaimu teooria ei võta "dualistlikku" kuju, mille kohaselt kumbki kategooria on ontoloogiliselt iseseisev. Ka ontoloogilise "monismi" raames tunnistatakse seda erinevust, püüdes näidata, et vaimsed asjad on tegelikult füüsilised asjad, või vastupidi, s.t keha-vaimu probleemi lahendust otsitakse *ontoloogilisel* tasandil, toimugugi see erinevusest loobumise teel. Ka keha-vaimu probleemi moodsas asetuses on keha ja vaimu puhul sarnaselt ontoloogilisele "monismile" tegu ühe ja sama ontoloogilise kategooria eri aspektidega. Ent "monismis" ei nähta lahendust keha-vaimu probleemile, vaid seda analüüsitakse "monismist" sõltumatult. Olemasolevaid asju endid ei ole mõtet nimetada ei vaimseks ega kehaliseks. Eristada ei tule mitte keha ja vaimu, vaid füüsilist ja psüühilist või psühholoogilist: füüsilisi omadusi ja psühholoogilisi omadusi või füüsilisi ja psühholoogilisi seisundeid. Nimetagem teooriat, kus keha-vaimu probleemi analüüsitakse füüsiliste ja psühholoogiliste seisundite vahekorra probleemina, keha-vaimu *seisunditeooriaks*. Ühelt poolt kitsendab see algset ontoloogilist probleemiasetust, sest on loobunud keha ja vaimu kui kahe teineteisest olemasoluviisi poolest erineva partikulaaritüübi tunnistamisest. Tegu on sama ontoloogilise kategooria eri aspektidega. Teiselt poolt algne probleemiasetus laieneb. Kehaga ei seondu ainuüksi seisundid, mis oleks rakendatavad üksnes kehadele, vaid igasugused seisundid, mis on kirjeldatavad füüsika sõnavara abil. Kehaseisund ei tähenda koosnemist nii- ja niisugustest rakkudest, pigem on tegu keha või mingi selle osa (nt aju) nii- ja niisuguse elektrilise potentsiaalijaotusega. Sellise potentsiaalijaotuse füüsikaline kandja ei pruugi põrmugi sarnaneda asjaga, mida nimetatakse kehaks keha-vaimu probleemi traditsioonilise käsitluse järgi. Vaimuga teiselt poolt ei seondu mitte üksnes seisundid, mida saab seostada mingi vaimu või isikuga, vaid psühholoogilised seisundid kui sellised, mida võiks omistada käitumise seletamise eesmärgil ka olenditele, kel vaim puudub, nt loomadele ("Kirjak tahab süüa"). Teiseks iseärasuseks vaimu käsitamise puhul psühholoogiliste seisunditena on

see, et parajasti omistatava psühholoogilise seisundi sisu — uskus, kartus jne, mida see väljendab — ei pruugi olla ammendatud olendi psühholoogilise seisundiga, kellele seda omistatakse. Nii näiteks ei pruugi psühholoogilised tõsiasjad tajuseisundite kohta ammenduda tõsiasjadega mingi üksiku tajuja tajuseisundite kohta. Selleks et seda tajujat saaks kirjeldada (midagi) tajuvana, peab tal olema midagi ühist teiste tajujatega. Kuivõrd tõsiasjad tajuseisundite sisu kohta ei ammendu ühegi üksiku olendi tajuseisundiga, ei saa sellega ammenduda ka tajuseisundite sisu kui selline.

Keha ja vaimu kirjeldusteoreetiku kriitika objektiks on keha-vaimu seisunditeooria kitsamas mõttes, kus keha-vaimu probleemi mitte üksnes ei vaadelda füüsikaliste (füüsiliste) seisundite ning psühholoogiliste (psüühiliste) seisundite vahekorra problemina, vaid püütakse vaadeldavate seisundite ringi veelgi kitsendada. Seisunditeoreetik kitsamas mõttes võib nt piirata vaadeldavate psühholoogiliste seisundite ringi indiviidi (olendi, vaimu) psühholoogiliste seisunditega¹² või vaadeldavate füüsikaliste seisundite ringi indiviidi (olendi, vaimu) ajuseisunditega. Sellisest vaatepunktist ei ole kirjeldusteooria keha-vaimu probleemi analüüsi suhtes ammendav, sest kirjeldusteoorias vaadeldavaid seisundeid ei piirata teisiti kui jaotamisega psühholoogiliseks ja füüsikaliseks. Kirjeldusteoreetik vastab selle süüdistuse peale, et füüsilise ja psühholoogilise vaheteo kitsendamine toob kaasa ontoloogilise eristuse säilitamise keha ja vaimu vahel. Kuivõrd selline eristus juba on osutunud sõltumatult mõttetuks, ei saa (kitsamas mõttes) seisunditeoreetiku väide olla korrektne. Nii on seisunditeoreetiku ettepanek piirata vaadeldavaid füüsikalisi seisundeid ajuseisunditega samaväärne ettepanekuga eelistada üht osa füüsikalise reaalsusest — aju — teisele. Ent selline diskrimineerimine eeldab *ontoloogilise* vundamenti tunnistamist vaimu puhul! Seega ei tuleks nt keha-vaimu kaasnevuse probleemi juures¹³ uuri-

¹²S.t nende seisundite vaatlemist sellisena, nagu nad esinevad mingil indiviidil. Selliste seisundite identsus võib olla määratud üleindividuaalsete teguritega. Nt võiks vaadelda tajuseisundeid üksnes niivõrd, kui tegu on mingi indiviidi tajuseisunditega, olgugi et tajuseisundi identsuskriteeriumid on määratud indiviididevaheliselt või -üleselt.

¹³Õeldakse, et vaimunähtused, -seisundid jne kaasnevad [*supervene on*] kehaseisunditega, kui mis tahes kahe vaimunähtuse või -seisundi identsusest järeldeb vastavate kehanähtuste või -seisundite identsus. Te-

da mitte üksnes küsimust, kuidas psühholoogiline seletus saaks kaasnedä füüsikaliseaga, vaid ka küsimust, kuidas psühholoogiline seletus saaks kaasnedä füüsikalise seletusega teatud kindla organi, aju kohta. See ei tähenda keha-vaimu kirjeldusteoreetiku arvates midagi muud kui aju tunnistamist "vaimu allikaks" ontoloogilises mõttes. Keha-vaimu seisunditeooria peab paika üksnes laiemas mõttes, kattudes sel juhul keha-vaimu kirjeldusteooriaga, s.t teooriaga, kus keha ja vaimu vahekorra analüüs taandub psühholoogilisi seisundeid omistava ja füüsikalisi seisundeid omistava *keelekasutuse* vahekorra uurimisele (vastandina nende seoste endi psühholoogilise või füüsikalise "loomuse" uurimisele).

"Piiratud" keha-vaimu seisunditeooria tagasilükkamise konsekventsina asendub ontoloogiline erinevus võimete erinevusega¹⁴. Psühholoogilises kõnepruugis omistatakse agendile ühtesid võimeid¹⁵, füüsikalises kõnepruugis teisi. Nii võiks nt uskumus-kõnepruuki vaadelda tõejärgimise võime omistamisena agendile — kui väidetakse, et agent midagi usub, siis ta suudab eristada olukordi, kus uskumus paika peab, olukordadest, kus see nii ei ole. Keha-vaimu probleemi lahendus peab lepitama agendi selli-

gu võib olla kas tüübi- või eksemplarkaasnevusega. Niisiis öeldes, et kellegi A uskumus, et kõik hobused on neljajalgse, kaasneb tema aju füüsikalise seisundiga, peetakse silmas seda, et iga kord, kui ta usub, et kõik hobused on neljajalgse, realiseerib seda uskumust mingi füüsikaline seisund (vastasel juhul väidaks selle vaate pooldaja, et A usub tegelikult midagi muud).

¹⁴Võimekõnepruuk ei too endaga kaasa ontoloogilist kohustust, sest võimed on olemas vaid sedavõrd, kui neid omistatakse — niivõrd, kui on olemas lausungid, mille abil see toimub. Lausungid omakorda on olemas üksnes sedavõrd, kui on olemas kõnelejad, kes neid sooritavad.

¹⁵Psühholoogiliste võimete omistamine agendile näib esmapilgul kitsendavat objektide ringi, mille suhtes omistus läbi viiakse, niisama diskrimineerival viisil nagu seisunditeoreetiku otsus kuulutada keha-vaimu probleemi suhtes relevantseteks üksnes aju või parimal juhul üksiku keha seisund. Ent siin on see igati loomulik. Kui oletada, et kumbki seletus "loob" oma objektid, siis psühholoogiline seletus looks nimelt agendid. Füüsikaline seletus seevastu ei looks ainult ajusid ja kehasid, vaid ka laudu, toole, elektrone jne — kõiki neid võib vaadelda füüsikaliste omaduste kandjana.

sed võimed tema osalemisega (ehk võimega osaleda) vastasmõjus teiste füüsiliste objektidega¹⁶.

Keha-vaimu seisunditeooriale kitsamas mõttes vastab sündmusväljendite teoorias sündmuskõnepruugi piiramine ajus asetleidvate sündmustega, mistõttu ainuüksi ajendite ja sündmuste *kõnepruugi* uurimine ei osutuks enam ammendavaks (tegevuskõnepruuk seondub nagu keha-vaimu probleemi uurimiselgi üheselt ja kaheldamatult agentidega (olendite, minade, isikutega), kellele see omistatakse). Sündmusväljendite kirjeldusteoreetiku ees seisab sarnaselt keha-vaimu kirjeldusteoreetikuga ülesanne luua seos agendi tegevuste, s.o läbipaistmatu tegevuste kõnepruugi, ja füüsiliste sündmuste, s.o läbipaistva füüsiliste sündmuste kõnepruugi vahel¹⁷. Keha-vaimu probleemi kirjeldusteoorias on raske näha, milline kirjeldusteoreetilise analüüsi rakendus viib lahenduseni. Ei ole lõpuni selge, milliselt aluselt psühholoogilisi ja füüsilisi võimeid, nagu neid mitmesugustele partikulaaridele omistatakse, võiks vaadelda identsetena või erinevatena. Sündmusväljendite teoorias seevastu on tegevuste ning sündmuste samastena vaadeldavuse võimalikkuse tingimus lihtne ja selge. Nii sündmusi kui tegevusi tuleb vaadelda sama, mõlemat haarava

¹⁶Vrd Putnam 1994, ptk 14–15.

¹⁷Siin on meelega kasutatud sõnu “läbipaistev” ja “läbipaistmatu”, mitte “intensionaalne” ja “ekstensionaalne”, sest tegevuste kõnepruugi ja sellega seonduvate ajendite “läbipaistmatus” erineb oma loomult uskumuskõnepruugi omast. Tõrksus väljendi “Cicero” asendamisel väljendiga “Tullius” lauses “Harald usub, et Cicero on hea kõnemees” ja tõrksus väljendi “armastus Iokaste vastu” asendamisel väljendiga “armastus oma ema vastu” tulenevad ühtviisi vastavaid erinevaid uskumus- või tegevusomistusi õigustava tõendusmaterjali erinevusest, ent esimesel juhul jätab see tõendusmaterjal märksa vähem lahkumineva omistuse vabadust kui teisel. Kui keegi A malepartii vangerdas, matistades seega oma vastase — olgugi et A ise ei märganud, et see tal korda läks (võib-olla oli ta keskendunud oma vigurite arendamisele), võib A vangerdamist ning vastase kuninga matistamist A poolt vaadelda sama tegevusena. Õigustuse selleks annab seis malelaual, mille tõsidus tähelepanelikule kõrvaltvaatajale ei jää märkamata. Seevastu A uskumust, et ta sooritas vangerduse, ei saa samastada uskumusega, et ta on vastase matistanud, kuni ta ise pole veendunud nende asjaolude kokkulangevuses.

seose elementidena. Kõige tõepärasem kandidaat sellise seose kohale on *põhjuslik* seos. (&)- ja (#)-tüüpi väited kirjeldavad sama ahelat — põhjuslikku ahelat¹⁸. Asjaolus, et nii sündmus- kui tegevuskõnepruuki kasutatakse sama ahela kirjeldamiseks, väljendub nende olemuslik sarnasus. Sündmus- ja tegevuskõnepruuki eristab see, et nende abil kirjeldatakse seda ahelat eri moods — kuidas täpselt, jäägu edaspidise uurimise hooleks.

2. Sest-väidete probleemiga sündmuslausete loogilise kuju uurimisel — sündmusväljendite semantikas — on seotud vähemalt niisama tungiv vajadus sündmusväljendite *metafüüsika* järele. Erinevalt harilike objektide kohta käivast metafüüsikast ei saa sündmusväljendite metafüüsikas lähtuda sündmustest kui etteantud objektidest, vaid seal tuleb sündmusväljenditele vastavad entiteedid konstrueerida. Metafüüsilise sündmuskonstruktsiooni “töökindlus” oleks kaalukas argument sündmuste sündmusteooria kasuks.

Sündmuste konstrueerimine sündmusväljendite metafüüsikas on mõeldav kahel viisil. Mõlemal puhul püütakse sündmuse objektiveerida näidates, et sündmusväljendite oletatavatele osutustele saab rakendada harilike objektiväljendite osutuste vahelisi seoseid. Need on nn *mereoloogilised seosed*: osa-terviku seos ning liitumis- ja jagunemisseos¹⁹. Kui mingi antud objekt koosneb parajasti teistest objektidest, nii et kõik nad — ja ainult nemad — on selle objekti osad, öeldakse, et see tervikobjekt on osaobjektide mereoloogiline summa. Osaobjektide liitumist, kuni kujuneb tervikobjekt, võib vaadelda nende mereoloogilise summa järkjärgulise kasvuna, kuni tulemuseks on summa, mis on omakorda (tervik-) objekt. Kuivõrd tegu on seostega, mille loomust on või-

¹⁸Selline on nt Donald Davidsoni teooria põhjuste ja ajendite vahekorras (vt Davidson 1963). Ahelate olemasolu tunnistamine ei sea rohkem ontoloogilisi kohustusi, kui on juba võetud ahela elementide, s.o põhjuste ja tagajärgede suhtes.

¹⁹Tegevusväljendid jäetakse sündmusväljendite metafüüsika juures vaatluse alt välja, sest mereoloogiliste suhete rakendatavus tegevuste puhul näib olevat vähem ilmne kui sündmuste puhul. Malemängul on osad, ent kas neid on ka käikudel? Metafüüsika laiendamist tegevusväljenditele raskendavad üksnes seda laadi takistused. Katsetest neid takistusi ületada on siin ülevaatlikkuse huvides loobutud.

malik kirja panna ranges vormis, nimetame sellist metafüüsikat ka *rangeks* metafüüsikaks.

Kirjeldavas ranges metafüüsikas väidetakse, et mingite antud sündmusväljendite osutusi saab *kirjeldada* teineteisega mereoloogiliselt seotuna²⁰. Nt kui on antud sündmusväljendid "Teine maailmasõda", "Operatsioon 'Overlord'" ning "Caesari tapmine"²¹, on ilmne, et teise väljendi osutus on esimese väljendi osutuse osa. Esimese väljendi osutus moodustus teise väljendi osutuste taoliste objektide liitumise tulemusena. Kolmanda väljendi osutus ei ole ei esimese ega teise väljendi osutuse osa. Sellega on antud kolme sündmusväljendi vahelised mereoloogilised seosed kirjeldatud.

Näib, et õnnestub anda kirjeldavat metafüüsikat kõigi sündmusväljendite puhul. Vaidlus on kaldunud sündmusväljendite sündmusteoreetiku kasuks. Ent võrreldes *generatiivse* metafüüsikaga on kirjeldav metafüüsika üksnes osaliselt range. Generatiivses metafüüsikas püütakse laiendada mereoloogilisi seoseid sündmusväljendite osutuste vahel sündmusväljenditel määratud operatsioonideks. Antud sündmusväljendeid ei pea mitte üksnes saama kirjeldada mereoloogiliste seoste kaudu, vaid nende osutustest peab saama moodustada uusi sündmusi mereoloogiliste operatsioonide abil. Püüd anda sellist metafüüsikat viib ras-

²⁰"Sündmusväljendi osutus" esineb siin oletuse tähenduses. Sündmusväljendite osutustest rääkimine osutub õigustatuks üksnes siis, kui nende jaoks õnnestub anda kirjeldavat metafüüsikat. Alustatakse oletusest, et sündmusväljendid osutavad millelegi, mille omavahelisi seoseid saab käsitada mereoloogilistena. See oletus osutub ekslikuks, kui osutub ekslikuks sündmusväljendite kirjeldav metafüüsika.

²¹Lihtsuse mõttes on siin võetud väljendid, mis osutavad (mitte veel ontoloogiliselt kohustavas mõttes) ajaloolistele sündmustele, et pääseda tülikast asjaolude täpsustamisest, mis kindlustaks, et tegu on ei rohkema ega vähema kui kolme sündmusega. Nii väljendid "operatsioon" kui "operatsioon 'Overlord'" osutavad (ontoloogiliselt mittekohustavas mõttes) sündmustele, ent üksnes teine neist osutab üheleainsale sündmussele, mis muudab osa-terviku seose teiste (samuti unikaalsete) sündmustega hõlpsasti määratavaks. Vrd (ontoloogiliselt mittekohustavas mõttes) singulaarsele sündmusele osutava sündmusväljendi "operatsioon 'Overlord'" määratlemisega ilma pärisnime kasutamata: "Operatsioon, mille idee algatasid ..., mis algas ... ja lõppes ... 1944. a ning millest võtsid osa ..." jne.

kustesse. Milline peaks nt olema õige vastus küsimusele: kas sündmusväljendite "Teine maailmasõda" ning "Caesari tapmine" mereoloogiline summa on sündmus või ei ole? Kas nende kahe sündmusväljendi osutusele tohib sellist operatsiooni rakendada?

Generatiivse metafüüsika ebaõnnestumisele võib reageerida kahel vastandlikul viisil. Ühelt poolt võib jääda truuks sündmusväljendite sündmusteooriale, väites, et generatiivse metafüüsika paikapidamatus annab tunnistust üksnes asjaolust, et sündmuslikkus objektilises mõttes ei ole taandatav sündmuslikkusele mereoloogilises mõttes. Sündmused ei taandu mereoloogilisele ehitusele, sest see põhineb *eelnevatel* kaalutlustel sündmuste loomuse kohta. Püüd sündmusi sellisel viisil taandada on sama viljatu kui püüd teadmise põhjal, et mingid kindlad ainega täidetud piirkonnad kujutavad endast asju, näidata ühtlasi, millised muud ainega täidetud piirkonnad — mille kohta selline teadmine puudub ning mille jaoks mereoloogilised seosed on alati nihästi kirjeldatavad kui genereeritavad (genereeritavad "definitsiooni järgi", s.o mereoloogilised seosed on määratletud seose kaudu ruumipiirkondade vahel) — kujutavad endast asju. Kui on teada, et mingit ruumipiirkonda tervenisti täidab asi, on ka teada, et seda täidab asi, ent mitte vastupidi; sündmustega on niisamuti. Tugevaks vastuargumendiks sellisele taandamisvaenulikkusele sündmuste suhtes on tõdemus, millest käesolev vaatlus alguse sai: sündmusväidete puhul puudub loogilise kuju kohta käivatest kaalutlustest sõltumatu tõendusmaterjal sündmuste olemasolu kohta. Teise tõlgenduse kohaselt, mis on enam kooskõlas selle tõdemusega, tuleb püüda säilitada range metafüüsika ning seeläbi sündmuste loogilise kuju poolt konstitueerituse ideaal. See vastus generatiivse teooria raskustele, mida vaadeldakse 4. alapunktis, viib sündmuste tõsiasjateooria omaksvõtule, sest range metafüüsika kehtides ei saa sündmused eksisteerida teineteisest loogiliselt sõltumatult. Seega ei saa olla tegu partikulaaridega, sest ükski väide mingi partikulaari olemasolu kohta ei saa *loogiliselt* välistada väidet ühegi teise partikulaari olemasolust.

3. Sündmuste ranges metafüüsikas uurisin, kas põhjuslikkusväidetele sellist loogilist kuju andes, kus sündmussõnadele sarnaselt objektisõnadele vastavad singulaarsed termid, õnnestub jalule seada ranget, kõigi antud liiki singulaarsete termide puhul kehtivat seost. Seose jaluleseatavusest järeldasin, et on olemas midagi,

mille vahel seos valitseb — sündmused. Proovisin mereoloogilist seost ning konstateerisin generatiivse metafüüsika paikapidamatust; järeldasin, et sündmusi ei ole olemas. Põhjussvaidete loogiline üleskirjutus kujul, kus sündmussõnadele vastaksid iseseisvad singulaarsed termid, osutus ekslikuks. Ent prooviti üksnes mereoloogilist seost; võimalik, et generatiivne metafüüsika mõne teise seose kasutamise korral õnnestub. Nii seab sündmusväljendite sündmusteoreetik uue kandidaadina sündmusi konstitueeriva seose kohale üles põhjusliku seose. Põhjuslik seos ilmselt rahuldab generatiivse metafüüsika nõudmisi, sest kui millegi põhjus on sündmus, on seda ilmselt ka sellesama põhjus ja tagajärg, põhjuse põhjus ja tagajärje tagajärg jne, s.t see seos laieneb kõigile sündmussõnu esindavatele singulaarsetele termidele ja ainult neile.

Raskused tekivad põhjuse ja tagajärje metafüüsikas metafüüsika konstitutiivsuse juures. Selgitame konstitutiivsuse mõuet generatiivse metafüüsika näitel. Kui generatiivne metafüüsika oleks osutunud korrektseks, oleksid sündmused kui entiteedid olnud konstitueeritud mereoloogiliste seoste kaudu, s.o rajaneksid neil. Tõendusmaterjalina tulnuks arvesse mereoloogiliste seoste üle kantavus. Kui sellised seosed olnuks üle kantavad, saanuks nende abil sündmuste ringi laiendada. See saigi võimalik olla üksnes sündmuste rajanemise tõttu nende vaheliste mereoloogiliste seoste olemasolul. Generatiivse metafüüsika paikapidamatust võiks võtta märgina range metafüüsika *konstitutiivsest* ebaadekvaatsusest. Ent range metafüüsika ei ole sugugi ebaadekvaatne *kirjelduslikus* mõttes, nagu näitab kirjeldava metafüüsika paikapidavus. Olu korda võib võrrelda juhtumitega, kus metafüüsika kehtib mõlemas mõttes. Mõlemapoolne õnnestumine näib saatvat nt arvuväljendite metafüüsikat, kus arvudevahelisi seoseid — summat, jagatist, korrutist jne — õnnestub laiendada kõigile arvudele. Kuivõrd laiendamine õnnestub, siis selliste seoste kirjeldus mitte üksnes ei kirjelda arvuväidete tarvitamist, vaid on arvude suhtes konstitutiivne. Konstitutiivse metafüüsika kehtimine arvude puhul on pooltargumendiks arvuväljendite arvuteooriale, teooriale, mille kohaselt arvsõnad keeles osutavad partikulaaridele, mis eksisteerivad arvuväidete sooritajast sõltumatult (võiks muidugi tuua sõltumatuid argumente arvude olemasolu vastu, ent need iseenesest ei sea veel kahtluse alla praegu vaadeldava taktika mõistlikkust).

Põhjuse ja tagajärje metafüüsika puhul on tegu generatiivse metafüüsikaga, mille paikapidavus iseenesest ei garanteeri selle metafüüsika konstitutiivset adekvaatsust. See on seotud põhjusliku seose enda loomusega. Erinevalt mereoloogilisest seosest on põhjusliku seose puhul võimalik, et selle esinemine mingi kahe sündmuse vahel on ammandatud tõendusmaterjaliga, mis põhjusliku seose kinnitajal on mingil konkreetsel juhul selle kohta, et esineb põhjuslik seos nende kahe sündmuse vahel. Teisisõnu, põhjusteks ja tagajärgedeks võivad osutada asjad, mida *nimeta-takse* põhjuseks ja tagajärjeks. Väitel, et lühis põhjustas tulekahju, poleks muud tõesusalust, kui et nii öeldi²². Teisiti on lugu mereoloogiliste seostega, mille valitsemine või mittevalitsemine mingi kahe partikulaari vahel sõltub millestki enamast kui sellise seose olemasolu kohta käiva väite kooskõlast teiste osa ja terviku seost

²²Vrd väitega “See on hea”, mis võiks kehtida üksnes seetõttu, et me arvame nii; pole näha, millised tegelikud asjaolud sunniksid väitjat seda hoiakut muutma. Sootuks teisiti on asjalood nt väitega “See on roheline”, mis hilisemal vaatlusel võib osutada vääraks, s.o tegelikke asjaolusid ei ole võimalik jätta kõrvale otsustamisel selle üle, kas ütlejal oli õigus. (See ei tähenda, et põhjuslikkusväited ning puhthinnangulised väited (“See on hea”) ei võiks erineda viisi poolest, kuidas tõendusmaterjal on seotud nende väidete endiga. Hinnanguliste väidete puhul võib iga hindaja pidada nt headuse kriteeriumiks erinevaid omadusi. Selliste väidete projektiivsus (tõesuse sõltuvus nende kuuldaivatest) on tingitud sellest erinevusest. Omaduse või omaduste omamine tõendusmaterjalina on absoluutne. Põhjuslikkusväidete projektiivsus seevastu, mida siin vaadeldakse ühe võimalusena, tuleneb sellest, et nad kehtivad üksnes induktiivselt, olgugi tõendusmaterjal kõigi jaoks ühesugune (s.o asjaolu, et üks isik peab mingit omadust kausaalselt relevantseks, teine aga mitte, ei osutu kaalukaks — väidet on võimalik tõendada kriteeriumide abil, mis on mõlema jaoks on ühesugused). Induktiivne kehtivus on seletav põhjusliku seose tunnistamisega irreaalseks *a priori*, taandades selle nt järgnevusseosele põhjuse ja tagajärje vahel. Põhjuslikkuse aluseks oleva seose omistamine on absoluutne, põhjuslikusseose enda omistamine aga põhineb selle “projektiivsel” laiendamisel ka neile põhjustele ja tagajärgedele, mis ei ole veel aset leidnud. Üksnes induktiivse kehtivuse võlgnevad põhjuslikkusväited asjaolule, et tegemist ei ole iseseisva seosega, vaid põhjuslikkusest erineva seose — järgnevusseose — laiendamisega. Vt Hume 1739, I rmt, III osa.)

omistavate väidetega²³. Kui põhjuslikku seost ennast mõista kirjeldavana, ei saa põhjuse ja tagajärje metafüüsika vaatamata oma generatiivsusele enam arvesse tulla konstitutiivse metafüüsikana. Teoreetik, kes tahab vaadelda põhjuse ja tagajärje generatiivset metafüüsikat veel ka konstitutiivsena, peab kõigepealt näitama, et kausaalse seose puhul on siiski tegu konstitutiivse seosega, s.o seosega, mis esineb kausaalsest seletusest sõltumatult. Ainult sellisel juhul kaasneb põhjusliku seose laiendatavusega selle seose konstitutiivsus. Seetõttu on nii Donald Davidsoni kui Jaegwon Kimi sündmuste põhjuse ja tagajärje metafüüsikas võetud tarvitusele abinõud sellise põhjuslikkusetõlgenduse vältimiseks. Allpool vaadeldakse järjekorras nende ettevaatusabinõude adekvaatsust.

4. Veendunud sündmusväljendite sündmusteoreetiku Donald Davidsoni arvates päästab põhjusliku seose väljendile 'x põhjustas y' kahe erineva kasutuse omistamine. Eri kasutus väljendub sellist liiki väljendite üleskirjutatavuses kahel erineval loogilisel kujul. Esimese üleskirjutuse puhul peetakse silmas seost, mis valitseb kahe sündmuse vahel maailmas ning kahe sündmusekirjelduse vahel keeles. Põhjuslikkuse seose olemasolu selles üleskirjutuses sõltub sellest, kuidas sündmuse kirjeldatakse, s.t tegu on puhtseletava seosega. Tüüpilisteks näideteks seda laadi väidetest keeles on ajendiväited. Oletades lihtsuse mõttes, et ajendite põhjuslikkuse tees on juba leidnud veenvat kinnitust (2. alapunktis toodud kaalutlused näitasid vaid selle vaate omaks võtu otstarbekust), väljendab lause

(S) A tulistas B suunas, sest ta tahtis takistada mõrtsuka põgenemist

põhjuse ja tagajärje seost A soovi ning tegevuse vahel, ent mitte

(S') A tulistas B suunas, sest ta tahtis takistada lugupeetud riigitegelase eemaletõttamist

²³Mõnikord jaotatakse nt füüsika väited teoreetilisteks väideteks ning vaatlusväideteks ja öeldakse, et selleks, et mingi füüsikaline teooria oleks korrektne, peavad selle teooria väited olema kooskõlas nii omavahel kui piisava hulga vaatlusväidetega. Põhjuse ja tagajärje metafüüsika käsitlemisel ülal kasutatakse sõna "kooskõla" kitsamas tähenduses. Selles tähenduses valitseks kooskõla üksnes teoreetiliste väidete vahel. Seost teoreetiliste väidete ja vaatlusväidete vahel tuleks nimetada kuidagi teisiti.

vaatamata asjaolule, et B oli ühtaegu lugupeetud riigitegelane ja mõrtsukas ning et tema liikumist siis, kui tema suunas tulistati, võib kirjeldada nii põgenemise kui eemaletõttamisena.

Teise üleskirjutuse puhul peetakse silmas põhjusliku seose olemasolu metafüüsilises mõttes, s.o sõltumatult selle seose kirjeldusest. Sellega on seletatav (&) ja

(&') Hele valgussähvatus põhjustas temperatuuri tõusu 400°C võrra

samaväärsus eeldades, et lühis esines heleda valgussähvatusena ja tulekahjukohal temperatuur tõepoolest 400°C võrra tõusis. Esimest liiki üleskirjutuses ei kinnitata mitte üksnes metafüüsilise põhjuslikkussuhte esinemist, vaid ka seda, et need allusid rangele või vähem rangele seaduspärale. Nii on (\$) ja (\$') mittesamaväärsus seletatav asjaoluga, et inimesed harilikult püüavad takistada põgenevaid mõrtsukaid, ent mitte eemaletõttavaid riigitegelasi.

Sellise lähenemise puhul sündmusväljendite metafüüsikale tekitab raskusi põhjuslikkusväidete eristamine väidetest, kus kinnitatakse füüsilise korrapärasuse esinemist vaadeldavate sündmuste vahel. Vaatleme jälle väidet (&). Selle väite puhul ei ole selge, kas tegu on lihtsa põhjusliku seose väljendusega või füüsilise seletusega, sest see väide on oma loogiliselt vormilt sündmusväljendite suhtes läbipaistev, nagu kinnitab (&) ja (&') samaväärsus. Läbipaistvus sündmusväljendite suhtes sobib kokku nii (&) tõlgendusega, mille kohaselt on tegu väitega, mis puudutab (lihtsa) põhjuslikkussuhte olemasolu, kui ka tõlgendusega, et tegemist on seletusega, mille kohaselt lühised, võttes arvesse tingimusi, mis keldris tulekahju puhkemise hetkel valitsesid, (peaaegu) alati kutsuvad esile tulekahju. Põhjuse ja tagajärje metafüüsika konstitutiivse adekvaatsuse jaluleseadmisel ei osutu sugugi ülearuseks veel mittepõhjusliku range metafüüsika appi-võtt. S.t selle tõttu, et puudub erinevus kahte oletatavasti eri liiki põhjuslikkusväidete tõesussuhtes, tuleb erinevust otsida mujalt, väljastpoolt loogilist kuju. Sõltumatu argumendi selleks võiks leida Davidsoni epistemoloogias²⁴. Selle argumendi kohaselt on mittepõhjuslikku ranget metafüüsikat vaja selleks, et vältida skeptitsismi põhjuse ja tagajärje seose suhtes.

²⁴Esinduslikku ülevaadet Davidsoni epistemoloogias vt Davidson 1995.

Oletagem, et sündmustel on üksnes seletav roll, s.t et sündmusi ei ole olemas. Kuid kui sündmuskõnepruugil on seletav roll, peaks leiduma veel midagi, mille seletamiseks sündmuste kõnepruuk appi võetakse — midagi sündmustest veel põhilisemat. Arvesse võttes sündmuskõnepruugi seost kausaalse seletusega tekib võimalus kahelda põhjuse ja tagajärje seoses, mis sarnaneb W. V. O. Quine'i skeptitsimiga objektiväidete suhtes (vt nt Quine 1969). Quine'i skeptitsism objektiväidete suhtes saab alguse tema seisukohast, et objekti mõiste on seletav mõiste (vrd sündmuse mõiste kui seletav mõiste). Objektiväidetes küll võetakse omaks väitjast sõltumatute partikulaaride olemasolu ajas ja ruumis, ent see ontoloogiline kohustus on kantud selliste partikulaaride olemasolu tunnistamisest üksnes kui seletavast hüpoteesist. Objektiväidete abil seletatakse midagi objektidest hoopis erinevat, nimelt *meelelisi ärritusi*. Objektiväidete kehtivuse kriteeriumiks on järgnevate meeleliste ärrituste ennustatavus eelnevate meeleliste ärrituste põhjal. Kuivõrd õigustuse "algandmeteks" on meelelised ärritused, objektiväidet aga on üksnes "teooria" nende algandmete seletamiseks, osutub, et samu meelelisi ärritusi võiks seletada sootuks teistsuguste objektiväidete abil. Objektiväidet on meelelise kogemuse poolt alamääratud. Ent see tähendab, et meie praegustel väidetest objektide kohta puudub tõsikindel paikapidavus! Mis meelelistesse ärritustesse puutub — ning see on kogu tõendusmaterjal objektiväidete jaoks, mida Quine kasutada lubab —, siis kõike, mida oleksime saanud öelda asjade kohta, mida me nimetasime ühtmoodi, oleksime saanud öelda ka asjade kohta, mida me nimetame hoopis teisiti, eeldusel, et ka teisi nimetusi vastavalt muudetak. Näiteks ei muutuks midagi, kui nimetaksime kaelkirjakuid konnadeks eeldusel, et nimetust "kaelkirjak" omakorda rakendatakse millelegi muule, nt konnadele endile. Selliseid mõistemahtude süstemaatilise moonutamise võimalusi on lõpmatu hulk. Kõik need süstemaatilised moonutused on ühtviisi kooskõlas meelekogemusega. Mis puutub nt sõnasse "konn", siis võinuksime nii nimetada ükskõik mida. Seega puudub vähimgi mõistlik põhjus uskuda, et öeldes "konn", räägime ja mõtleme konnast²⁵.

²⁵Täpsemalt: puudub iseseisev seaduspära, mis seoks sõna "konn" väljaütlemise konnadega. On olemas üksnes sõltuvuslik seaduspära, sõltuv asjaolust, et sõna "kaelkirjak" hääldamine on seotud kaelkirjakutega, sõna "vaal" kuuldavaletoomine vaaladega jne. Siit on kerge välja

Quine'iliku skeptitsismi tõrjumise ainsaks võimaluseks on objektide viimsuse tunnistamine, s.t asumine seisukohale, et ei ole olemas midagi neist põhilisemat. See saab võimalikuks, kui väidete loogilise kuju andmise eesmärgiks ei ole enam ontoloogilise kohustuse kindlaksmääramine tõeliste objektiväidete läbipaistvuse ideaalist lähtudes, vaid kõneleja kuuldavaletoodud väljendite tähenduste kindlaksmääramine²⁶. Loogilise kuju kirjeldusele uue eesmärgi seadmine võimaldab objektide seletusteooriast loobuda. Niisamuti tuleks loobuda ka sündmuste seletusteooriast. Ent loobumine sellest ei saa aset leida lihtsalt põhjuslikkusväidete kehtivaks kuulutamise teel — asjaolude tõttu, millest käimasolev uurimine alguse sai. Intuitsioonid põhjuslikkusväidetes figureerivate sündmusväljendite oletatavate osutuste kohta jäävad oma selguse poolest kaugelt alla intuitsioonidele harilike asjade kohta. Sõltumatud entiteedid tuleb asendada sõltumatu metafüüsikaga. See saab olla üksnes mereoloogiline metafüüsika. Ent kas aitab

arendada projektivistlikku skeptitsismi tähendusväidete suhtes (vrd ülal kirjeldatud projektivismiga põhjuslikkusväidete suhtes). Mõistes tähendust millenagi, mis määrab osutuse, tuleb ilmsiks, et osutust määrav korrapära võiks olla täiesti erinev sellest, mis tegelikult valitseb, kui võrd see korrapära sõltub üksnes parajasti käibivast kasutusest. Tegu on üksnes harjumusliku, kasutusliku seaduspäraga. Mis objektimõistete kasutusse puutub, siis, käsitledes objektikõnepruuki üksnes meelelisi ärritusi seletavana, võiks objektimõiste maht olla määratud hoopis teisiti; näiteks ei pruugi korrapära kaudu olla seotud mitte sõna "kaelkirjak" kuuldavaletoomine ja kaelkirjakud, vaid hoopis sõna "kaelkirjak" väljajätlemine ja lehmad. Vastuseks sellisele skeptitsismile ei saa muidugi eitada sõnakasutuse "konventsionaalsust"; ent saab nt esile tuua asjaolu, et (tunnetuslikud) funktsioonid, mida sõnakasutus täidab, on sõltumatud konkreetsest kasutusest ning et nende funktsioonide täidetuse kindlaksmääramiseks on olemas piisavalt objektiivsed kriteeriumid. Selliseks funktsiooniks võib olla nt pretendeerimine tõe, s.o mingi väljendiga väljendatava uskumuse tõesusele, või teadmisele — mitte üksnes selle uskumuse tõesusele, vaid ka õigustatusele. Väljendi tähendus mingis kasutuses oleks määratud tingimustega, mille puhul see kasutus vastab neile kriteeriumidele. Objektiväidete seletusteooria vastaste arvates langeb see teooria skeptitsismi, sest seal on rõhutatud tähenduse "konventsionaalsust".

²⁶Ruumi jätkub vaid loosungi väljahõikamiseks. Vt põhjalikumalt nt Quine 1953 ning Davidson 1967c.

ka mereoloogilise metafüüsika appivõtmine — kui pidada silmas generatiivse metafüüsika paikapidamatust ning asjaolu, et ka kirjeldav mereoloogiline metafüüsika tuli arvesse üksnes kirjelduslikult adekvaatsena.

5. Sündmusväljendite sündmusteoreetik püüdis oma valikut põhjendada asjaoluga, et sündmuste mittetunnistamine sündmusväljendite osutustena viib skeptitsismini, nii nagu ka objektide mittetunnistamine objektiväljendite osutustena. See viis raskustesse metafüüsikas. Kimi-taolise tõsiasjateoreetiku teooria järgi säilitaksid sündmusväljendid ka põhjuslikkusväidetes puht seletusliku staatuse. Selline teooria ei too kaasa arusaamatusi eeldusel, et on küll olemas midagi sündmustest fundamentaalsemat, mille omavahelisi seoseid põhjuslikkuseväidete abil seletatakse, ent need pole midagi muud kui tavalised objektid, s.t asjad, millele osutavad tavalised objektisõnad (esimese alapunkti pelgale intuitsioonile, et sellised asjad tõesti olemas on, on lisanud kaalu äsjase alapunkti epistemoloogiline argument). Raskused tekivad üksnes siis, kui asutakse seisukohale, et põhjusliku seletuse objektiks peab olema midagi tavalistest objektidest erinevat, nagu seda arvas sündmusväljendite sündmusteoreetik. Seletust omakorda seostatakse partikulaaridele *omaduste* omistamisega. Omadused omistatakse *kirjelduse* kaudu. Sellise teooria kohaselt on olemas ainult ühte tüüpi põhjuslik seos. Selleks on seos omaduste kehastuste [*instantiation*] vahel mingis aegruumipiirkonnas. Kui mingi omadus mingis aegruumipiirkonnas kehastamist leiab, öeldakse, et on *tõsiasi*, et juhtus see, mida kirjeldati. Tegu on nii siis sündmusväljendite tõsiasjateooriaga, s.t teooriaga, mille järgi sündmusväljendid on üks tõsiasjaväljendite koostisosad.

Sündmusteoreetiku vastuväited tõsiasjateooriale võiks jaotada kahte liiki. Esiteks, vastuväited tõsiasjadele. Tõsiasjateoreetik väidab, et tõsiasjad on loogilised konstruktsioonid. Ent kui tõsiasjad oleksid loogilised konstruktsioonid, siis väljendaksid kõik tõesed laused sama tõsiasja, sest loogika võimaldab eristada lauseid üksnes nende tõesuse ja vääruse järgi²⁷. Kõik, mis on aset

²⁷Loogika, kus väiteid eristatakse vaid nende tõesuse ja vääruse põhjal, s.o kus lausete loogilistele üleskirjutustele on võimalik omistada vaid kaks väärtust — kahevalentne loogika —, ei ole ainuvõimalik. Selle loogika kasuks räägib aga asjaolu, et see sobib objektikõnepruugi

leidnud, põhjustas kõike muud. Sellise tõsiasjakontseptsiooni kohaselt oleks lause (&A): "Tõsiasi, et leidis aset lühis, põhjustas tõsiasja, et leidis aset tulekahju", samaväärne lausega

(&A') Tõsiasi, et leidis aset tulekahju, põhjustas tõsiasja, et leidis aset lühis

Ent viies (&A') tagasi algsele kujule, on tulemuseks "Tulekahju põhjustas lühise", mille tõetingimused ilmselt erinevad (&) omadest. Tõsiasjateooriast tuleneb nende väidete samaväärsus. Niisiis tõsiasjateooria ei pea paika.

Tõsiasjateoreetiku vastus etteheitele samaväärsusest võiks alata sealtsamast kust vastuväidegi: tõsiasjade taandamisega lauseteks. Väljend "Tõsiasi, et *p*, põhjustas tõsiasja, et *q*" väljendab õieti seost lausete *p* ja *q* vahel. Sõnad "tõsiasi, et" ning "tõsiasja, et" on üksnes lauseid *p* ja *q* siduva väljendi osadeks, nii nagu sõnad "kui" ja "siis" on lauseid *p* ja *q* siduva väljendi osadeks lauses "Kui *p*, siis *q*". Põhjuslikkuse loomuse uurimine taandub lausete *p* ja *q* vahelise seose loomuse uurimisele. Vastuväitja arvab, et tegu ei saa olla loogilise seosega. Ent see seos võib olla ka teistsugune. Põhjuslikkusväidete puhul võiks kõne alla tulla nn kontrafaktuaalne seos. Nt seost (&A) võiks edasi anda ka nii:

(&KF) Kui ei oleks aset leidnud lühis, ei oleks aset leidnud tulekahju

Siin pole tegemist loogilise seosega tavapärasest mõttes. Sellegipoolest on sellele võimalik anda range iseloomustus²⁸. Kontrafaktuaalse seose puhul (&A')-taoline põhjuse ja tagajärje vahetus ei õnnestu.

Teiseks, vastuväited omadustele. (&A)-d võib tõsiasjateooria kohaselt vaadelda samaväärsena väitega

edasiandmiseks, sest selle kasutamine võimaldab olla kooskõlas nn klassikalise tõekontseptsiooniga. Klassikalise tõekontseptsiooni järgi öelda midagi tõest tähendab öelda selle kohta, mis on (leiab aset), et see on (leiab aset), ning selle kohta, mida ei ole (mis ei leia aset), et seda ei ole, s.t lause tõesus jätab avatuks üksnes kaks võimalust, olemise (paikapidavuse, asetleidmise) ja mitteolemise (paikapidamatuse, mitte-asetleidmise). Samuti ei pea tõsiasjateoreetik hariliku loogika juurde jäädes tingimata püüdma muuta tõsiasju objektideks tavalises mõttes. Tõsiasjade säilitamine sellises loogikas on märgiks üksnes asjaolust, et tõsiasjakõnepruuk sobib kokku hariliku objektikõnepruugiga.

²⁸Vt põhjalikumalt Lewis 1973.

(&O) On olemas kaks sellist aegruumipiirkonda, et lühise-omaduse esinemine esimeses põhjustas tulekahju-omaduse esinemise teises

Üldlevinud vastuväiteks sellisele käsitlusele on, et omadusteoreetikul ei õnnestu kuidagiviisi näidata, millal mingile sõnale vastab omadus ja millal mitte. Pole võimalik anda usutavaid kriteeriume, millal mingi omadus mingis aegruumipiirkonnas esineb või millal kaks eri väljendit tähistavad ühe ja sama omaduse esinemist mingis aegruumipiirkonnas. Raske on leida vastuväiteid, mida filosoofid oleksid korranud rohkem. Samavõrd sagedasti esinevad ka vastused. Siinkohal esitatakse omadusteooria, mille üksikasjalikum vaatlemine võiks jääda edaspidiseks.

Omaduste loomus kausaalses teoorias on analüüsiv kausaalsete seletuse kaudu. Omadused seonduvad keeleliste, mitte abstraktsete entiteetidega. Nendeks keelelisteks entiteetideks on kirjeldused, mille abil seletus antakse. Omaduste nomenklatuur, kui nad on konstitueeritud seletuse poolt, sõltub teadmiste seisust. Omaduste puhul ei osutu viljakaks seletuslikult tõhusa väljendite nimekirja esitamise, pigem tuleks uurida, millises seoses ükskõik milline neist väljenditest peaks olema sellega, kuidas asjad on tegelikult, ehk — millisel viisil seletav kirjeldus on antud. Ühelt poolt võiks eristada sisemisi omadusi, mis asjal on sõltumatult teistest asjadest, ning väliseid omadusi, mis asjal on neist sõltuvalt. Vastavalt kirjeldused asjade kohta võivad olla kas sisemised või välised. Näiteks “A on 160 cm pikkune” on A sisemine kirjeldus, “A on 5 cm lühem oma vennast” aga nii A kui tema venna väline kirjeldus. Näib, et A sisemine kirjeldus kätkeb teistsugust teadmiste seisu kui A väline kirjeldus. Ent teadmiste seis on hoolistlik, s.t teadmine pole mitte kunagi üheainsa asjaolu, vaid alati terve hulga asjaolude kohta. Siit ilmneb, et iga sisemisele kirjeldusele vastavat teadmiste seisu on võimalik edasi anda ka välisele kirjeldusele vastava teadmiste seisuga abil, olgugi see vähem täpne. “Sisemisele” teadmiste seisule, mille kohaselt A on 160 cm pikk, võib vastata nt väline teadmiste seis, et A on pikem oma õest ning lühem oma vennast. Kui oletada, et need erinevused on antud olukorras ainsad vahendid A pikkuse kindlakstegemiseks, kas siis on sisemine teadmiste seis ning väline teadmiste seis A kohta võrdväärsed, võttes arvesse asjaolu, et nii ühel kui teisel juhul “saadakse teada A pikkus”? Kas tegu on sama omadusega, mis on antud kahel eri viisil, või eri omadustega? Omaduste seostamine

seletusega lubab öelda, et tegu on eri omadustega, sest kirjelduste "on 160 cm pikk" ning "on pikem oma õest ja lühem oma vennast" seletuslik potentsiaal erineb. Esimene kirjeldus võimaldab anda täpsemaid ja kaugemaleulatuvaid seletusi kui teine. Ent kas sise- miste kirjelduste seletav potentsiaal on alati suurem kui välistel kirjeldustel? Küsimusi on põhjuslikkuse omadusteoorias rohkem kui vastuseid.

Kirjandus²⁹

- Bennett, Jonathan 1988. *Events and their Names*. Indianapolis: Hackett
- Davidson, Donald 1963 [1980]. Actions, Reasons and Causes. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 60 [Uustrükk rmt-s Davidson 1980: Ch. 1, pp. 3–19]
- Davidson, Donald 1967a [1980]. Causal Relations. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 64 [Uustrükk rmt-s Davidson 1980: Ch. 7, pp. 149–162]
- Davidson, Donald 1967b [1980]. The Logical Form of Action Sentences. — *The Logic of Decision And Action*. Ed. by N. Rescher. University of Pittsburgh Press [Uustrükk rmt-s Davidson 1980: Ch. 6, pp. 105–122]
- Davidson, Donald 1967c [1984]. Truth and Meaning. — *Synthèse*. Vol. 17, pp. 304–323 [Uustrükk rmt-s Davidson 1984: Ch. 2, pp. 17–36]
- Davidson, Donald 1969 [1980]. The Individuation of Events. — *Essays in Honor of Carl G. Hempel*. Ed. by N. Rescher. Dordrecht: D. Reidel, pp. 216–234 [Uustrükk rmt-s Davidson 1980: Ch. 8, pp. 163–180]
- Davidson, Donald 1971 [1980]. Agency. — *Agent, Action and Reason*. Ed. by R. Binkley, R. Bronaugh, R. Marras. Toronto: University of Toronto Press [Uustrükk rmt-s Davidson 1980: Ch. 3, pp. 43–61]
- Davidson, Donald 1977 [1984]. The Method of Truth in Metaphysics. — *Midwest Studies in Philosophy 2: Studies in the Philosophy of Language*. Ed. by P. A. French, T. E. Uehling, Jr., H. K. Wettstein.

²⁹Viidatud on töö järgi, mille väljaandmise aeg on antud nurksulgu- des. Enamasti on tegu uustrükkidega, mille sõnastus võib mõneti lahku minna originaali omast. Samuti ei tarvitse originaalis esineda mõned uustrükkide joonealused märkused.

- Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977 [Uustrükk rmt-s Davidson 1984: Ch. 14, pp. 199–214]
- Davidson, Donald 1980. *Essays on Actions and Events*. Oxford, New York: Oxford University Press
- Davidson, Donald 1984. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press
- Davidson, Donald 1995 [1986]. Tõe ja teadmise koherentsusteooria. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1843–1867
- Humé, David 1739 [1969]. *A Treatise on Human Nature*. Ed. by E. C. Mossner. Harmondsworth: Pelican Books
- Kim, Jaegwon 1973 [1988]. Causation, Nomic Subsumption and the Concept of Event. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 76, pp. 217–236 [Uustrükk rmt-s Kim 1988]
- Kim, Jaegwon 1976 [1988]. Events as Property Exemplifications. — *Action Theory*. Ed. by M. Brand, D. Walton. Dordrecht: D. Reidel, pp. 159–177 [Uustrükk rmt-s Kim 1988]
- Kim, Jaegwon 1988. *Supervenience and Mind: Collected Philosophical Papers*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lewis, David 1973 [1993]. Causation. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 70, pp. 556–567 [Uustrükk rmt-s Causation. Ed. by E. Sosa, M. Tooley. Oxford: Oxford University Press, pp. 193–202]
- Putnam, Hilary 1994. *Words and Life*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press
- Quine, Willard Van Orman 1953. *From a Logical Point of View*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press
- Quine, Willard Van Orman 1969. Ontological Relativity. — *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press

MARGO LAASBERG (sünd. 1970) on lõpetanud 1994. a TÜ inglise filoloogina. Filosoofiamagister 1996. a TÜ-s, seejärel litsentsiaadiõppes Helsingi ülikoolis, sügisest 1997 ühtlasi doktorant TÜ-s. Õppinud ka Utrechti ülikoolis (Holland), pidanud loenguid TÜ-s ja TPÜ-s. *Akadeemias* avaldanud arvustuse “Rasked valikud” (teosele *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*, 1996, nr 11, lk 2405–2412) ja G. E. Moore’i “Terve mõistuse kaitseks” tõlke (1995, nr 3, lk 543–557, nr 4, lk 816–831).

KÜLLI MUNA

AMERICAN DREAM VÕI OMAKULTUUR

Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse

Ilmar Anvelt

Pärast taasiseseisvumist on Eesti staatus märgatavalt muutunud. Oleme maailmale märksa avatumad, eriti lääne suunas. Sellega seoses lüüakse sageli häirekella Eesti amerikaniseerumise üle, milles nähakse tõsist ohtu eesti rahvuskultuurile. Mida arvab Ameerika mõjudest meie noorsoo ärksaim osa — üliõpilaskond? Olen alates 1994. aastast valikainena õpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogia õppetooli juures erikursust, mis esineb meie õppekavas ingliskeelse nime all *Multicultural America* ja eesti keeles pealkirjaga *Ameerika vähemusrahvad*. Kursus käsitleb USA rahvusvähemusi: põlisameeriklasi, musti, Hispaania ja Aasia päritolu ameeriklasi. Et teada saada, mida üliõpilased juba teavad Ameerikast ja mida nad sellest arvavad, olen esimesel loengul lasknud neil kirjutada lühikirjandi ameerika kultuuri mõjust tänapäeva Eestis (*Influence of American Culture on Present-day Estonia*)*. Seega pole kirjandi teema olnud otseses seoses kursuse ainega (rahvusvähemused), vaid pigem sellele taustaks või lähtepunktiks. Enamasti on kursuse vastu huvi tundnud inglise filoloogia üliõpilased, kuid osalejaid on olnud ka muudelt erialadelt (semiootika, bioloogia, geograafia, majandus, eesti keel võõrkeelena). Kokku on nelja aasta jooksul kirjandeid kirjutanud 34 üliõpilast, nende hulgas ka kolm soomlast ja üks eestivenelane. Loomulikult saame nende kirjandite põhjal teha järeldusi vaid antud üliõpilaskontingendi arvamuste kohta — kirjandite arv

*Tsitaadid üliõpilaste ingliskeelsetest kirjanditest autori tõlkes.

on liiga väike, et teha mingeid ulatuslikke üldistusi Ameerikasse suhtumise kohta eesti ühiskonnas tervikuna või isegi Tartu Ülikooli üliõpilaste hulgas. Võib oletada, et sellise kursuse valinud üliõpilased teavad Ameerikast keskmisest rohkem või vähemalt on sellest rohkem huvitatud ja võib-olla ka kriitilisemad. Mõnedki on ka ise lühemat või pikemat aega USAs viibinud ja nende suhtumine on kindlasti realistlikum kui teistel.

Kirjandite põhitoon on üsna neutraalne. Üliõpilased püüavad olla asjalikud ja tavaliselt võib ühe kirjutaja tööst leida nii tunnustavaid kui ka laitvaid hinnanguid. Keegi ei ole Ameerikast ülemäärases vaimustuses ega ka läbinisti kriitiline. Negatiivsed hinnangud on siiski mõnevõrra ülekaalus. Mainitakse ka seda, milliste kanalite kaudu Ameerika Eestit mõjutab: televisioon, kino, ülemaailmne arvutivõrk, raamatud, inimestevahelised kontaktid, majandus. Leitakse, et ameerika kultuur mõjutab peamiselt nooremaid inimesi.

Ühtesid ja samu motiive hindavad eri üliõpilased isemoodi. Näiteks mõned ütlevad lihtsalt neutraalselt, et ameerika kiirtoit on jõudnud Eestisse, teised aga avaldavad oma negatiivset suhtumist puhtisiklikust vaatepunktist (*Mulle ei meeldi see hot dog'ide söömise komme. / Ma arvan, et MacDonald'si toit pole kuigi tervislik*) või laiemas kultuurilises kontekstis (*Ameerika kultuur tahab, et kõik teised maad oleks nagu väiksed "pseudo-Ameerikad". Eesti on nii väike, et ühel päeval võib temast ka saada "väike Ameerika" MacDonald'site ja maisihelvestega*). Ka Ameerika mõju eesti keelele hinnatakse mitmeti. Üks tudeng leiab, et see pole kuigi suur ega kestev, teine kirjutab: *Kui me mõtleme, et 5,5 miljonit soomlast kardavad oma identiteeti kaotada, kas siis meie ei peaks lausa hirmust värisema?*

"Ameerika unistuse" kohta avaldatakse täiesti vastandlikke mõtteid lausa ühe autori töös. Ühelt poolt arvatakse, et "ameerika unistus" võib aidata üle saada nõukogude mentaliteedist, teisalt aga leitakse see sarnanevat nõukogude unistusega kommunismist. Üks soomlasest üliõpilane kirjutab: *Unistage aga pealegi. Mina olen realist ja jään vanade heade Soome realiteetide juurde.*

Mõned üliõpilased seletavad tugevat Ameerika mõju Eesti hiltutise iseseisvumisega. Nad väljendavad näiteks selliseid mõtteid: *Sõltumatus on meile uus ja sellepärast me tahame sarnaneda teiste*

rahvastega. / Me vihkasime ühiskonda, milles elasime viis aastat tagasi. Seejärest hakkasime otsima uusi eesmärke. / Lükates eemale kõik, mis puutub endisse nõukogude kultuuri, on inimesed teinud sajabrotsendilise pöörde. / Ma arvan, et "Ameerika-palavik" läheb varsti üle nii Euroopas kui ka Eestis.

Eestlastele soodsalt mõjunud aspektide hulgas mainitakse kõige sagedamini positiivset ellusuhtumist, mis arvatakse eestlaste hulgas järjest populaarsemaks muutuvat. Seejuures võrreldakse sisuliselt positiivset hoiakut teeseldud heatujulisusega ja eelistatakse esimest. *Mulle tõesti meeldib, et eestlased on üle võtnud "positiivse mõtlemise", mitte selle rumala "keep smiling'u". / Positiivne ellusuhtumine on üsna kasulik soomeugrilastele, kes kalduvad olema vaiksed ja kurvad.*

Muude asjade hulgas, mis üliõpilste meelest on ülevõtmist väärt, mainitakse vabadust ja demokraatiat, majanduse ja teaduse kõrget arengutaset. Näiteks: *Meie jaoks on Ameerika alati olnud vaba maa, kui Eesti kuulus Nõukogude Liitu. / Ameerika on demokraatia ja paljude teaduste kodumaa, meil on sealt palju õppida. / Kui ma mõtlen Ameerikast, meenub mulle sõna "vabadus".*

Üliõpilased märgivad ka meelelahutustööstuse head kvaliteeti ja kõrget elatustaset. Ka Ameerika sotsiaalpoliitikat peetakse osalt meilegi sobivaks. Ameerika heaoluühiskond paistab mõnelegi tudengile ihaldusväärne ja arvatakse, et *nemad elavad paremini kui meie.*

Veel üks tahk, mida üliõpilased hindavad kõrgelt, on tänapäeva Ameerika multikulturaalne iseloom ja sallivus vähemuste suhtes (vähemalt nii arvatakse USA ametliku poliitika põhjal). Arvatakse, et Ameerika kui multikulturaalne riik õpetab meidki olema sallivam vähemusrahvuste suhtes. Ameerika mõjude suurt levikut maailmas põhjendatakse ka sellega, et *Ameerika on kõigi maailma kultuuride, mitte ainult Euroopa omade segu. Seetõttu on see kultuuriline segu kergesti söödav mitmetes maades.*

Positiivseks peavad üliõpilased ka seda, et kontaktid ameeriklaste ja teiste välismaalastega soodustavad inglise keele õppimist.

Nagu juba mainitud, on üliõpilased negatiivseid mõjusid märganud rohkem kui positiivseid. Kõige sagedamini rõhutatakse kahjulikku mõju eesti keelele. Miks sellele nii palju tähelepanu

pööratakse, tuleneb ehk tõsiasjast, et enamiku kirjandeist on kirjutanud inglise filoloogia üliõpilased. Neile hakkavad kohmakad tõlked inglise keelest, õigekirja- ja hääldusvead, millest meie ajalehed, raadio- ja televisioonisaated kubisevad, kindlasti rohkem silma kui keskmisele lugejale või kuulajale. Tundub, et ingliskeelseid tsitaatsõnu ja väljendeid tarvitavad just puuduliku inglise keele oskusega inimesed. Tudengid kirjutavad, et *inimesed kasutavad palju ingliskeelseid sõnu, sageli nende tõelist tähendust teadmata. / Mõnikord tõlgitakse otse, selle tulemuseks on imelik eesti keel.* Paljud tunnevad tõsist muret eesti keele puhtuse pärast. Seejuures tuuakse ka võrdlusi nõukogudeaegse vene keele mõjuga. Näiteks: *Kõige nähtavam osa Ameerika mõjust on rünnak eesti keelele. / Kui keegi kasutas mõnda vene sõna, peeti seda solvanguks meie keelele. Nüüd aga on väga moodne kasutada selle asemel inglise sõnu. / Mul on valus kuulda, kuidas noored lapsed kasutavad inglise sõnu soome või eesti sõnade asemel (soomlase arvamuse). / Me peame vältima selliste sõnade kasutamist nii palju kui võimalik.*

Üldse nähakse võõrmõjude valimatus ülevõtmises ohtu eesti kultuurile. *Kui me võtame omaks kõik muud kultuurid, ei jää ühel päeval meie oma kultuurile enam kohta; meie väike rahvas peaks selles suhtes olema väga ettevaatlik.*

Paljud üliõpilased on kriitilised ameerika massikultuuri suhtes. Seejuures peetakse vajalikuks teha vahet USA tõelise kultuuri ja massikultuuri vahel. Kirjutatakse, et *on halb, kui kaotame end "ameerika unistusse" ega taha midagi teada ameerika kõrgkultuurist.*

Üliõpilased märkavad pealiskaudsust ameerika kultuuris üldse ja inimestevahelistes suhetes eriti. Ameerika kultuur arvatakse olevat suurte hulkade kultuur, mis pole kuigi sügav ega tõsine. Leitakse ka, et ameeriklased ja eestlased kasutavad sõpruse mõistet erinevalt. *Nad kutsuvad igaihte oma sõbraks, nii ei või olla kindel, kas nad üldse teavad, mis on tõeline sõprus. / Mulle ei meeldi võlts naeratus.*

Kahjulikuks peetakse ka tarbijalikku ellusuhtumist. Negatiivsete aspektidena märgitakse siin autode arvu suurenemist, mis muudab inimesed laisaks, ja kasvavat raiskamist.

Ameerikalikult vaba käitumisstiili imiteerimist peetakse sobimatuks. Arvatakse, et Ameerika elulaadi idealiseerimine on tekkinud peamiselt filmide mõjul. Näiteks: *Ma ei mõista inimesi, kes püüavad fanaatiliselt imiteerida Ameerika elulaadi (kiirtoit, kinos söömine)*. Leitakse, et eestlased on palju rahulikumad ja kuidagi soojemad.

Filmidest rääkides kritiseeritakse selliste populaarsete figuride nagu Miki-hiir mõju lastele, muretsetakse, et eesti lapsed tunnevad Ameerika animafilmide kangelasi paremini kui oma muinasjuttude tegelasi. Ollakse veendunud, et kui meie filmitegijatel oleks rohkem raha, tuleksid nad kindlasti välja millegi sama huvitava.

Vahel ei tajuta ameerika kultuuri ohtu mitte ainult Eestile, vaid kogu Euroopale. *Inimesed kardavad USAst tuleva kultuurilise mõju ulatuslikkust (filmid, muusika, elulaad)*. Eurooplased tahavad ellu jääda.

Mitmed üliõpilased rõhutavad vajadust olla Ameerika mõjude suhtes valikuline. *Igatüks Euroopas peaks tundma rõõmu oma kultuurist, kuid mitte lükkama eemale seda head, mis tuleb Ameerikast. / Me peame leidma sellise tasakaalu, et võõrkultuur ei tapaks meie enda oma, kuid peame meeles pidama, et USA on kõige arenenum maa maailmas. / Me peame olema mõju suhtes valivad — võtma üle hea ja jätma kõrvale halva.*

Küllaltki paljud üliõpilased on kindlalt veendunud eesti (ja soome) kultuuri elujõulisuses. Nad kirjutavad: *Eesti ja soome kultuur on nii tugevad, et neid ei saa miski liialt palju mõjutada (soomlase arvamus). / Ma ei mõista nende inimeste vaateid, kes näevad ameerika massikultuuris ohtu meie identiteedile. / Ma arvan, et ameerika kultuuri mõju on rohkem või vähem ülehinnatud. See on normaalne ja isegi hea, see rikastab meid. / Ma arvan, et me ei ole liiga tugevalt Ameerikast mõjustatud; on loomulik, et inimesed tahavad teada saada teiste maade kohta. / Arvan, et Eesti kultuurielus pole tõelist katastroofi... Leian, et mõju on suur, kuid mitte nii suur, et saada osaks eesti kultuurist (venelase arvamus).*

Üks üliõpilane märgib piirkondlikke erinevusi Ameerika mõjude levikus Eestis. Tema arvates on see mõju Tallinnas tugevam kui Tartus või Pärnus, ja maal on see nii nõrk, et ei vääri mainimist.

On ka leitud seoseid inimeste haridustaseme ja ameerika elulaadi väliste ilmingute ülevõtmise vahel: *Kui haritud inimeste hulk kasvab, pole see huvi enam nii materiaalne. / Mida rutem inimesed õpivad sööma hamburgereid ja jooma colat, seda rutem võivad nad selle ka unustada, kui tahavad* (venelase arvamus).

Mõned tudengid võrdlevad eestlasi ja põlisameeriklasi, arvates, et indiaanlased oma vaikse kannatlikkusega on nagu eestlaste sugulased. Eestlasi peetakse siiski indiaanlastest edukamaks: *Vaadates, kuidas indiaanlased võitlevad oma inimõiguste eest Ameerika multikulturaalses ühiskonnas, võime olla rahul, et meie, eestlased, oleme selle lahingu juba võitnud.*

Mõned tudengid tunnevad huvi ameerika musta kultuuri vastu, eriti seoses muusikaga. Üks üliõpilane kirjutab: *Ma olen huvitatud afroameerika kultuurist ja arvan, et Ameerika on parim paik afroameeriklaste kultuuri populariseerimiseks. Mõned eestlased arvavad, et afroameerika kultuuril on ka halb mõju eesti kultuurile. Mina ei arva nii. Teine tudeng kirjutab: Sellise ansambli nagu "Must Q" läbimurre on kindlasti seotud imetlusega afroameerika muusika vastu.*

Üliõpilased meenutavad meile, et eestlased on paljugi laenanud ka muudelt maadelt, eriti Venemaalt ja Soomest. Arvatakse, et mõnelgi juhul oleks mõistlikum võtta eeskujuks Euroopa kombeid. Leitakse, et Eesti on kohtumispunkt Ida ja Lääne vahel, mis on üle elanud mitmeid võõrvõime. Sellegipoolest on eestlased säilitanud oma rahvustunde. Nagu üks tudengitest kirjutab: *Arvan, et meie minevikukogemuste ja ajaloo tõttu pole meil vaja amerikaniseerumist karta. Eestlased on üsna küüniline ja ettevaatlik rahvas, isegi jonnakas. Nad ei võta kergesti omaks uusi ideid, asju ja moode.*

Mitmedki kirjutajatest peavad oluliseks sügavat huvi oma kultuuri vastu ja selle põhjalikku tundmist. Näiteks: *Aastatega läheb pime fanatism mööda ja inimesed mõistavad, kui tähtis on pöörata rohkem tähelepanu meie endi kultuurile ja näha teisi kultuure, kaasa arvatud Ameerika oma, nende õigetes värvides. / Me peaksime pidama meeles oma kultuurilist tausta, oma elulaadi. Jäägem eestlasteks.*

Arvatakse ka, et me tunneme ainult ameerika kultuuri väliseid ilminguid, selle "peavoolu". Meie teadmised Ameerikast peaksid

ulatuma sügavamale, peaksime rohkem teadma Ameerika eri rahvusrühmade kultuuridest.

Kultuurivahetust peetakse väga tähtsaks, ning leitakse, et mida rohkem me teame, seda sallivamad oleme. Samas arvatakse, et maailma juhtiva riigina on USA ise selle tõe unustanud. *Mõnikord tundub mulle, et Ameerika tahab teha kogu maailma ameerikalikuks, ja see on väga hirmuäratav* (soomlase arvamus).

Tudengid on märganud, et mõndagi sellest, mida meil peetakse ameerikalikuks, on tegelikult muude maade algupära, kuigi jõudnud Euroopasse tagasi Ameerika kaudu — ... *igaiüks tunneb ameerika hamburgereid (Hamburgist) ja ameerika pizzat (Itaaliast)*. Kaldun arvama, et paljugi sellest, mida meie konservatiivsem publik peab amerikaniseerumiseks, polegi tingimata Ameerika mõju, vaid osake maailma üldisest muutumisprotsessist ja üleminekust postmodernsesse ühiskonda.

Kokkuvõtteks võib öelda, et vähemalt siin vaadeldud üliõpilaskontingendi puhul pole meil mõtet rääkida eesti rahvustunde kadumise ohust või kõige ameerikaliku pimesi ülevõtmisest. Nagu juba alguses mainitud, avaldavad tudengid nii positiivseid kui negatiivseid arvamusi, leiavad nii ülevõtmist kui ka tagasilükkamist väärivat. Seega on nende suhtumine võrreldav Gustav Suitsu ammuse loosungiga "Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!" Muidugi on raske arvata, kuivõrd esinduslikud on nende tudengite vaated eesti ühiskonna kontekstis tervikuna, asi vääriks palju põhjalikumat uurimist.

Leian, et on sobiv lõpetada sellise mõttega ühest tööst: *Meie ümber on palju huvitavaid kultuure, pole võimalik, et ainult üks neist on parim, nagu inimesed näivad praegu arvavat.*

ILMAR ANVELT (sünd. 1949) on lõpetanud Tartu Kunstikooli (1969) ja Tartu Ülikooli (1976). Õpetab Tartu Ülikoolis inglise keelt ja kursusi inglise keelt kasutavate maade ühiskonnast ja kultuurist, Ameerika vähemusrahvastest, Ameerika kunstist. *Akadeemia* ingliskeelsete kokkuvõtete tõlkija.

EESTI KIRIKUTE JUHTIVVAIMULIKKOND LÄBI AEGADE

Riho Saard

Piiskopkondade ja piiskopiresidentside rajamine Vana-Liivimaale oli märk sellest, et 13. sajandi alguses oli endisel misjoniterritooriumil juba jõutud normaalsete, kanoonilisele korrale vastavate struktuurideni. Sest kanooniliselt korraldatud piiskopkonna peatunnuseid oli just püsiv, linnas asetsev piiskopitool.

Käesolev töö on väike ülevaade Eesti- ja Liivimaa juhtivvaimulikonnast läbi aegade ning ei ole sellisena mitte esimene. Viktor Kõressaarelt on 1965. aastal ilmunud koguteoses *Estonia Christiana* enam-vähem samasisuline töö, mis käsitles perioodi 12. sajandi lõpust kuni 1919. aastani. Kõressaar ei ole aga kuigi hoolikalt kasutanud olemasolevat publitseeritud allikmaterjali,

Artiklis on kasutatud järgmisi lühendeid: A = Altdorf; B = Berliin; Bol = Bologna; Drm = Durham; Drp = Dorpat (Tartu); DS = Drew Seminary (USA); ERAF = Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarihiiv); Erf = Erfurt; Erl = Erlangen; F = Frankfurt am Main; Grw = Greifswald; Gie = Giessen; Hl = Halle; Hls = Helmstedt; Je = Jena; Kö = Köln; Ki = Kiel; Knb = Königsberg; Kph = Kopenhaagen; Krk = Krakow; L = Lund; Lei = Leiden; LDA = Leningradskuju Duhovnuju Akademiju; Lpz = Leipzig; M = Maastricht; O = Orlans; Oxf = Oxford; P = Pariis; Pd = Padua; PDA = Petersburgskuju (Petrogradskuju) Duhovnuju Akademiju; Pr = Praha; Prn = Pernau (Pärnu); PUL = Pontificia Universitas Lateranensis (Roma); R = Rostock; Ste = Stettin; Str = Strassburg; Ths = Thessaloniki; Trt = Tartu; Up = Upsala; USNY = Union Seminary (New York); Wb = Wittenberg; Wf = Westfalen; WLS = Waterloo Lutheran Seminary; Å = Åbo.

kusjuures täiesti tundmatu näib talle olevat ka Leonid Arbusow senior'i vägagi oluline töö *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*. Seetõttu on Kõressaare loetelu pigem skitseering, milles esineb mitmesuguseid ebatäpsusi ja kus sageli on kronoloogilistest probleemidest mööda vaadatud. Skitseeringuks on jäänud ka Voldemar Ilja koostatud ja 1993. aastal avaldatud piiskoppide loetelu, mis käsitles perioodi kuni 1920. aastani. Kuid nagu lugeja kindlasti märkab, ei ole ka sinne vaimulikkonna loetelu lünkadeta ja jätab seega võimaluse ka tulevastele uurijatele.

Esimesed trükitud loetelud ja biograafiad Liivi- ja Eestimaal tegutsenud vaimulikkonnast ilmusid 18. sajandi lõpul ja käsitlesid peamiselt luterlasi.¹ Tähelepanuväärsemad ja veel praegugi täiesti kasutamiskõlblikud, C. E. von Napiersky, Hugo Richard Pauckeri ja tema poja Eduard Peter Heinrich Pauckeri koostatud vaimulikkonna matriklid ja biograafiad ilmusid alles 19. sajandi keskel ja lõpul. Kõige põhjalikumalt ja detailsemalt on Vana-Liivimaa vaimulikkonda 12. sajandi lõpust 16. sajandi lõpuni uurinud aga juba mainitud Leonid Arbusow senior.

Tavalistele eestlastest koguduseliikmetele hakati nende koguduste ajalugu tutvustama alles möödunud sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Need, tihtipeale pastorite enda koostatud üksikute koguduste eestikeelsed lühiajalood sisaldasid sageli ka nendes kogudustes teeninud vaimulike loetelusid ja lühibiograafiaid.

Enne Teist maailmasõda ilmunud matriklitest on märkimisväärsed 1934. aastal ilmunud *EELK ametikandjad ja tema organte isiklik koosseis* ja B. Ederma ja A. Jaigi koostatud ja 1939. aastal ilmunud *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikud* ning Arved von Schmidt'i 1939. aastal ilmunud töö Saaremaa vaimulikkonnast, mis käsitleb aega reformatsioonist 1930. aastateni. Ka Martin Ottowi ja Wilhelm Lenzi koostatud ja 1977. aastal ilmunud matrikel ja biograafia Liivimaa vaimulikkonnast piirdub perioodiga reformatsioonist kuni 1918. aastani. Erik Amburgeri poolt 1988. aastal avaldatud Eestimaa vaimulikkonna matrikel ja biograafia piirdub perioodiga 1885–1919. Konrad Veemi koostatud ja viimati 1990. aastal ilmunud EELK vaimulikkonna matrikel

ja biograafia käsitleb perioodi 1918–1990 ja on seega ainus, mis ulatub ajaliselt meie päevini.

Ümarsulgudesse on käesolevas töös märgitud isikunimede variandidid ja seletused. Nurksulgudesse on märgitud ülikoolid ja teised kõrgemad õppeasutused (akadeemiad), kus kõne all olev isik on saanud oma akadeemilise teoloogilise hariduse. Kõikide isikute puhul ei ole õnnestunud kindlaks teha nende õpinguteed. Olen uusi andmeid siiski saanud eri ülikoolide matriklitest, Tõnis Lukase diplomitööst, mis käsitleb Tartu piiskopkonna vaimulike teoloogilist haridust, ja Ursula Vendi diplomitööst. Siiski võib ka käesoleva töö andmete põhjal vägagi selgesti järeldada, et akadeemiline teoloogiaharidus oli juhtivvaimulikkonna keskel 15. sajandist alates juba üleüldine. Seega kinnitavad käesoleva töö andmed Leonid Arbusow *junior*'i väidet, et 15. ja 16. sajandil oli ainult väike osa Vana-Liivimaa vaimulikest veel akadeemilise hariduseta.²

Et reformatsioon oli paljuski just ülikoolide liikumine, peaks ülikoolide lisamine käesolevas töös aitama paremini mõista vaimulikkonna suhtumist reformatsiooni, kuid hiljem ka näiteks pietismi. Mis aga puutub juhtivvaimulikkonna rahvusesse, siis minneid täpsemaid andmeid, eriti varasema perioodi kohta, ei ole olemas. Enamikus on nad olnud sakslased, kuid nende vahele on mahtunud ka taanlasi, rootslasi ja soomlasi. Esimene soomlane, Maunu I, valiti Turu piiskopiks juba 1291. aastal, esimese eestlasena pääses juhtivvaimulikkonna hulka — Peterburi kindralkonsistoriumi kindralsuperintendentiks — Kambja kihelkonnast pärit Johann Friedrich Cornelius Laaland 1877. aastal.³

I. KESKAEGSE VANA-LIIVIMAA KATOLIILIKLIK AEG (1208–1525)

Lihula piiskopid (Episcopi Lealenses; die Bischöfe von Leal)

Lihula (Leal) piiskopkond, mis rajati 1211. aastal, oli täpsemalt misjonipiiskopkond, mille eesmärgiks oli saada Eestimaa piiskopkonna keskuseks. Seepärast nimetati Lihula piiskoppe ühtlasi ka Eestimaa piiskoppideks. Lihula misjonipiiskopkond läks

1219. aasta juunis Lundi peapiiskopkonna alluvusse. Pärast seda, kui Hermann von Buxhoevden paigutas piiskopitooli 1224. aastal ümber Lihulast Otepääle ja 1235. aastal Tartusse, lõppesid ka Eestimaa piiskopkonna loomise kavad. Lihulast ei saanud küll Eestimaa piiskopkonna keskust, ent 1228. aastal sai ta Saare-Lääne piiskopkonna esimeseks piiskopiresidentsiks.

1211–VI 1219	Theoderich I ⁴ (Dietrich, Diderik, Thidericus)
VI 1219–VIII 1224	Hermann(us) I von Buxhoevden ⁶ (Bokeshovede, Bixhovede)

Tartu piiskopid (Episcopi Dorpatenses; die Bischöfe von Dorpat)

Tartu piiskopkonna eelkäijaks oli 1211. aastal rajatud Lihula piiskopkond. Hermann(us) I alustas 1224. aasta augustis Tartu piiskopkonna rajamist ja rajas piiskopitooli alguses Otepääle ja 1235. aastal Tartusse.

VIII 1224–1247	Hermann(us) I von Buxhoevden ⁶ (Bokeshovede, Bixhovede)
1248–1262	(tundmatu) ⁷
IX 1263–II 1268	Alexander
V 1268–XII 1285	Fridericus (Friedrich) Haseldorfist ⁸ (de Haseldorpe, Haseldorf)
II 1289–1299 ⁹ /1302 ¹⁰	Bernhard(us) I ¹¹ (Bernard)
1302–VII 1312	Dietrich II Vishusen ¹² (Vischhausen, Vyshusen)
I 1313–VI 1321	Nikolaus ¹³ (Nicolaus)
XI 1323–X 1341	Engelbrecht (Engelbert(us)) Dolenist (von Dolen) [Bol]
VIII 1342–1344	Mag. Wescel(l)us (Wesselus)
1344–X 1346	(koht vakantne) ¹⁴
X 1346–1373	Jo(h)annes I de Vif(f)husen ¹⁵ (von Vishusen, Wyffhus)
IX 1373–1378	Heinrich I von der Velde ¹⁶ (Henric)
XII 1379–VII 1400	Mag. Dietrich III de Damero(w) ¹⁷ (Damerau) [P; Bol]
VII 1400–VII 1409 ¹⁸ /10 ¹⁹	Heinrich II Wrangel(l) ²⁰ [O]

Eesti kirikute juhtivvaimulikkond

I 1411–II 1413	Bern(h)ard(us) II Bulowe (Bulouwen, Bulo) [Pr; Bol]
IV 1413–III 1441	Dr. Dietrich IV Res(e)ler ²¹ [Bol]
III 1441–XII 1459	Mag. Bartholomäus Savijerwe ²² [Pr; Bol]
XII 1459–III 1468	Helmic(hus) von Mallinkrodt (Mellinkrode)
XII 1468–II 1473	Dr. Andreas Peper [Wf]
III 1473–II 1485	Jo(h)annes II de Barbeit ²³ (Bertkow) [R]
III 1485–XII 1498	Mag. Dietrich V Hake ²⁴ (Hak, Hauck) [Lpz; Erf]
III 1499–III 1505	Jo(h)annes III von der Rope ²⁵ (Ropp) [Lpz]
VII 1505–XI 1513	Bacc. Gerhard(us) Schrove ²⁶ [Erf]
II 1514–X 1514	Mag. Jo(h)annes IV Duesborg ²⁷ (Dusborch, Duisburg)
X 1514–IV 1518	Dr. Christian(us) Bo(e)mho(u)wer ²⁸ (Baumhauer) [Kö]
VI 1518–IX 1527	Dr. Jo(h)annes V Blankenfeld ²⁹ [Bol]

Tallinna piiskopid (Episcopi Revalienses; die Bischöfe von Reval)

Tallinna piiskopkond rajati küll juba 1219. aastal, kuid sai oma lõpliku kuju alles 1272. aastal, kui sellega ühendati Viru-Järvamaa piiskopkond. Alates 1227. aasta suvest kuni 1238. aasta juuni ni ei olnud piiskopkonnal oma piiskoppi, sest kogu piiskopkond kuulus Saksa ordule. Tallinna piiskopkond sai uue piiskopi alles 1240. aastal. Tallinna piiskopid allusid kõik Lundi piiskopkonnale ja seda veel pärast 1346. aastatki, kui Taani kuningas müis Tallinna Saksa ordule. Taani kuningale kuulunud piiskoppide ametissenimetamise õigus (*ius praesentandi episcopum ibidem*) läks üle Saksa ordule. Perioodil 1352–1475 olid Tallinna piiskopitoolil ainult Saksa orduusse kuulunud piiskopid.

VI 1219–1227	Wescelinus ³⁰ (Wescelo, Guicelinus)
VI 1238–X 1260	Thorkill ³¹ (Torkillus, Torchill)
1261 ³² /IX 62 ³³ –VII 1279	Thrugot(t) (Thrugotus)

1279 ³⁴ /80 ³⁵ –VI 1294	Johannes I (Johann Tristever)
IV 1298–IV 1315 ³⁶ /18 ³⁷	Heinrich I (Henricus)
VI 1317–1322	Nicolaus I ³⁸
XII 1323–III 1350 ³⁹ /X 51 ⁴⁰	Olavus ⁴¹ (Olaus)
VII 1352 ⁴² /X 53 ⁴³ –IV 1389	Ludwig (Ludovicus) Münsterist (de Monasterio)
III 1390–V 1398 ⁴⁴ /1403 ⁴⁵	Mag. Johannes II Rekel(ink)
VII 1403–1405	Theoderich T(h)olke ⁴⁶
VIII 1405–II 1418	Johannes III von Ochmann (Achmann, Aken, Oeke)
III 1418–VIII 1419	Bacc. Arnold(us) I Stolterfoth ⁴⁷ (Stoltevoet(h)) [Pr]
XI 1419–IV 1456 ⁴⁸ /I 57 ⁴⁹	Heinrich II Vetter des Otto Üxküll ⁵⁰ (Ixcull)
I 1457–III 1475	Everhard(us) (Eberhard) Calle ⁵¹ (Kalle)
VII 1475–VII 1477	Iwanus Stoltevoet(h) (Stolterfoth) [R]
VI 1477–X 1492	Simon von der Borch ⁵² (Borg)
XI 1492 ⁵³ /III 93 ⁵⁴ –II 1509	Nicolaus II Roddendorp
V 1509–III 1513	Got(t)schalk (Gosscaucus) Hagen [Grw]
X 1513–VII 1514	Mag. Christian(us) Czernekow ⁵⁵ [R]
X 1514–I 1525	Dr. Johannes IV Blankenfeld [Bol]

Viru-Järvamaa piiskopid (Episcopi Wironenses; die Bischöfe von Wierland)

Taanlased vallutasid 1220. aastal Saksa ordult need alad endale ja Lundi peapiiskop Anders Sunesen nimetas nendele aladele oma piiskopi. Viru-Järvamaa läks 1227. aastal uuesti ordule, ning pärast seda ei olnud piiskopkonnal ka enam oma piiskoppi. Paavsti legaadid Modena Wilhelm ja Alna Balduin üritasid allutada läbirääkimiste abil need alad otse paavstile, kuid tulemusteta. Viru-Järvamaa läks 1238. aastal uuesti taanlaste võimu alla, kuni Taani kuningas müüs need alad 1346. aastal Saksa ordule. Enne seda aga liideti Viru-Järvamaa piiskopkond 1272. aastal Tallinna piiskopkonnaga.

Eesti kirikute juhtivvaimulikud

VII 1220–1227	Ostrad(us)
VI 1246–1272	Dietrich Mindenist (von Minden)

Saare-Lääne piiskopid (Episcopi Osilienses; die Bischöfe von Ösel-Wiek)

Saarlaste ristimine lõppes 1227. aasta veebruaris ja 1228. aastal alustati Saare-Lääne piiskopkonna loomist, mis aga rajati alles 1234. aastal. Saare-Lääne piiskopkonna esimeseks piiskopiresidentsiks sai 1228. aastal Lihula, 1251. aastal Vana-Pärnu, kust piiskopiresidents viidi 1263. aastal lõplikult Haapsalusse.

VIII 1227–VII 1229	Godefridus ⁵⁶ (Gottfried)
VIII 1229–1234	(koht vakantne) ⁵⁷
IX 1234–III 1260	Heinrich I (Henricus)
VIII 1262–XII 1285	Hermann(us) I von Buxhövdn (Buxhoevdn)
1285 ⁵⁸ /V 90 ⁵⁹ –1294	Heinrich II (Henricus)
1294–V 1307	Conradus I ⁶⁰ (Konrad, Kort)
VI 1310–III 1321	Hartung (Hartwig)
III 1321–III 1322	(koht vakantne) ⁶¹
III 1322–1337	Jakob (Jacobus)
IV 1338–VI 1362	Hermann(us) II de Osenbru(e)gge [Bol]
VII 1363–1374	Conradus II (Konrad)
X 1374–II 1381	Heinrich III (Henricus) Schleswigist (von Schleswig)
III 1381–XI 1383	Jakob Hapezelle ⁶²
XI 1383–XI 1419	Dr. Winrich(us) de Kniprode ⁶³ [Bol]
I 1420–VIII 1423	Dr. Caspar(us) Schuwen(p)flug ⁶⁴ [Pd]
IX 1423–VII 1432	Christian(us) Kuband ⁶⁵ (Coband) [Bol]
X 1432–IX 1438	Jo(h)annes I Schu(e)tte ⁶⁶ [Pr]
III 1439–II 1457	Ludolf(us) Grove ⁶⁷ (Grau)
III 1439–III 1458	Bacc. Jo(h)annes II Creul ⁶⁸ (Gruwel, Growel) [R; Bol]
VIII 1458–I 1471	Mag. Jodokus (Jost) Ho(h)enstein ⁶⁹ [R; Lpz; Pd]
II 1471–XI 1491	Dr. Petrus de Wetberch ⁷⁰ (Witberg, Wettberg) [R; Bol]

- XII 1491⁷¹/III 92⁷²–III 1515 Dr. Jo(h)annes III Orgas (Orges, Orgies) [R; Bol]
 III 1515–IV 1527 Mag. Jo(h)annes IV Kievel⁷³ (Kyvel, Kyuell, Konell)

II. REFORMATSIOONI JA REKATOLISATSIOONI AEG (1525–1625)

Tartu piiskopid (Episcopi Dorpatenses; die Bischöfe von Dorpat)

Pärast Tartu kapituleerumist 1558. aasta juulis venelastele lakkas ka Tartu piiskopkonna olemasolu (*Episcopatus cessat*).

katoliiklased

- II 1528–III 1543 Mag. Jo(h)annes VI Bey⁷⁴ (Beyven) [R]
 V 1543–IV 1551 Jodokus (Jobst) von der Recke⁷⁵ [Bol]
 X 1552–VIII 1558 Hermann(us) II Wesel⁷⁶ (von Wessal, Weiland)

Jurjevi-Viljandi piiskopkonna piiskopid (Wladyka von Dorpat und Fellin)

Tartu kapituleerus venelastele 1558. aasta juulis ja 1560. aastate lõpul rajati sinna ortodoksi piiskopkond, mida juhtis oma piiskop (*vladõka*). Jaanuaris 1582 siirdusid nii Tartu, kui ka kogu Liivimaa Poolale ja piiskopkond lakkas eksisteerimast.

- VIII 1570–X 1570 Flawi⁷⁷
 X 1570–IX 1577 Kornilij⁷⁸
 XII 1578–I 1582 Savva⁷⁹

Tallinna piiskopid (Episcopi Revalienses; die Bischöfe von Reval)

Tallinn ja kogu Põhja-Eesti siirdusid 1561. aasta juunis Rootsile ja rootslased tegid lõpu siinsele katoliku piiskopkonnale.

Eesti kirikute juhtivvaimulikud

	katoliiklased
II 1525–X 1530	Mag. Georg von Tiesenhausen ⁸⁰ (Tiesenhusen) [R]
VIII 1531–I 1536	Mag. Johannes V Roterdt ⁸¹ [R]
IX 1536 ⁸² /I 37 ⁸³ –I 1551	Mag. Arnold(us) II von Anneberg (Annebat)
X 1551–IV 1557	Fridericus (Friedrich) van Ampten ⁸⁴ (Ambten)
III 1558–VI 1560	Moritz (Mauritius) Wrangel(I) ⁸⁵
	luterlane
VIII 1560–VIII 1561	Magnus ⁸⁶ (Holsteini hertsog) [Wb]

Eestimaa piiskopid (die Bischöfe von Estland)

Eestimaa koosseisu kuulusid 1561. aastast kogu Põhja-Eesti ja Narva linn ning 1581. aastast ka Läänemaa.

	luterlased
VIII 1561–1565	Mag. Johann(es) Robert(us) von Geldern ⁸⁷ [Wb]
IV 1565	Mag. Peter (Petrus) Nicolai Folling(ius) ⁸⁸ [Kph]
V 1565–V 1572	Mag. Johann(es) Robert(us) von Geldern ⁸⁹ [Wb]
V 1572–1582	(koht vakantne) ⁹⁰
IX 1583–II 1586	Mag. Christian Michael(is) Agricola ⁹¹ [Lpz; Wb]
V 1586–X 1603	David Dubberch ⁹² (Dubberg)
IV 1610–VI 1638	Nicolaus (Nils) Andreae Gaza ⁹³

Saare-Lääne piiskopid (Episcopi Osilienses; die Bischöfe von Ösel-Wiek)

	katoliiklased
V 1527–X 1530	Mag. Georg von Tiesenhausen (Tiesenhusen) [R]
X 1530–VII 1541	Mag. Reinhold(us) von Buxhövdn ⁹⁴ [R]

VII 1541–IX 1559	Jo(h)annes V van Münchhausen ⁹⁵ (Mön- nichusen) luterlane
V 1560–XII 1577 1579–1626	Magnus ⁹⁶ (Holsteini hertsog) [Wb] (koht vakantne) ⁹⁷

*Võnnu piiskopid*⁹⁸ (Episcopi Vendenses; die Bischöfe von Ven-
den)

Poola kuningas ei lubanud uuesti rajada endist Tartu piiskopkonda ja nõnda kuulusid Tartu, Pärnu ja Viljandi 3. XII 1582 rajatud Võnnu katoliku piiskopkonna alluvusse.

XII 1582–1583	Johannes Johann Solikowski [Krk]
V 1583–1583	Alexander Mieleùski ⁹⁹ (Mielinski)
1583–II 1587	Andreas (Andras) Patricius Nidecki ¹⁰⁰
IX 1587–VIII 1625	Otto Schenking ¹⁰¹ [Krk; Je]

III. LUTERLIKU ORTODOKSIA JA ROOTSI AEG (1625–1710)

Liivimaa superintendendid (Livländische Superintendenten)

Selleks, et Eesti- ja Liivimaal viia läbi kiriku tsentralisatsiooni, ei nimetanud Rootsi kuningas Gustav II Adolf 1622. aastal Liivimaal ametisse mitte enam piiskopi, vaid superintendendi. Liivimaa Ülemkonsistorium pidas alguses oma istungeid vaheldumisi nii Tartus kui ka Riias. Kuningas Karl XI määras aga 1678. aastal Ülemkonsistoriumi püsivaks asukohaks Riia linna. Rootsi 1686. aasta kirikuseadus hakkas Liivimaal kehtima 1694. aastal ja selle kirikuseaduse järgi moodustati Liivimaal üksnes vaimulikest koosnev *consistorium purum*, mille liikmeteks tuli kutsuda ka Tartu ülikooli teoloogiateaduskonna professorid. Seetõttu paigutati Ülemkonsistorium ja kindralsuperintendent taas Tartusse. 1699. aasta augustis asus Ülemkonsistorium koos ülikooliga ümber Tartust Pärnusse, kuhu jäi Rootsi aja lõpuni.

Eesti kirikute juhtivvaimulikud

VIII 1622–XII 1643	Mag. Hermann von Samson [R; Wb]
XII 1643–1648	Dr. Andreas Virginius ¹⁰² [Wb; Lpz; R; Grw; Knb]
II 1648–VIII 1649	Dr. Johann(es) Lorenz (Laurentii) Sta(h)lenius ¹⁰³ [Up]
IX 1650–X 1656	Dr. Zacharias Larsson Klingius ¹⁰⁴ (Klingensjerna) [Up; Wb]
1656–XI 1660	Mag. Walter Averdunck ¹⁰⁵ (Aerdunck; Overdung) [F]
XI 1660–VIII 1664	Dr. Johan(nes) Georgii Gezelius ¹⁰⁶ [Up; Drp]
XI 1664–1665	Mag. Gabriel Elveringius ¹⁰⁷ [Drp; Knb; Wb; Lpz]
XI 1665–XII 1675	Dr. Georg Preussius ¹⁰⁸ (Preuss) [Knb; Drp; Up; Grw; Wb]
II 1673–V 1699	Dr. Johann(es) Fischer ¹⁰⁹ [R; A; Lei; Up]
	kindralsuperintendentid
VII 1700–VII 1701	Dr. Jacob(us) Jacobsohn Lange (Lang(h)) [Up; Å; Oxf]
VII 1701–IV 1706	Dr. Nicolaus (Nils) Bergius ¹¹⁰ [Å; Up; Gie]
VI 1707–VIII 1710	Dr. Gabriel Skragge ¹¹¹ [Je; Up]

Eestimaa piiskopid (die Bischöfe von Estland)

VI 1638–VI 1657	Mag. Joachim Jhering(k) ¹¹² (Jheringius) [Wb]
V 1658–XII 1664	Dr. Andreas Virginius ¹¹³ (von Virgin) [Wb; Lpz; R; Grw; Knb]
II 1665–III 1676	Dr. Johann Jacob Pfeiff(ius) ¹¹⁴ [Ste; R; Wb; Lpz; Knb]
III 1677–I 1684	Dr. Jacob Hellwig(ius) ¹¹⁵ [Up]
V 1685–V 1693	Dr. Johann Henrik (Heinrich) Gerth ¹¹⁶ [Up]
IX 1693–III 1701	Dr. Joachim(us) Saleman(n) ¹¹⁷ [Drp; Up]
VII 1701–VII 1710	Dr. Jacob(us) Jacobsohn Lange ¹¹⁸ (Lang(h)) [Up; Å; Oxf]

Saaremaa superintendendid (Oeselsche Superintendenten)

Brömsebro 3. VII 1645 sõlmitud rahulepingu järgi loovutas Taani Saaremaa Rootsile ja kirikuelu allutati sellest alates otse Tallinna ja Eestimaa piiskopile. Kuninganna Kristiina 25. XI 1650 dateeritud donatsioonikirjaga anti Saaremaa superintendendi ametisse-nimetamise õigus krahv Magnus Gabriel De la Gardiele.

VI 1627–1641	Christophorus Cot(h)enius ¹¹⁹ (Kothen) [R]
II 1642–VII 1645	Theodor(us) Prätorius ¹²⁰ (Pretorius) [R]
VII 1645–X 1650	Mag. Joachim Jhering ¹²¹ [Wb]
X 1650–V 1661	Theodor(us) Prätorius ¹²² (Pretorius) [R]
IX 1662–XI 1665	Dr. Georg(ius) Preuss(ius) (Preiss) [KnB; Up; Drp; Wb]
VII 1666–III 1686	Dr. Justus Heinrich Oldekop [Hls; Up]
V 1686–X 1704	Mag. Johann Stemann [R]
1705–VIII 1706	Mag. Gabriel Skragege [Up; Je]
VII 1707–1710	Dr. Herman(n) Werner(i) Witte ¹²³ [Wb; Lpz; Je; Grw]

Narva ja Ingerimaa superintendendid (Superintendenten in Narva und Ingermannland)

Alates 1642. aastast kuulusid Ingerimaa koosseisu ka Alutaguse ja Narva linn.

VII 1641–VI 1657	Mag. Heinrich Stahl(ius) ¹²⁴ (Stahell, Staal) [R; Wb; Grw]
V 1658–VIII 1663	Dr. Johann Johannis Rudbeck(ius) [Up; Lpz]
VIII 1663–VIII 1664	Mag. Petrus Laurentius Brommius ¹²⁵ (Brom) [Up; Grw]
IX 1664–IX 1665	Mag. Salomon Matthiae [Grw; Drp]
VI 1666–XI 1672	Dr. Abraham(us) Thauvonius ¹²⁶ [Up; Å; Drp]
V 1673–1678	Mag. Ericus Johannes Albogius ¹²⁷ [Up; Drp]
V 1678–III 1681	Dr. Petrus Bång ¹²⁸ [Up; Grw]
IX 1681–VI 1689	Dr. Johann(es) Gezelius ¹²⁹ [Up; Å; F; Lpz]

Eesti kirikute juhtivvaimulikud

VIII 1688–VII 1700	Dr. Jacob(us) Jacobsohn Lange ¹³⁰ (Lang(h)) [Up; Å; Oxf]
VII 1700–VII 1701	Mag. Nicolaus (Nils) Bergius [Å; Up; Gie]
XI 1701–VIII 1704	Dr. Johann(es) Rungius [Å]

VIITED

- 1 Bergmann 1776; Carlblom 1794.
- 2 Arbusow (jun.) 1921, 79.
- 3 Pirinen 1955, 80; Veem 1990, 153–154.
- 4 Endine Dünamünde tsistertslaste kloostri abt Theoderich oli tegelikult misjonipiiskop, sest piiskop Albert von Buxhoevden oli pühitse nud ta 1211. aasta suvel Eestimaa piiskopiks (*Estonum episcopus*). Theoderich asus Lihulasse (Leal) ja sai paavsti kinnituse piiskopiametisse (*bestätigt*) alles 31. X 1213. Arbusow (jun.) 1918, 324; Sild 1938, 37–38; EA 1994, 22, 26–27; Tarvel 1997, 14.
- 5 Hermann von Buxhoevden oli Riia piiskopi Alberti vend. Pärast seda, kui Taani kuningas Valdemar II oli 1219. aasta juunis nimetanud Theoderichi surma järel uueks Tallinna ja tollase Eestimaa piiskopiks oma kaplani Wescelini, nimetas Riia piiskop sellele kohale oma venna Hermannini (*episcopus Estiensis*). Hermann sai paavsti kinnituse piiskopiametisse (*bestätigt*) 18. IV 1220 ja tema residentsiks oli ette nähtud Lihula. Taani kuningas ei lasknud teda aga oma piiskopkonda: *qui fuerat a rege Dacie ab episcopatu suo iam pluribus annis impeditus*. Henrik 1982, XXVIII:1; Gams 1873, 273; Arbusow (sen.) 1902, 59; EA 1994, 27. Kui Taani kuningas oli 7. V 1223–24. XII 1225 Schwerini krahvi käes vangis, kohtusid Riia piiskop Albert ja tema vend Hermann Dannenbergis enne Liivimaa le tagasipöördumist aprillis 1224. aastal vangistatud Valdemar II-ga. Nad saavutasid kuninga nõusoleku, et Hermann võis sõita Eestimaa le ja seada end sisse Lihulas. Lihula piiskopi tiitlit kasutas Hermann kuni 1235. aastani. Vahtre 1990, 163; Tarvel 1997, 15.
- 6 Hermannist sai tegelik Tartu piiskop (*episcopus Dorpatenses*) alles 8. I 1235. Arbusow (jun.) 1918, 324; Sild 1938, 41. Hermann

- loobus (*resigniert*) piiskopiametist 1247. aastal. Arbusow (jun.) 1918, 324.
- 7 Gamsi järgi oli perioodil 1245–1254 ametis Bernard I. Gams 1873, 273. Arbusow *junior*'i järgi oli aga koht jäänud pärast Hermanni surma 1248. aastal vakantseks ja aastatel 1249, 1254 ja 1259 olid ametiülesandeid täitnud tundmatud (*unbekannt*). Arbusow (jun.) 1918, 324. Usutavam on siiski, et vähemalt 1255. aastast alates hoolitses Tartu piiskopitooli eest Riia peapiiskop (*sedes 1255 Rigensi archidiocese subditia*) Albert Suerbeer. Gams 1873, 273, 306.
 - 8 Fridericus oli pärast 1258. aasta märtsi pühitsetud Karjala piiskopiks (*Kareliensis episcopus*), millist nimetust ta on kasutanud veel 1268. aastalgi. Aga vaevalt, et ta üldse kunagi oma piiskopkonna territooriumil on viibinud. Pirinen 1955, 79.
 - 9 Gams 1873, 273.
 - 10 Arbusow *junior* ei ole selles päris kindel (*vielleicht 1302*). Arbusow (jun.) 1918, 324.
 - 11 Arbusow *junior*'i järgi on võimalik, et Bernhard I oli astunud ametisse juba aastal (1285?). Arbusow (jun.) 1918, 324.
 - 12 Gamsi järgi oli astunud ametisse 1303. aastal. Gams 1873, 273. Arbusow seniiori järgi oli Vishusen siiski saanud paavstilt kinnituse piiskopiametisse pärast märtsi (*nach dem März*) 1302. aastal ja kõige hiljemalt olnud 1303. aasta alguses juba Tartus ametis. Arbusow (sen.) 1914, 56.
 - 13 Gamsi järgi oli koht olnud 1318. aastal vakantne (*alias dicitur Sedem vacasse 1318*). Gams 1873, 273.
 - 14 Arbusow *junior*'i järgi oli koht olnud vakantne. Arbusow (jun.) 1918, 324. Gams ei ole selle kohta midagi maininud, aga ta ei ole ka osanud täpselt öelda, millal Wesceluse ametisoleku aeg lõppes. Gams 1873, 273.
 - 15 Johannes de Vif(f)husen on surnud 1373. aasta keskel (*Mitte des Jahres*). Arbusow (jun.) 1918, 324.
 - 16 Arbusow *senior*'i ja *junior*'i järgi oli Heinrich von der Velde surnud 1377. aastal. Arbusow (jun.) 1918, 324. Tartust leitud piiskop Henricus de Velde hauaplaadile oli tema surma-aastaks märgitud aga 1378. Sild 1928, 69.
 - 17 Paavst Urbanus VI nimetas (*erwähnte*) 5. VIII 1379 Tartu uueks piiskopiks keiser Karl IV sekretäri Damero(w)i. Arbusow (sen.) 1914, 40.
 - 18 Arbusow (sen.) 1902, 143.

- 19 Arbusow (jun.) 1918, 324.
- 20 Sai paavstilt promotsiooni (*promotion*) piiskopiametisse 15. XII 1400. Arbusow (sen.) 1914, 241.
- 21 Paavst Johannes XXIII andis (*erteilt*) kinnituse 7. VII 1413. Arbusow (sen.) 1914, 169.
- 22 Saabus Tartusse 20. III 1442. Arbusow (sen.) 1902, 101. Paavst Eugenius IV andis kinnituse piiskopiametisse alles 17. III 1443. Lukas 1987, 32.
- 23 Sai paavstilt kinnituse (*consecratus*) piiskopiametisse 20. VI 1473. Arbusow (sen.) 1914, 19.
- 24 Paavst andis kinnituse piiskopiametisse 18. VII 1485. Lukas 1987, 33. Hake oli esimene Tartu piiskop, kes ei olnud pärit aadelkonnast, vaid Tartu linnakodanike hulgast. Freymuth 1927, 36.
- 25 Gamsi järgi oli ametis Joannes Buxhoevden. Gams 1873, 273.
- 26 Sai paavstilt kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 22. XII 1505. Arbusow (sen.) 1914, 189. Schrove oli juba teine Tartu piiskop, kes ei olnud pärit aadelkonnast, vaid Tartu linnakodanike hulgast. Freymuth 1927, 36.
- 27 Gamsi järgi oli ametis 5. II 1514–?. Gams 1873, 273. Arbusow *junior*'i järgi oli ametis 4. V 1514–X 1514. Arbusow (jun.) 1918, 325.
- 28 Bo(e)mho(u)wer sai paavstilt kinnituse piiskopiametisse küll juba 30. X 1514, aga alustas oma tööd Tartus alles 30. IX 1516. Gams 1873, 273; Arbusow (sen.) 1914, 28.
- 29 Arbusowite järgi oli Blankenfeldist saanud Tartu piiskop 14. VI 1518. Arbusow (sen.) 1914, 22; Arbusow (jun.) 1918, 325. Gamsi ja DSB järgi oli temast saanud piiskop alles üks kuu hiljem. Gams 1873, 273; DSB 1899, 49. Blankenfeldist sai Tartus olles Rooma absolutistlike pürgimuste kindel ja järeleandmatu esindaja. Ta nimetati 29. VI 1524 Riia peapiiskopiks, kuhu ta siirdus alles oktoobris. Riias olles täitis ta kuni oma surmani (9. IX 1527) ka Tartu piiskopi ülesandeid. Arbusow (jun.) 1918, 322; Freymuth 1927, 37, 38.
- 30 Gamsi järgi oli Wescelinus olnud ametis 1218–1236. Gams 1873, 305. Lundi peapiiskop Anders Sunesen oli 1218. aasta suvel kohtunud juba 1211. aastal Eestimaa piiskopiks nimetatud Theoderichiga, kes aga langes võitluses 1219. aasta juunis, misjärel Taani kuningas alles siis nimetas uueks piiskopiks Wescelinuse. EA 1994, 22, 26–27. Paavst Honorius III andis talle kinnituse piiskopiametisse siiski alles märtsis-aprillis 1220. Vunk 1996, 940. Wescelinuse tegevusest

- pärast 1227. aastat ei ole säilinud kirjalikke teateid. Vassar 1970, 30.
- 31 Lundi peapiiskop Uffo nimetas juunis 1238 Tallinna uueks piiskopiks dominikaani preestri Thorkilli. Ney 1960, 97. Aastast 1240 hakati Thorkilli nimetama Tallinna ja Põhja-Eesti piiskopiks. *Tallinna...* 1976, 172.
 - 32 Gams 1873, 305.
 - 33 Arbusow (jun.) 1918, 326.
 - 34 Gams 1873, 305.
 - 35 Arbusow (jun.) 1918, 326.
 - 36 Gams 1873, 306.
 - 37 Arbusow (sen.) 1902, 16.
 - 38 Nicolaus I mainib Gams. Gams 1873, 306.
 - 39 Gams 1873, 306; Arbusow (sen.) 1902, 79.
 - 40 Arbusow (jun.) 1918, 327.
 - 41 Saanud kinnituse piiskopiametisse 8. I 1324. Arbusow (sen.) 1914, 153.
 - 42 Arbusow (jun.) 1918, 327.
 - 43 Gams 1873, 306.
 - 44 Gamsi järgi oli koht pärast seda kuni 1403. aastani vakantne. Gams 1873, 306.
 - 45 Arbusow (jun.) 1918, 327.
 - 46 T(h)olke astus piiskopiks pühitsemise päeval Marienburgis, paavst Bonifacius IX loal, ka Saksa ordu liikmeks. Vent 1996, 77.
 - 47 Sai paavstilt kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 26. IV 1418. Arbusow (sen.) 1914, 205. Stolterfoth astus piiskopiks pühitsemise päeval Marienburgis, paavst Martinus V loal, ka Saksa ordu liikmeks. Vent 1996, 77–78.
 - 48 Arbusow (sen.) 1902, 143.
 - 49 Gams 1873, 306.
 - 50 Paavst Martinus V andis Üxküllile ka loa astuda Saksa ordu liikmeks. Vent 1996, 78.
 - 51 Paavst Calixtus III andis Callele ka loa astuda Saksa ordu liikmeks. Vent 1996, 78.
 - 52 Sai paavstilt kinnituse (*consecratus*) piiskopiametisse 23. VIII 1477. Arbusow (sen.) 1914, 29.
 - 53 Gams 1873, 306.

- 54 Arbusow (jun.) 1918, 327.
- 55 Sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 6. II 1514. Arbusow (sen.) 1914, 118.
- 56 Riia piiskop Albert nimetas endise Dünamünde tsistertslaste kloostri abti Godefriduse Saare-Lääne esimeseks piiskopiks juba suvel 1227. Gams 1873, 297; Tarvel 1997, 16. Tarveli järgi loovutas Godefridus 29. VI 1228 1/3 osa oma valdustest Saksa ordule, kes omakorda kohustus uut piiskopkonda sõjaliselt kaitsma. Tarvel 1997, 16. Arbusow *junior*'i järgi on Godefriduse piiskopiamet alanud alles augustis 1228. Arbusow (jun.) 1918, 325; EA 1994, 32. Tõenäoliselt on Godefridus saanud augustis paavsti kinnituse piiskopiametisse.
- 57 Arbusow (jun.) 1918, 325.
- 58 Arbusow (sen.) 1902, 16.
- 59 Gams 1873, 297.
- 60 Gams tunneb nimega Jacobus I. Gams 1873, 297; Respective 8.1297. Arbusow (sen.) 1902, 50.
- 61 Sild 1928, 60.
- 62 Toomhärä (*Domherr*) Hapezelle ei olnud piiskop, vaid hooldaja. Arbusow (jun.) 1918, 325.
- 63 Sai kinnituse piiskopiametisse (*bestätigt*) 28. III 1385. Gams, 1873, 297; Arbusow (jun.), 1918, 325.
- 64 Schuwen(p)flug pettus Saaremaale saabudes oma piiskopkonna vaesuses ja sõitis peagi tagasi Rooma. Vent 1996, 79.
- 65 Premonstraalane Christian(us) Kuband oli pärit paavst Martinus V lähikondlaste hulgast. Vent 1996, 79.
- 66 Promoveeriti (*promotion*) piiskopiks 4. XI 1432. Arbusow (sen.) 1914, 191.
- 67 Saaremaa toomkapiitel valis uueks piiskopiks toomhärä Ludolf Grove, kes nimetati Baseli kontsiilil ka ametisse. Saksa ordu pöördus paavst Eugenius IV poole ja lasi tal provideerida ordu peaprokuraator Jo(h)annes Creuli. Ludolf Grovel õnnestus siiski takistada Creuli saabumist Saaremaale. Vent 1996, 79.
- 68 Paavst Eugenius IV andis talle 20. III 1439 kinnituse piiskopiametisse, aga Creulil õnnestus pääseda oma piiskopkonda alles 1449. aastal, kui Saksa ordu tungis Saaremaale ja tal läks korda 9. III 1449 Ludolf Grovega võimu jagamises kokku leppida (*Vergleich*). Arbusow (jun.) 1918, 326; Vent 1996, 79, 124.

- 69 Saaremaa toomkapiitel valis 24. III 1458 uueks piiskopiks Tartu ja Saaremaa toomhärja Johannes Vatelkanne. Paavst Pius II kuulutas toomkapiitli valiku tühiseks ja nimetas ise 12. VII 1458 uueks piiskopiks ordu peaprokuraatori Jodocus Ho(h)ensteini ja andis talle paavsti kinnituse (*päpstliche konfirmation*) piiskopiametisse 23. VIII 1460. Arbusow (sen.) 1914, 86; Vent 1996, 79. Ho(h)enstein pääses oma piiskopkonda aga alles pärast elekt Johannes Vatelkanne surma (1468) 1469. aasta juunis. Gams 1873, 297; Vent 1996, 79–80, 124.
- 70 Gamsi järgi oli de Wetberch olnud piiskopiametis juba 24. VI 1470. Gams 1873, 297; DSB järgi oli de Wetberch siiski veel (*noch als*) 24. VI 1470 järel esinenud (*erscheint*) kui Tallinna Toomhärja (*Domherr*) ja alles 22. I 1472 järel kui Saaremaa piiskop. DSB 1899, 613. Arbusow *senior*'i järgi valiti de Wetberch piiskopiks 8. II 1471 ja nimetati ametisse (*bezeichnet*) 1471. aasta juunis. Arbusow (sen.) 1914, 235.
- 71 Gams 1873, 297.
- 72 Arbusow *senior*'i järgi oli Orgas olnud *factus est episcopus* 1. IV 1492. Arbusow (sen.) 1914, 154; Arbusow *junior*'i järgi 26. III 1492. Arbusow (jun.) 1918, 326.
- 73 Kieveli õpingute kohta ei teata. EBL 1926–1929, 175.
- 74 Bey kasutas enne ametisse nimetamist tiitlit: elektik. Lukas 1987, 36. Paavst andis talle kinnituse piiskopiametisse (*bestätigt*) 16. VIII 1532. Arbusow (sen.) 1914, 15. Bey oli ühiskondlikult sünnipäralt juba kolmas Tartu piiskop, kes ei olnud pärit aadelkonnast, vaid Tartu linnakodanike hulgast. Freymuth 1927, 36.
- 75 Sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 21. IV 1544. Arbusow (sen.) 1914, 166.
- 76 Sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 25. VI 1554. Arbusow (sen.) 1914, 233. Keegi Hermann(i) de Wesalia on immatrikuleeritud 1465. aastal Kölni ülikoolis. MUK 1979, 735. Keegi Hermannus Terdram de Wesalia on immatrikuleeritud 1478. aastal Rostocki ülikoolis. MUR 1889, 211.
- 77 Freymuthi järgi oli esimeseks Jurjevi-Viljandi piiskopiks Flawi. Freymuth 1926, 47. Toetudes Novgorodi kroonikakirjutajate kirjutistele, on Angermann seadnud kahtluse alla Flawi-nimelise piiskopi olemasolu. Angermanni järgi nimetati 14. X 1570 esimeseks piiskopiks Kornilij, millest algas ka piiskopkonna tegelik ajalugu. Angermann 1966, 233.

- 78 Kornilij nimetati 14. X 1570 Jurjevi-Viljandi piiskopiks, kuid ta saabus Tartusse alles 1572. aasta augusti lõpul. Angermann 1966, 237.
- 79 Savva nimetati ametisse 20. XII 1578, kuid piiskopitooli vahetus toimus alles 1579. aasta kevadel. Arbusow (sen.) 1914, 182; Angermann 1966, 237, 241.
- 80 Sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 21. VII 1525. Arbusow (sen.) 1914, 217.
- 81 Valiti (*gewählt*) 18. VIII 1531 ja sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 30. VIII 1531. Arbusow (sen.) 1914, 178.
- 82 Arbusow (sen.) 1914, 9; Arbusow (jun.) 1918, 327.
- 83 Gams 1873, 306; Arbusow (sen.) 1902, 39.
- 84 Sai paavsti kinnituse (*bestätigt*) piiskopiametisse 22. III 1553. Arbusow (sen.) 1914, 7.
- 85 Arbusow *senior*'i järgi oli Wrangel olnud ametis veel 1560. aasta novembris. Arbusow (sen.) 1902, 143. Wrangel müüs aga Tallinna piiskopkonna juba 29. VI 1560 Holsteini hertsog Magnusele. Renner 1562 (1995), 134.
- 86 Taani kuningas Frederik II ostis Johannes van Münchhausenilt 1559. aasta septembris Saare-Lääne piiskopkonna ligi 30 000 taalri eest ja kinkis selle oma vend Magnusele, kes ostis lisaks endale 1560. aasta juunis ka Tallinna piiskopkonna. Frederik II nimetas Magnuse ka nende alade piiskopiks ja 1560. aasta augusti Pärnu (Pernau) maapäevadel tunnustas rüütelkond teda kui Saaremaa piiskoppi ja Tallinna piiskopkonna valitsejat. EBL 1926–1929, 296. Arbusow *senior*'i järgi on Magnusel olnud järgmised tiitlid (*Titel*): *Von Gottes Gnaden Bischof der Stifte Osell, Wieck und Curland* (V 1560–III 1563); *der St. Osell, Wieck und Curland, administrator des Stiftes Revel* (I 1561, XII 1561, IV 1563, IV 1569); *Bischoff der Stieffte Osell, Wieck, Curland und Revel* (I 1566, II 1566, IV 1566, V 1566). Arbusow (sen.) 1902, 27. Magnus oli Tallinna piiskopkonna piiskop ainult nimeliselt (*nominell*). Arbusow (jun.) 1918, 327. Tegelikuses ainult kuni 1561. aasta augustini. Arbusow (sen.) 1914, 336.
- 87 Von Geldern oli tollal veel Tallinna linna superintendent, kelle ülesandeks sai tegutseda ka maakirikute korraldajana ja visitaatorina. Carlblom 1794, 90; Sild 1938, 143.
- 88 Endine Turu piiskop Folling(ius) nimetati 1565. aastal Eestimaa piiskopiks, aga ta suri enne ametisse astumist. EA 1994, 49. Winter

- väidab ekslikult, et Folling(ius) oli Upsala piiskop. Winter 1987, 39.
- 89 Von Geldernit hakati 13. VIII 1569 nimetama ka esimeseks Liivimaa luterlikuks piiskopiks (*zum ersten lutherischen Bischof über ganz Liefland ernannt*). Carlbom 1794, 5. *Bischof über Reval, Ösel und Wiek und die andern schwedischen Ländern in Livland*. Westling 1927, 141.
- 90 Põhjus oli Saksa rüütelkonna ja Rootsi valitsuse vahelises tülis selle üle, kuidas oleks pidanud toimuma uue piiskopi ametissenimetamine. Koolmeister 1962, 95. Veelgi olulisemaks põhjuseks niisugusele eriolukorrale olid ka kuningas Johan III enda tollased kirikupoliitilised kavatsused. Just sel perioodil soovis kuningas tugevdada sidemeid Rooma kirikuga ning tema suureks unistuseks oli viia Rootsi kirik tagasi katoliku kiriku osadusse. Johani arust oli tähtis saada mõnele kuningriigi piiskopitoolele isik, kellele oleks olnud Rooma silmis *successio apostolica*. Seepärast polnud kuningal neil aastail ka tahtmist täita vakantseid piiskopitoole — ta ootas apostelliku suktsessiooni küsimuse lahendust. Piiskopitoolide tühjaks jäädes täitis ta meeleldi need vaid ajutiselt ja määras mõne sobiva vaimuliku (pastori) superintendendiks, kes ei saanud piiskopikspühitsust ja kellel seetõttu ei olnud ka endal pühitsemisõigust. Alles 1583. aastal, kui Johan oli juba loobunud oma lootusest ja soovist saada Roomas pühitsetud piiskop Rootsi kirikule piiskopiks, täideti mitmed vakantsed piiskopitoolid. Paarma 1980, 71. Kirikliku elu eest hoolitsesid igasuguste erivolitusteta Tallinna linna superintendendid: Mag. Adrian Schröder ja Joachim Walter. Carlbom 1794, 90.
- 91 Westlingi järgi oli Johan III määranud uue piiskopi valimise juba 1582. aasta sügisel, kus nimetas Agricola Tallinna piiskopiks ja Haapsalu (Hapsal) administraatoriks. Westling 1900, 136; 1927, 141. Kjöllerströmi järgi kutsus kuningas alles 9. II 1583 dateeritud kirjaga Linköpingi, Skara ja Växjö piiskopid Stockholmi, et nad koos peapiiskopiga viiksid läbi Västeråsi, Turu ja Tallinna piiskoppide valimise. Kjöllerström 1952, 32. Peapiiskopiks valitud Andreas Björnram pühitses seejärel Upsalas alles 8. IX 1583 Agricola Tallinna piiskopiks. Selle kohta, kas tema puhul viidi läbi ka mingisugune piiskopiksvahtimine, ei ole Paarma arust säilinud kindlaid andmeid. Võimalik, et juba ametis olnud piiskopid võisid kuninga poolt tehtud valiku kohta öelda vaid oma arvamuse. Agricola oli uue liturgia pooldaja ja kuninga soosingut nautiv mees, kellele võis suuremate kahtlusteta usaldada uue missaraamatu *Liturgia Svecanae Ecclesiae*

- catholicae et orthodoxae conformis* (Punane raamat, 1576), mille eesmärgiks oli olnud Rootsi kiriku ühteviimine Rooma kirikuga, et ta rakendaks seda oma uues piiskopkonnas. Kaks päeva hiljem kirjutas Agricola alla kirjalikule kohustusele, milles ta lubas niihästi osutada ustavust dünastiale kui ka järgida ja oma piiskopkonnas ellu viia *Punase raamatu* ja *Nova ordinantia* (1575) kohaseid tseremooniaid. Paarma 1980, 86. Agricola saabus Tallinna siiski alles 1584. aasta augustis. Carlblom 1794, 5; EA 1994, 54.
- 92 Dubberch ei olnud piiskop, aga ta jätkas kuninglike komissaride poolt volitatud visitaatorina siinse kirikuelu korraldamist. Carlblom 1794, 7.
- 93 Gaza oli olnud Stockholmi Suurkiriku (Storkyrka) abipastor, kes kõrvaldati 9. VI 1589 ametist, süüdistatuna kuuenda käsu rikkumises. Ametist vallandatuna siirdus Gaza Narva. Wieselgren 1940, 33; 1943, 133. Kuningas nimetas Gaza 4. IV 1610 uuesti ametisse Tallinnas ja esimene suuline määrus oli tõenäoliselt selleks antud juba 1604. aastal. Paucker 1849, 55. Gazal puudus aga kuninga kirjalik volikiri, mistõttu tema kõrval toimisid superintendentidena ka Tallinna ja Haapsalu ülempastorid (*Oberpastor*) Dr. Heinrich Vestring ja Mag. Heinrich Lindemann. Paucker 1849, 287, 337. Tekkinud olukord oli arusaamatusi sünnitav ja vaimulikkond nõudis 17. XII 1611 Nyköpingi riigipäevil, et Tallinna vakantne piiskopitool täidetaksi kiirelt. Koolmeister 1962, 93. Gazale anti seejärel 1627. aasta veebruaris tiitel: *Superintendent und Vicarius Episcopi*. Carlblom 1794, 7; Westling 1921, 192. Gaza teoloogilistest õpingutest ja õppekohast ei ole säilinud teateid (*studier okända*). Hellström 1951, 463.
- 94 Sai paavsti kinnituse (*bestättigt*) piiskopiametisse 3. VIII 1532. Arbusow (sen.) 1902, 59.
- 95 Sai paavsti kinnituse (*bestättigt*) piiskopiametisse 9. I 1542. Arbusow (sen.) 1914, 145; Gamsi järgi oli Münchhausen olnud ametis kuni 6. III 1560. Gams 1873, 297. Müties aga 1559. aasta septembris Saare-Lääne piiskopkonna Frederik II-le, loobus Münchhausen sellega ka piiskopitoolist. EBL 1926–1929, 296.
- 96 Magnus saabus Saaremaale juba aprillis ja Arbusow *junior*'i järgi algas siis ka tema ametiaeg. Arbusow (jun.) 1918, 326. Formaalset valiti Magnus Saaremaa piiskopiks aga alles 13. V 1560. Sild 1938, 139. Taani kirikuseadus (*Ordinatio ecclesiastica*, 1537) hakkas Saaremaal kehtima 1562. aastal. See kirikuseadus ei tundnud konsistoriaalset korda ja piiskopid kandsid superintendendi nime. Sild 1938, 139. Magnus siirdus 1577. aasta detsembris Kuramaale

- Piltene piiskopkonda ja oli järgmise aasta veel vaid formaalselt Saaremaa superintendent. Arbusow (jun.) 1918, 326; EA 1994, 52. Ilja asetab ekslikult Magnuse katoliiklaste hulka. Ilja 1993, 180. Magnuse vahendusel pääsesid Saaremaal mõjule protestantliku Taani mõjud. Sild 1938, 139.
- 97 Inspektor-superintendentina tegutses aastatel 1582–1584 Johannes Syfert ja visitaatorina 1597. aastal Paulus Kien. EP 1977, 135. Sildi järgi oli 1623. aastast alates täitnud superintendendi ülesandeid mõni Taani superintendentist sõltuv praost. Sild 1938, 140.
- 98 Gams tunneb Võnnu piiskoppidest ainult kahte viimast. Gams 1873, 359. Arbusow (jun.) aga nimetab Võnnu piiskoppidena ka kahte esimest. Arbusow (jun.) 1918, 327. Helk tunneb Võnnu piiskoppidena jälle kolme viimast. Helk 1977, 21.
- 99 Mieleüski suri ootamatult (*der Tod ereilte ihn*) juba 1583. aastal. Helk 1977, 267.
- 100 Nidecki nimetati Mieleüski järglaseks juba sügise lõpul (*Spütherbst*) 1583. aastal, aga sai volikirja alles 29. XII 1584 (gregoriaanliku kalendri järgi) ja paavstliku dispensatsiooni (*päpstlichen Dispens*) alles 1585. aasta mais. Helk 1977, 49, 116. Gamsi järgi 29. V 1585. Gams 1873, 359. Arbusow *junior*'i järgi 20. V 1584. Arbusow (jun.) 1918, 327. Arvatavasti on Arbusow *junior*'i mainitud aastaarvu puhul tegu trükkiveaga.
- 101 Sellest hoolimata, et Schenking on kasutanud piiskopi tiitlit kuni surmani, 1632. aastani, on ta olnud Arbusow *junior*'i järgi Võnnu piiskop ainult 1621. aastani. Arbusow (jun.) 1918, 327. Gamsi järgi aga 1628. aastani. Gams 1873, 359. Et Tartu, Pärnu ja Viljandi kuulusid Võnnu roomakatoliku piiskopkonna alla, siis on palju olulisem teada, kui kaua need territoriaalsed keskused püsisid Võnnu piiskopkonna alluvuses. Riia alistus rootslastele 15. IX 1621 ja septembris vallutasid rootslased tagasi Põltsamaa, Viljandi ja Tarvastu. Poola garnison Tartus alistus rootslastele 26. VIII 1625 ja 16. IX 1629 Rootsi ja Poola vahel sõlmitud rahulepinguga läks kogu Mandri-Eesti rootslastele. EA 1994, 58–59. Seega võib järeldada, et Schenkingi tegelikud volitused Eesti aladel lõppesid 1625. aasta augustis, mil Tartu läks rootslaste võimu alla ja sellega ka Liivimaa superintendendi Samsoni alluvusse, kes oli saabunud Riiga juba 1622. aasta augustis.
- 102 Napiersky järgi oli Virginius ase-superintendentina toiminud 1649–1656. Napiersky 1843, 10; 1852, 88. Westlingi järgi nimetati Virginius ase-superintendentiks 21. VI 1644. Westling 1900,

132. Westling on hiljem aga ka öelnud, et Virginius toimis ase-superintendentina aastatel 1643–1648. Westling 1927, 144.
- 103 Sta(h)lenius pühitseti 30. VIII 1649 Växjö piiskopiks. VSH 1921, 28. Tõsi, volikirja oli ta saanud juba 28. VIII 1649, kuid sellegipoolest ei lahkunud ta kohe Liivimaalt ega asunud täitma Växjö piiskopi ülesandeid. Enne tuli leida Liivimaa superintendendi ametikohale uus kandidaat, mis selgus alles 8. V 1650. Westling 1900, 135; Põld 1933, 34.
- 104 Wittenberglase Abraham Caloviuse õpilane ja usaldusväärne luterlik ortodoks Zacharias Klingius nimetati 8. V 1650 Liivimaa superintendendiks ja Tartu ülikooli prokantsleriks, kuid volikirja ta sai alles 7. IX 1650. Klingius ei saanud kohe Liivimaale, vaid viibis Stockholmis kuni 1. VIII 1651 ja saabus Tartusse alles 8. VIII 1651. UÄH I, 1842, 187; Westling 1900, 135; Sild 1938, 160; TÜA 1985, 20, 23. Hellströmi järgi on Klingiuse lahkumine Tartust ja Liivimaa superintendendi ametist toimunud juba 24. IV 1656, mil temast sai kogu Rootsi armee kindralsuperintendent ja kuninga ülemõuejutlustaja (*överhovpredikant*). Hellström 1951, 530. Kahtlen tõsiselt Hellströmi väidetes. Venemaa ja Rootsi vahel puhkes sõda 3. VI 1656, Tartu piirati sisse 28. VII ja alistus alles 12. X 1656, mille ajal ja eriti pärast kapitulatsioonilepingut, siirdus Tartu ülikooli professorkond Tallinnasse. EA 1994, 62–63. Napiersky ja Westlingi järgi siirdus tollal (*bei dem Einfalle der Russen*) ka Klingius Tallinnasse ja sealt hiljem Stockholmi. Napiersky 1851, 35; Westling 1900, 138. Napiersky järgi nimetati Klingius 24. IV 1658 Rootsi armee kindralsuperintendendiks ja kuninga ülemõuejutlustajaks. Napiersky 1851, 35. Aastaid hiljem pühitseti Klingius 27. V 1665 Stockholmis Göteborgi piiskopiks. Laasonen 1977, 17, 24.
- 105 Venemaa ja Rootsi vahel puhkes Balti provintside pärast 3. VI 1656 sõda. Tartu kapituleerus venelastele 12. X 1656 ja Vene sõjavägi jätkas liikumist Riia suunas. EA 1994, 62–63. Averdunck põgenes Lüübekisse, kuid pöördus kindralkuberneri korraldusel peagi tagasi Riiga, kus toimis kuni 22. XI 1660 superintendendi asemikuna (*stellvertretend*). Napiersky 1850, 7; Westling 1901, 43; EP 1977, 158.
- 106 Gezelius saabus Riiga alles 23. XI 1661 ja võttis Averdunckilt üle superintendendi ametikohustused, mis olid seni tõenäoliselt veel kuulunud Averdunckile. Westling 1901, 44. Et Gezelius oli saanud Liivimaa superintendendiks riigikantsler Magnus Gabriel De la Gardie soovitusel, siis just De la Gardiele Riias 2. IX 1664 saadetud kirjas palus Gezelius end siinsest vaevarikast ametist üle viia kuhu-

- gi rahulikumale kohale. See kiri muudab neid varasemaid käsitlusi, mille järgi Gezeliusale on saadetud informatsiooni selle kohta, et teda on valitud Turu piiskopiks, juba augusti alguses. Gezelius ei teadnud kirja kirjutades veel enda nimetamisest Turu piiskopiks. Laasose järgi on üks võimalus asja seletada nii, et 6. VIII 1664 riigiregistratuuris Gezeliusale kirjutatud kiri saadeti talle hiljem, kui tema valimine Turu piiskopiks 31. VIII 1664 oli lõplikult otsustatud. Sügis oli juba käes, kui Gezelius sai Riias teada oma valimisest ja kuigi valitsuse kiri eeldas tema siirdumist kohe uude ametisse, ei võinud Gezelius siiski nii äkki jätta oma ametiülesandeid Riias. Veel 14. X 1664 kirjutatud kirjas teatas ta, et läheb sooritama visitatsiooni Venemaa piiriäärsetes kogudustes. Alles 1665. aasta jaanuaris alustas Gezelius reisi Ingerimaa kaudu Soome ja saabus Turku 3. III 1665. 27. V 1665 pühitseti Gezelius Stockholmis Turu piiskopiks. Laasonen 1977, 19, 22–24.
- 107 Tallinna Oleviste koguduse pastor Elveringius sai kuningalt 11. XI 1664 kutse (*den Ruf zur livl. Superintendentatur*), kuid tema haigus takistas tal asumast superintendendi ametisse ja ta pidas paremaks edasi jääda Tallinnasse, kus suri 18. VII 1670. Napiersky 1843, 10; 1850, 61; Paucker 1849, 338. Elveringiuse haiguse tõttu täitis Gezelius, ise juba küll Turus olles, veel kevadel ja 1665. aasta juulis mõningaid eelneva ametikohaga seotud ülesandeid ning koostas Liivimaa kirikukorralduse, mis valmis 1668. aasta sügisel. Laasonen 1977, 24, 55, 438.
- 108 Saaremaa superintendent Preussius nimetati Liivimaa superintendendiks juba 18. XI 1665, kuid ta astus ametisse (*Antrittsrede*) alles 19. XII 1666. Napiersky 1851, 118. EP järgi oli tema tiitliks olnud juba siis kindralsuperintendent. EP 1977, 379. Kindralsuperintendendi nimetus võeti Liivimaal kasutusele siiski alles 1678. aastal. Siid 1938, 162; DBE 1996, 320. Kuninga määrusega nimetati Preussiust 23. VII 1674 alates veel ainult Tartu ja Pärnu superintendendiks, kellena ta tegutses 1675. aasta detsembrini. Napiersky 1851, 118.
- 109 1655. aastal Liivimaa kuberneriks tulnud Claes Akeson Tott tegi siin aktiivset tööd kirikuelu uuendamiseks ja kutsus 12. II 1673 superintendendiks ülemfalzlasest Sulzbachi superintendendi Johann Fischeri. Sulzbachi tunti kõikjal kui müstiliste spiritualistide pelgupaika. Veel samal aastal, kui Fischer nimetati Liivimaa superintendendiks, kohtus ta Frankfurdis 12.–13. VI 1673 luterliku pietisti Philipp Jakob Speneriga. Tutvudes Speneriga, levitas Fischer hiljem Liivimaa vaimulikonna keskel *Pia desideria*'t (1675) ja avaldas 1679. aastal ka trükiis "pietismi isa" Johann Arndti *Wahrem Chris-*

- tentum'i (1610). Wallmann 1992, 55, 58, 67. Kuigi Fischer nimetati superintendendiks 12. II 1673, astus ta ametisse (*i ämb*) alles 23. VII 1674. SBL 1964–1966, 56. EP ja EA väidavad ekslikult, et Fischer oli kindralsuperintendent juba 1675. aastast alates. EP 1977, 224; EA 1994, 64. Sildi ja DBE järgi nimetati ta kindralsuperintendendiks 1678. aastal. Sild 1938, 162; DBE 1996, 320. Wieselgreni järgi 5. VII 1678. Wieselgren 1964, 30. Fischerit sunniti 1698. aastal Stockholmist saabunud korralduste järgi tema pietistlike vaadete ja kuninga tegevust kritiseerivate avalduste pärast lahkuma kindralsuperintendendi ametist. Backmeister on öelnud otse, et Fischer "verliess aber 1698 Liefland". Backmeister 1764, 215. Georg von Rauch on seda väljendanud järgmiselt: "Es waren 25 Jahre, die er hier in schwedischen Diensten gestanden hatte." Rauch 1943, 189. Et Fischer kutsuti superintendendiks 1673. aastal, siis saab ka von Rauchile toetudes kätte aasta 1698. TÕA 1982, 81, 107. Kogu matemaatilise tehte probleem on aga selles, et Fischer astus superintendendi ametisse alles 23. VII 1674. Tõele on ehk lähemal Westling, kes on Fischeri tegevusaja pikkuse kohta öelnud: "i mer är 25 år". Westling 1901, 93. Igal juhul on kindel, et Fischer lahkus Liivimaalt Saksamaale 1699. aastal, kui selgus, et Tartu ülikool kolib Pärnusse. Napiersky 1850, 68; EBL 1926–1929, 91; Sild 1938, 165. Kuid kas ta oli siis veel Liivimaa kindralsuperintendent või mitte? Westling viitab kuningas Karl XII 4. V 1699 dateeritud kirjale, milles keelatakse Fischerit loobuma Saksamaale reisimisest, ja hoiatatakse, et kui ta ei saabu reisilt tagasi Liivimaale enne 1. X 1699, siis nimetatakse keegi teine kindralsuperintendendiks. Hiljem pikendati kuninga 30. XII 1699 dateeritud kirjaga seda aega kuni 1. V 1700. Westling 1901, 93–94. Nii on tõenäoliselt Fischeri tegevus lõppenud 1699. aasta mais. Aastal 1701 nimetati Fischer Magdeburgi kindralsuperintendendiks. Backmeister 1764, 216.
- 110 Bergius saabus Liivimaale alles 1702. aasta kevadel. EBL 1926–1929, 42.
- 111 Sildi järgi oli Skragge nimetatud juba 1706. aastal Tartu ülikooli prokantsleriks ja Liivimaa kindralsuperintendendiks. Sild 1938, 165. TÕA järgi kas 1706. või 1707. aastal. TÕA 1982, 81. Napiersky ja Westlingi järgi oli Skragge nimetatud kindralsuperintendendiks ja antud vastav volikiri 16. VI 1707. Napiersky, 1852, 51; Westling 1901, 95.
- 112 Winter väidab ekslikult, nagu oleks Jhering(k) olnud Tallinna piiskop juba 1. I 1638. Winter 1987, 50. Nyköpingi praost Jhering(k) sai kuningalt kutse piiskopiametisse alles 1. II 1638 ja kuninga vo-

- likirja 2. VI 1638. Kjöllersström 1952, 74. Paucker väidab ekslikult, et Jheringiuse piiskopiks nimetamine leidis aset alles 1. VI 1638. Paucker 1849, 9. SSH järgi täpsemad andmed Jheringiuse teoloogilistest õpingutest puuduvad. SSH II, 1898, 449. Keegi Ioachimus Ihering on immatrikuleeritud aga 1608. aastal Wittenbergi Akadeemias. AAV 1934, 72.
- 113 Kuningas nimetas Virginiuse Eestimaa piiskopiks 1658. aasta mai keskel. Kjöllersström 1952, 100. Uus piiskop saabus Tallinnasse 8. VIII 1658. Paucker 1849, 11.
- 114 Pfeiff valiti Hellströmi järgi piiskopiks 5. II 1665. Hellström 1951, 561. Pauckeri järgi valiti Pfeiff piiskopiks 6. II 1665 ja kutsuti ametisse (*vocirt*) 4. VI 1665. Paucker 1849, 12. Kjöllersströmi järgi nimetati Pfeiff piiskopiks ilma valimisteta ja ta sai kuninga volikirja 15. II 1665. Kjöllersström 1952, 105, 116. Carlblomi ja Pauckeri järgi oli Pfeiff surnud 27. III 1676. Carlblom 1794, 6; Paucker 1849, 12. Kuid Westlingi järgi alles 13. II 1677. Westling 1927, 146. Hellströmi järgi suri Pfeiff Tallinnas 27. III 1676 ja maeti Tallinna Toomkirikusse 13. II 1677. Hellström 1951, 561.
- 115 Jacob Hellwig(ius) nimetati piiskopiks ilma valimisteta ja ta sai kuninga volikirja 14. III 1677. Kjöllersström 1952, 116. Tallinnas oli Hellwig(ius) üks tuntumaid spenerliku pietismi esindajaid ja vahendajaid. Wallmann 1997, 80.
- 116 Gerth nimetati piiskopiks ilma valimisteta ja ta sai kuninga volikirja 2. V 1685. Kjöllersström 1952, 116. Gerth nimetati 13. X 1691 ka Tallinna piiskopiks. Carlblom 1794, 6.
- 117 Saleman(n) oli ainus Eestimaalt pärit Rootsi-aegne piiskop. Liiv 1935 [1996], 44. Saleman(n) sai kuninga volikirja piiskopiametisse 1. IX 1693. Kjöllersström 1952, 138. Kuid ta pühitseti Upsala Toomkirikus ametisse alles 1695. aastal. Koolmeister 1962, 106.
- 118 Westlingi järgi sai Lange piiskopiks 4. VII 1710. Westling 1927, 151. Olen kindel, et aastaarvus on trükiviga, sest ta nimetati piiskopiks 4. VII 1701. Kjöllersström 1952, 140. Lange alustas oma tööd alles 1702. aastal. Hupel 1786, 407. Poltava lahingute järel avanes Venemaale võimalus vallutada kogu Baltikum. Tallinn sattus vene laste piiramisrõngasse 1710. aasta augustis. Lange oli põgenenud aga juba aegsasti Stockholmi, kus kuningas nimetas ta 21. IV 1711 Linköpingi piiskopiks. Hähl. 1846, 34; Kjöllersström 1952, 149, 153.

- 119 Aastal 1639 toimunud vahejuhtumi (*Exzessen*) ja ebaviisaku-
se (*unziemlich*) pärast eemaldati Cot(h)enius 1641. aastal ameti-
st (*Verhaltens suspendiert*). EP 1977, 199.
- 120 Brömsebro rahulepingu järel kaotas Prätorius oma superintenden-
dikoha ja ta tegutses 1650. aastani Saaremaa praostina. Cederberg
1925, 98.
- 121 Schmidt järgi oli Jhering toiminud superintendent Prätoriuse ase-
mikuna (*stellvertretend*) 1645. aastast alates. Schmidt 1939; EP
1977, 281. Westlingi ja EBLi järgi aga alles 1646. aastast alates.
Westling 1927, 143; EBL 1926–1929, 172. Kumba daatumit õigeks
pidada, ei ole siinkohal vahest kuigi tähtis. Brömsebro rahuleping
sõlmiti 3. VII 1645, mistõttu alluvussuhete muutus toimus *de jure* ka
kohe pärast rahulepingu allakirjutamist. *De facto* võis see teostuda
tõepoolest alles 1646. aastal.
- 122 Krahv Magnus Gabriel De la Gardie korraldusel koostasid praost
Prätorius ja Saaremaa pastorid nelja komissari juhtimisel Saare-
maa jaoks uue kiriku- ja konsistoriaalseaduse. Eeskujuna kasutati
*Konsistorial- und Kirchenvisitations-Ordnung, wie es im ganzen
Liefflande einführo zu halten* (1634) kava. See uus kiriku- ja kons-
istoriaalseadus, mis andis krahv De la Gardiele superintendendi
ametissenimetamise õiguse, kirjutati nelja komissari poolt 10. VII
1650 alla. Krahv De la Gardie kiitis uue seaduse heaks ja kirju-
tas sellele alla 28. X 1650. Cederbergi järgi oli ta mõne aja eest
ka praost Prätoriuse uuesti Saaremaa superintendendiks nimetanud.
Cederberg 1925, 98, 102.
- 123 Rootsi armee sai 27. VI 1709 Poltava lahingus lüüa, ning sellega
avanes Venemaal võimalus vallutada lõplikult kogu Baltikum. Saa-
remaa keskus Kuressaare (Arensburg) sattus venelaste kätte 12. IX
1710. EA 1994, 72. Cederbergi järgi põgenes Witte venelaste eest
Stockholmi, kus tegutses mõnda aega kuningliku õuejutlustajana.
Rootsi riiginõukogu nimetas Witte 16. IX 1721 Turu piiskopkonna
piiskopiks. Cederberg 1941, 287. Westéni ja Strandbergi andme-
tel leidis Witte põgenemine aset 1710. aastal. Westén 1801, 278;
Strandberg 1832, 24. Schmidt ja EP järgi siiski juba 1709. aastal.
Schmidt 1939; EP 1977, 136. Witte oli tegelikult juba 1708. aasta
sügisest alates otsinud aktiivselt võimalusi Saaremaalt lahkumiseks,
et siirduda Rootsi mõnele vabale piiskopitoolele. Teda ongi 23. II
1710 esitatud üheks Växjö piiskopikandidaadiks. Witte viimane
Saaremaalt kuningale saadetud kiri on dateeritud 5. VII 1710, nii et
tema põgenemine Rootsi sai toimuda alles pärast seda. Kjölleström
1952, 147–150.

- 124 Hupeli järgi oli Stahl superintendendiks nimetatud kuu aega varem ehk 16. VI 1641. Hupel 1786, 407. Pauckeri, Akianderi ja EBLi järgi siiski 16. VII 1641. Paucker 1849, 56; Akiander 1865, 61; EBL 1926–1929, 490.
- 125 Akianderi järgi oli Brommius nimetatud superintendendiks 27. VIII 1668. Akiander 1865, 63. Aastaarvus on trükiviga.
- 126 Turu ülikooli prokantsler ja teoloogiaprofessor Abraham Thauvonius nimetati superintendendiks ja sai volikirja ametisse 23. VI 1666. Väänänen 1987, 284. Kuid ta astus (*tillträdde*) superintendendi ametisse 1667. aasta kevadel. Laasonen 1977, 295; Väänänen 1987, 284. FBH väidab ekslikult, et Thauvonius oli olnud tollal Tallinna superintendent. FBH 1903, 2196.
- 127 Hupeli ja Akianderi järgi oli Alboгийus surnud 1678. aastal. Hupel 1786, 407; Akiander 1865, 64. Väänäse järgi 1678. aasta alguses (*i början*). Väänänen 1987, 145. Narvast leitud superintendent Ericus Alboгийuse hauaplaadile oli tema surma-aastaks märgitud aga aasta 1675. Sild 1928, 53. Kas tõesti võis kiviraidur eksida?
- 128 Hupeli järgi oli Petrus Bång nimetatud superintendendiks 1679. aasta aprillis. Hupel 1786, 407. Bång nimetati ametisse ja sai volikirja siiski juba 8. V 1678. Akiander 1865, 64; 1868, 48; FBH 1903, 302; Väänänen 1987, 167. Kuid ta astus ametisse alles 1679. aastal. Väänänen 1987, 167. Tõenäoliselt aprillis, nii nagu Hupel oli arvanud. Hupel 1786, 407.
- 129 Gezelius ei lahkunud Narvast kohe, Lange saabudes suvel 1689 Narva, vaid viibis seal veel 1689. aasta juulis. Väänänen 1987, 196.
- 130 Hupeli järgi oli Lange nimetatud superintendendiks 1690. aastal. Hupel 1786, 407. Carlblomi järgi oli Lange nimetatud superintendendiks siiski juba 1687. aastal. Carlblom 1794, 7. Mõlemad eksivad, sest tegelikult sai Lange ametisse nimetamise ja volikirja 18. VIII 1688. Akiander 1865, 65; Westling 1927, 151; Väänänen 1987, 224. Lange astus ametisse aga alles suvel 1689, tõenäoliselt juunis. Väänänen 1987, 224.

(Järgneb)

ARVUSTUS

ILLUSOORSED LÕPLIKKUSED

Erik Schmidt. *Optical Illusions: The Life Story of Bernhard Schmidt, the Great Stellar Optician of the Twentieth Century.* Estonian Academy Publishers: 1995. 159 p. + 48 ill.

Meie sajandi 20 tippastronoomi hulka on asjatundjad arvanud koguni kaks Eestist pärit meest, nimelt Mittweida ja Hamburgi optiku Bernhard Schmidt ning Tartu ja Armagh' astrofüüsiku Ernst Öpiku. (Sellele on osutanud ka Heino Eelsalu ja Mihkel Jõeveer kirjutises "Ernst Öpiku teaduslike ideede, teooriate ja astronoomiakoolkonna uurimise lähte-kohti". Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XX, 1987, lk 68–73.) Lapsepõl- ves oli Öpik saanud nägemispuude, Schmidt aga kaotanud käe. Öpik pidi oma kuulumist teadlaste tippklassi tõestama sadade artiklite kir- jutamisega, millest mõned olid väga mahukad, samal ajal kui Schmidt avaldas elu jooksul üheainsa teadusliku kirjutise. Oma ainukese, vasaku käe oligi Schmidt välja treeninud pigem peeglite lihvimiseks — sel alal saavutas ta enneolematu osavuse, millega pealegi kaasnes ülim sihi- teadlikkus ja leidurlikkus. Viimane oli muide omane ka Öpikule, kes konstrueeris kaks teravmeelset riista: võnkpeegli meteoori nähtavuse aja määramiseks ja kolmesuunalise anemomeetri turbulentsse tuule kii- ruse suunakomponentide mõõtmiseks.

Öpiku kohta puudub seni soliidne biograafiline teos. Bernhard Schmidt kohta väidab tema vennapoeg Erik Schmidt, et kõnealuse raa- matuga on üldsusele esitatud tema lelle "esimene täielik elulugu", milles on sihiks seatud "lõplikult hajutada müüdid ja legendid ning elustada Bernhard Schmidt pilt sellisena nagu ta tõeliselt oli". Niisiis lõplik tõde, ei vähemat.

Et raamat on Eesti Teaduste Akadeemia kirjastuse üllitis, siis peaks olema õigustatud tema väärtuse mõõtmine mõne akadeemilise mõõdu- puuga. Sellepärast tuleks eelkõige küsida, kui kõrge on teose dokumen- taalsuse aste ja kui madalale on seal surutud emotsionaalne subjektivism.

Autori enesetuvustusest saab lugeja teada, et tegemist on Mallorcal elava kunstniku ja endise meremehega, kes on olnud küll kestvalt kiindunud kodu- ja perekonnalukku, kuid pole siiski seda kiindumust kultiveerinud akadeemilises keskkonnas.

Raamatust ei leia me ei joone alt ega peatükkide lõpust viiteid allikatele ja literatuurile, samuti mitte fotode päritolule. Küll saame teada selle lõpus, et teavet on hangitud Eestis kolmest arhiivist ja laias maailmas kuueteiskümnelt nimepidi mainitud isikult, kes olid teose kangelasega kokku puutunud. Üldine isikuregister puudub, mis raamatu teatmelist väärtust oluliselt kahandab. Kasutatud publikatsioonide loetelu on üpris lühike. Otseselt Bernhard Schmidtiga kohta käivaid artikleid on mainitud neli: kellegi P. Hodgesi kirjutis aastast 1948 (selle avaldamisandmetele on viidatud ainult teksti 142. leheküljel, mitte loetelus), Hamburgi astronoomi A. A. Wachmanni autoriteetne artikkel aastast 1955 ning kaks tartlastest matemaatika-ajaloolase Peeter Mürsepa üllitist aastaist 1972 ja 1982. Esimene neist on eestikeelne, hulga fotodega illustreeritud brošüür Bernhard Schmidtiga eluloost ja teine on saksakeelne uurimus Schmidtiga noorusaastatest ning varasest teaduslikust kirjavahetusest (mida dešifreerimispuute pärast on kritiseerinud saksa teaduseajaloolane W. Dick ajakirjas *Die Sterne*, 1986, kd 62, lk 244).

Kuigi Erik Schmidt valdab paljude muude keelte hulgas ka vene keelt, on ta kahetsusväärsel kombel maha vaikinud NSV Liidu Teaduste Akadeemia väljaandena avaldatud Peeter Mürsepa ja Uno Veismanni 133 lehekülje pikkuse ja 147 bibliograafilist nimetust sisaldava biograafia *Бернхард Шмидт 1879–1935* (Ленинград: Наука, 1984). Tollele raamatule andis W. Dick tunnustava hinnangu (*Die Sterne*, 1986, kd 62, lk 365–366). Oma arvustuses püstitas ta rea teose Bernhard Schmidtiga eluloo edasise uurimistöö suhtes.

Erinevalt tartlaste raamatust ei sisalda Erik Schmidtiga teos mingeid optilisi skeeme, mis näitab selle suunatust n-ö laiale lugejale. Schmidtiga teose lõpus mainitud tosinat allikpublikatsiooni autorite seast leiame üllatavalt Herodotose, Bremeni Adami ja V. Saksaga. Neile toetub avapeatükk, mis algab jää-, kivi- ja hilisema aja sündmustiku verbaalse maalinguga, millele mahuvad nii hyperborealased kui aetid. See sunnib Eestiga lugejale paratamatult peale eelarvamusi. Raamatust kogu esimese neljandiku hõlmab "Naissaare Story" projekteeritud Schmidtiga perekonnaloole, mida täiendab genealoogiatabel sisekaanel. Lugeja olnuks väga tänulik mõne Naissaare ajaloolise kaardi eest kas või selle saare merest kerkimise kirjelduse arvel. Raamatu lõpuosas muutub "The Uncle Bernhard Story" juba tükk maad enne epiloogi selleks, mille kohta võib öelda "The Erik Schmidt Story".

Kui Erik Schmidt kriipsutab alla vajadust hajutada müüte ja legende oma kangelasest, siis tõuseb kiuslik küsimus nende tekkest. Selle koha pealt on autor napisõnaline. Üldse ei mainita Jaan Krossi nime, kelle 1987. aastal avaldatud ja mitme kriitiku tähelepanu pälvinud romaan *Vastutuulelaev* (seesuguse tuulelaeva väljamõtlemine oli optiku *idée fixe*) teatavasti kujutab endast Bernhard Schmidti belletriseeritud elulugu ja kes on kirjutanud ka uurimistöõ temast ("Paar lisandust peamiselt Bernhard Schmidti rahvuse küsimuses", *Vahelugemised IV*, 1986). Kriitik Ülo Tontsi arvates (*Rahva Hääl*, 2. aprill 1988) "Kross toob Schmidti meie jaoks lõplikult tundmatusest välja". Niisiis jällegi midagi lõplikku.

Raskusi, millega pidi olema kokku põrganud kirjanik, kes julges väga kinnise loomuga optikageeniuse "käsile võtta", püüdsid ära arvata ja alla kriipsutada mitmed kriitikud, eeskätt Aivar Kull (*Edasi*, 30. jaanuar 1988) ja Maimu Berg (*Sirp ja Vasar*, 6. mai 1988). Viimase arvates ei läinud Kross introverti üldse "lahti muukima" ega püüdnud otsida "lõplikku tõde". Erik Schmidt avalikustas oma eitava suhtumise Jaan Krossi üritusse 14. septembril 1990 oma esimesel Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi külastusel peetud kõnes. Seda on siinne arvustaja püüdnud pisut refereerida *Lõunakaare* sama aasta 26. oktoobri numbris, kusjuures toimetus võttis kirjutatu kokku pealkirjana "Schmidti pahameel valati Krossi peale välja".

Üksildase optikageeniuse isiksuse avamise üheks sõlmprobleemiks on küllap see, kuidas mõista tema suhet oma stimulantidesse, milleks olid sigar ja eriti konjak. Juba Peeter Mürsepa 1972. aasta raamatu lühitutvustuses Lääne teadusajaloolastele (ajakirjas *Journal for the History of Astronomy*, 1973) surus see küsimus end käesolevate ridade kirjutajale peale, tõsi, küll veel ainult aimamisi. Alles Erik Schmidti kõnest 1990. aastal Tartus võis saada mingi ettekujutuse, kui võrd suured kummalisused esinesid boheemlasest optiku ja tema pedantse leiva-isa, Hamburgi tähetorni juhataja prof. Richard Schorri vahekordades. Erik Schmidt peab esmatähtsaks neid suhteid objektiivselt hinnata ja kirjeldada osanud isikuks ülalmainitud dr. Wachmanni, kes jättis kavandatud raamatu Bernhard Schmidti kirjutamata "because he knew too much" (lk 138).

Erinevalt heast kohalikust tavast on autor jätnud märkimata retsenstide nimed. Liikudes astronoomia sfäärides, on arvustajale need teatavaks saanud. Üheks on olnud Erik Schmidtiga juba väga pikki aastaid suhelnud Peeter Mürsepp ning teiseks Tõravere observatooriumi direktor, Viimsist pärit Tõnu Viik. Pole kuigi usutav, et neil puudus oma kriitiline vaatekoht ainesest.

Bernhard Schmidt'i eluloo lugemine ärgitab küsima, millal lõpuks hakkab keegi koostama Ernst Öpiku elu ja loomingu lugu. Peale Öpiku surma koguti Armagh' tähetornis kokku tema trüki avaldatud tööd. Pärast Ernst Öpiku poja külaskäiku Tartusse 1993. aastal täitis too oma tollase lubaduse saata üks komplekt oma isa kogutud teoseid Tõraverre observatooriumile, kus see nüüd täidab poole meetri pikkuse riiuli. Niisugune varamu hõlbustaks ettevõtmist oluliselt. Ka on praegu veel elus Öpiku kolleegid, kes teda hästi mäletavad, kuid aeg muidugi töötab sellisele projektile vastu.

Heino Eelsalu

ESIMENE EGÜPTOLOOGILINE TEOS EESTI KEELES

Sinuhe jutustus. Vanaegiptuse keelest tõlkinud ja kommenteerinud Sergei Stadnikov. Tallinn: Kodutrükk, 1996. 201 lk.

Seda, et eesti keeles on nüüd võimalik lugeda egiptuse üliku Sinuhe elulookirjeldust, tuleb pidada niihästi eesti egiptoloogias suursaavutuseks kui ka tõlkija ja kommentaatori Sergei Stadnikovi kaalukaks panuseks Euroopa egiptoloogiasse.

VII sajandil pKr vallutasid araablased Egiptuse, tõid sinna oma usu islami ja arabiseerisid elanikkonna. Aga Vana-Egiptuse riik, keel, kultuur ja usund on tuntud vähemalt alates III aastatuhandest eKr. See kultuur eksisteeris enne ja ka pärast Egiptuse vallutamist Rooma suurriigi poolt. III sajandini pKr on veel tuntud egiptuse hiline hieroglüüfiki, veidi hiljem see ununeb. Egiptuse rahvas võtab vastu ristiusu ja sõnastatakse *Egipt* tuletatakse *Kopt*. Areneb ka kopti kiri vanaegiptuse keele rahvamurrete alusel ja tähestik kreeka tähestiku alusel. Kirjandus on enamjaolt kristlik. Elava keelena oli kopti keel tuntud XIV sajandini. Kuid arabia keelt rääkivaid ja kopti keeles jumalateenistusi pidavaid kopte on ka tänapäeva Egiptuses ligi seitse miljonit.

Kõige suurem rõõm on sellest, et Sinuhe lugu on eesti keelde tõlgitud otse vanaegiptuse originaalist, mitte lääneeuroopa keelte või vene keele vahendusel. Stadnikov on küll silmas pidanud kõike, mis sel alal teistes keeltes kirjutatud. Ta on egiptoloogina pühendanud oma erialale aastaid ja nüüd saab tema töö vilja nautida ka eesti lugeja. (Raamat on

pühendatud Sergei Stadnikovi kadunud õpetaja, Peterburi egiptoloogi I. V. Vinogradovi mälestusele.)

Autobiograafiad on Egiptuses tavaline nähtus: need raiuti kivisse ülikute hauakambrite krohvitud seintele või ka otse kadunu raidkujule. On võimalik, et kõnealune üksikasjalisem teos on laiendatud hauakambri variant papüürusel, mis muutus vanade egiptlaste lemmiklugemispalaks (seda tuleb mõista teatud piiranguga, kuna rasket vaeva nõudev hieroglüüfikirja omandamine oli rahvale üle jõu, seda tundsid preestrid, kirjutajad ja ametnikud, kes võrsusid kirjutajate seast). Kõige paremini säilinud Sinuhe tekst on Peterburis Ermitaaži muuseumis; teistes maailma muuseumides ja teaduslikes institutsioonides on üle kolmekümne osaliselt säilinud Sinuhe teksti. See teos oli omal ajal ka kirjakeele ja stiili eeskuju.

Nende ridade kirjutaja ei ole egiptoloog, vaid Vana-Idamaa Lääne-Aasia spetsialist, kes aga egiptoloogiaga sagedasti kokku puutub. Ma võin täie vastutustundega kinnitada, et autor valdab teemat meisterlikult. Seda tõestab tõlkimisel ja kommenteerimisel tarvitatud rikkalik bibliograafia, mis hõlmab ka uuemaid monograafiaid ja artikleid neljas keeles.

Leheküljed 6–11 hõlmab eessõna, Sinuhe jutustuse tekst mahub lehekülgedele 12–29. — XX saj. eKr elanud Egiptuse ülik oli segatud vandenõusse vaarao Amenemhet I vastu. Peale kuninga mõrvamist(?) asub troonile tema poeg ja kaasvalitseja Senusert I, Sinuhe aga põgeneb Aasiasse, kartes kohut või kättemaksu. Seal, praeguse Palestiina ja Liibanoni aladel, elavad mitmed läänesemiidi suguharud, kelle pealikud tunnevad Egiptuse olusid ja mõned ka isiklikult Sinuhet. Kuigi Sinuhe on pagulane, arvestatakse ta seletust, et ta on vaaraole truud, ja kohalikud pealikud (vürstid) võtavad ta enda sekka. Jutustus kajastab olukorda XII dünastia valitsemise alguses, kus Egiptus ei olnud veel Retetenu (Palestiina ja Liibanoni) alapidanud; need vallutati alles XIX sajandi algul. Aga aukartust ja Egiptuse mõju oli juba tunda. Sinuhe mainib, et ta nägi möödumas Egiptuse käskjalgu ja kuulis ka oma keelt. Ta kirjeldab oma elu kohaliku vürsti juures (vist Liibanoni mäeaheliku ja sellega paralleelselt kulgeva Antiliibanoni vahelisel kiltmaal) — rikkusi, perekonda, lapsi, kes talle sündisid kohalikul naisel, patriarhaalseid elutingimusi; jutustab jahist ja kahevõitlusest vaenlase vägimehega. Aga koduigatsus ei anna Sinuhele rahu. Ta kirjutab kirja vaaraole ja vastus on andestav. Sinuhe annab kogu oma vara üle poegadele ja pöördub tagasi Egiptusesse. Ta jätab oma nomaadiriided sinnapaika, teda kammitakse ja pestakse. Vaarao korraldab talle vastuvõtu, määrab ta õukondlaseks ja annab talle õiguse hauakambri

ehitamiseks. (Egiptlaste peamure eluajal oligi muretseda endale hauakamber.) Sellega jutustus lõpeb.

Tõlke kõrge kvaliteedi ja täpsuse tagatiseks on S. Stadnikovi põhjalikud märkused ja kommentaarid, mis hõlmavad lõviosa raamatu mahust (lk 30–177). Nagu juba öeldud, kasutatud on kogu vastavat filoloogilist ja ajaloolist kirjandust. Siin leiduvad eri variandid jutustuse käsikirjadest, terminiseletused, õukonnatiitlite analüüs. Muide seal, kus jutt on kahevõitlusest, võinuks mainida ka Taaveti ja Koljati kahevõitlust ning Taaveti kangelasi (1 Sa 23; 1 Aj 11): suguharu- ja väepealikutel (vürstidel) olid omad võitlejate salgad, tuntud ka Vanast Testamendist ja Mückeene Kreekast (vt S. Deger-Jalkatzy, *E-QE-TA, Zur Rolle des Gefolgschaftswesens in der Sozialstruktur mykenischer Reiche*, Wien, 1976).

Paraku võime üsna kindlad olla, et vaid vähesed lugejad loevad üksikasjalisi kommentaare. Ja ometi võib neid vägagi soovitada: paljude nn märkuste puhul on tegemist iseseisvate artiklitega, mis selgitavad üksikuid Vana-Egiptuse elunähtusi. Nii näiteks on märkus nr 88 põhjalik artikkel sellest, kuidas egiptlased said aru mõtteprotsessist, nr 133 iseloomustab nende ajaloomõistmist, nr 182 suhtumist naaberrahvastesse, nr 246 (lk 89–95) egiptlaste jumalusekäsitust, nr 272 olemiskontseptsiooni.

Bibliograafia hõlmab lehekülgi 178–194 ja indeksid lk 195–203. Muidugi oleks hea, kui raamatule olnuks lisatud ka Egiptuse ajaloo kronoloogiline tabel vähemasti I–XIII dünastia ulatuses. Tähtis oleks ka kõikide Sinuhe jutustuse tekstide (papüürused, potikillud — *ostraka* — ning raidkirjad) loetelu koos avastamise aasta ja esialgse töötusega. Aga see pisike puudus ei kahanda raamatu suurt väärtust. Jääb soovida, et põhjalikult kommenteeritud Vana-Idamaa tekstide tõlkeid ilmuks eesti keeles veel ja veel.

Michael Heltzer

VÄITLUS

PAGULASTE-VÄLISEESTLASTE PROBLEEMIDEST

Arvo Mägi. "Mis meelde on jäänud." — *Akadeemia*, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6; Ain Kaalep. "Arvo Mägi — memuarist ja kroonik." — *Akadeemia*, 1997, nr 9, lk 1973–1975.

Vello Helk:

Kui umbes 70 000 eestlast pagulusse siirdus, siis oli enamiku sooviks ja lootuseks nii kiiresti kui võimalik tagasi pöörduda, arvates, et pagulus on ainult ajutine. Just nagu Jaan Roos end tagaotsijate eest varjates lootis oma päevikus (*Läbi punase öö*, I, 1997) Eesti kiirele vabanemisele ja seepärast uskus võimatuid kuulujutte, nii haarasid ka pagulased kinni igast lootuse õlekõrrest. Aja jooksul lootus kahanes. Igapäevane elu nõudis oma osa, seda tuli korraldada ja paremaks muuta. Vabas Eestis üles kasvanud põlvkond näitas initsiatiivivõimet ja pälvis oma asukohamaade respekti.

Sõjajaeelsed poliitilised grupeeringud jätkasid oma tegevust ka paguluses. Oli Pätsi pooldajaid, Tõnissoni toetajaid, Sirgu sumpatisööre, aga ka sotside soosijaid ja koguni kommunismi kaasajooksikuid ja agente; viimaseid siiski vähevõitu. Mõnda õnnestus paljastada, näiteks Eerik Suurvälja Eesti Komitee teenistuses, kes 1949. a saadeti N. Liidu spioonina Rootsist välja. Oli ka oma elu kaotamise kartusel põgenenud ärimehi, kes aga kindlas paguluses salaja eksportisid strateegilisi materjale N. Liitu. Kodu-Eestis on nõukogude propaganda tõttu jäänud mulje, nagu oleks "Läände lahkunud" enamuses olnud "diktaator" Pätsi pooldajad. Päts oli kõigest hoolimata viimane vaba Eesti riigipea, keda küll ka paguluses kritiseeriti, kõige ägedamalt vapside poolt, kes ei suutnud unustada nende altvedamist 1934. aastal. Loodi koguni kaks eksiilvalitsust, millest teine küll varjusurmas hääbus.

Pagulaste ajalugu ootab kirjutajat. Siinkohal keskendub huvi suhtlemisprobleemidele. Okupeeritud Eestis oli paljudel sugulasi ja tuttavaid,

kellega aegamööda õnnestus taastada kontakte, eriti pärast Stalini surma. Suhtlemine aga toimus järelevalve all. Loomulikult püüti aidata eestlasi kodumaal, kuigi seejuures tuli maksta lõivu kohalikele võimudele. Aegamööda kerkis ja teravnes suhtlemisprobleem; sellega kaasnesid tülid, mis lõid eriti Kanadas suuri laineid. Nõukogude võim kasutas neid konflikte pagulaskonna lõhestamiseks, et eraldada "ladvikut" teistest, kes olevat põgenenud põhjuseta kartusest, hirmupropaganda mõjul. Selles mängis suurt osa 1960. a asutatud VEKSA, kus osales palju ENSV kultuuritegelasi (vt *Eesti saatusaastad 1945–1960*, VI, 1972, lk 24). Eri-lise huvi objektiks olid pagulases viibivad kunstiinimesed ja kirjanikud, keda katsuti igati meelitada.

Pagulaste valdavad enamik pidas oma kohuseks teatada vabale maailmale tõtt Eesti saatusest. Seepärast püüdis nõukogude võim, mitte venelased, vaid nende eestlastest käsilased, kõigi abinõudega pagulaste suud sulgeda. Küllastajaid mõjutati nii otseselt kui kaudselt, et nad ei räägiks midagi negatiivset N. Eesti kohta. Sellest võis oleneda nii nende sugulaste saatus kui võimalused Eesti taasküllastamiseks. Sellel oli ka tulemusi: avalikult julgesid ainult vähesed küllastajad erapooletult valgustada elu N. Eestis. Nood said ka — nagu näiteks Andres Küng — ENSV võimude raevu tunda. Enamik vaikis, mõned üksikud kirjutasid läbi roosade prillide. Osa küllastajaid isoleerus, jäi välja eestlaste seltskonnast, osalt seepärast, et nende vaikimine äratas kahtlust. Sel kombel saavutasid kommunistid mingil määral oma eesmärgi: killustada ja lõhestada pagulust. Ent näiteks katse luua Rootsis ENSV-sõbralikku "Väliseestlaste ühingut" ebaõnnestus.

Neid probleeme on käsitlenud KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal Indrek Jürjo (*Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 1996). Selle põhjal järeldab Rein Helme, et KGB poolt hanekestõmmatute hulk oli üsna suur, sest nähtavasti oli demokraatlikus ühiskonnas arenenud ja kujunenud inimestel, eriti noorematel, raske aimata kommunistliku alutuse ulatust (*Kultuurileht*, 17. I 1997).

Kultuuri alal argumenteeris suhtlemise poolt USAs ilmuv kultuuriajakiri *Mana*, kus avaldati N. Eesti kirjanike loomingut, retsenseeriti nende teoseid ja räägiti ka reisimuljetest. See sai terava kriitika osaliseks nende pagulasringkondade poolt, kes olid absoluutselt suhtlemise vastu. Väidlus toimus mõnikord madalal tasemel, vastaseid iseloomustades kasutati keelepruuki, mis halvendas pagulaste vahekorda. Pärast VEKSA Kanada-ekspeditsiooni 1965. a sügisel (Jürjo, lk 225) deklareeris *Mana* oma taotlust olla eesti kultuuri ja kirjanduse ajakiri üldse, mitte ainult pagulastele (*Mana*, 31/1966, lk 64). See nõudis aga lõivu maksmist: paguluspoliitika äärmusi võis küll kritiseerida, aga ENSV

väärnähetest tuli vaikida või kergemalt üle libiseda. Stalinit ja stalinismi võis aga materdada ja selle kaudu saadi mõnikord kaudselt ka aktuaalseid nähteid taunida. Ajakirja kaastöölise peres leidus siiski neid, kes julgesid oma arvamist otsekohesemalt väljendada. Näiteks võib tuua Olavi Arensi ja Imre Lippingu arvustuse Raimo Pullati teose kohta Tallinna uuemast ajaloost (1969), mida iseloomustatakse suurelt osalt absurdse propagandamakulatuurina (*Mana*, 38/1971, lk 115–116).

Diskussioonis suhtlemise üle said ülekaalu must-valged vaated koos emotsioonidega. Mõnikord oli kriitika liiga jäik; kõik kodueestlased ei olnud ju kommunistid. Kogu eesti rahvas ei saanud ju põgeneda või metsa minna, sest kes oleks siis metsavendi aidanud? Nagu oli paratamatu mingi kollaboratsioon, nii oli ka põhjendusi suhtlemiseks. Sellest oleksid pidanud aru saama ka mõned kriitikud, kes esimesel punasel aastal ise olukorraga kohaneda püüdsid, isegi teatud koostööd tegid. Kollaboratsiooni hindamiseks tuleks selgitada, kas ja kuivõrd on sellega eesti rahvale kahju tehtud, mis aga paistab olevat raske või isegi võimatu, eriti praegusel üleminekuajal.

Suhtlemisteema mitmeid tahke käsitleti 1966. a ilmunud Eesti Üliõpilaste Selts Põhjala kogumikus *Aktuaalne debatt*. Seda retsenseeris Ivar Grünthal, kes tõstis esile seal esitatud neutralistlikke hoiakuid, eriti aga positiivseid häáli, niihästi Harald Keilandi ettepanekuid kultuuri-kontaktide tõhustamiseks kui ka Aleksander Loidi rõhutatud isiklike kokkusaamiste tähtsust. Ta kaalub tõsiselt Rein Marandi vaateid, kes sõjajärgse Soome positiivsete kogemuste põhjal pidas siirast sõprust ja rahu N. Venemaaga üheks tõsiseks võimaluseks Eesti omariikluse taastamisel, mille vahejaamaks võinuks olla 1965. a USAs lansseeritud Taa-gepera—Raagi Eesti kui satelliitriigi idee (*Mana*, 31/1966, lk 51–54).

Kujunes kaks peamist leeri, ühes neist Eesti Vabariigi järjepidevuse esindajad, kellest suur osa arvas, et Eesti vabaneb alles III maailmasõjaga, ja teises kohanejad, kes lähtusid kehtivast olukorrast ja lootsid saavutada Eestile teatud vabadust, olgu siis või N. Liidu kaitsva hõlma all ja kokkuleppel sellega. Selle hoiaku taustaks oli Hruštšovi-aegne sula, ent samas suleti silmad selle ees, et see ei toonud endaga kaasa meeskonnavahetust ENSVs. Pealegi oli 1964. a tulnud võimule Leonid Brežnev, mis tähistas stagnaaja algust*, aga inertsil mõjul jätkati samade

*Tegelikult on peetud Hruštšovi isikudiktatuuri välja vahetanud “kollektiivse juhtkonna” (triumviraadi Brežnev—Kossõgin—Podgor-nõi) esimesi valitsusaastaid “väikeseks sulaks”, millele tegi lõpu alles invasioon Tšehhoslovakkiasse 1968. aastal. Sõnakõlks “stagnaageg”

lootuste heietamist. Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemise võimalusega ei arvestanud isegi seda poolt esindanud politoloogid ja ajaloolased.

1968. a kaitses *Mana* toimetaja Hellar Grabbi suhtlemise vajadust, tõstes esile selle positiivseid külgi (*Mana*, 33, lk 127). Samas numbris avaldati reisikirju Eestist (Harald Keilandi nostalgiasit noretav ja Einar Sandeni oma, kus püüti teatud distantsi hoida), millele lisandus järgmises numbris toimetaja enda "Jooni Eesti palges", mis jätkus veel kahes numbris ja kirjeldas peamiselt N. Eesti teatrietendusi, 1969. a laulu pidu — ning restoranikultuuri (*Mana*, 34/1968, lk 101–120; 35/1969, lk 113–121; 36/1969, lk 81–90; 37/1970, lk 88–95). Sisu on üsna neutraalne: ei varjata kultuuriprobleeme, aga samas rõhutatakse optimismi eesti kultuuri tugevuse ja säilimisvõimaluste suhtes. On välditud poliitilisi kommentaare, nii pole näiteks mainitud Tšehhoslovakkia sündmusi, mis tolaeaegsete kultuuritegelaste sõnusti jätsid jälgi ka Eesti kultuurilisse palgesse. See oleks arvatavasti takistanud *Mana* levikut Eestis. Hellar Grabbi jätkas hiljem oma reisikirjade avaldamist, ajades Eesti palgejooni taga ka 1970. aastatel (*Mana*, 46/1979, lk 74–79; 47/1979, lk 67–71). Viimased reisikirjad on asjalikumad. Räägitakse ka reisiprobleemidest ja kaasaantud saatjast. Ta on ettevaatlikum, ei soovi maksta süsteemile soovitud lõivu, keeldub näiteks kandmast Voldemar Panso kirstu, kui näeb, et kandjad saavad käistele punased lindid.

Indrek Jürjo raamatu puhul väidab Hellar Grabbi, et suhtlemise käigus ei võetud mitte kedagi ega midagi VEKSAlt, vaid kasutati koguni edukalt kontakte VEKSaga ideoloogilises sõjas N. Liidu vastu (*Eesti Päevaleht*, 14. XI 1996). Rein Helme arvab, et "langenuid" oli selles sõjas rohkem pagulaspoolel ja et neid eestlasi, kes ise VEKSA vankri ette ei rakendunud või KGB agendid polnud, tabasid selle hermeetilise mõrastamise kaudu tihti ebameeldivad üllatused (*Kultuurileht*, 17. I 1997).

Tuleb silmas pidada, et samal ajal kui pagulaspoolt esindasid heatahtlikud, lääne haridusega ja tihti naiivsete soovunelmatega inimesed, pani N. Liit neile vastu tugeva ideoloogilise ja luuretehnilise väljaõppe saanud eesti päritoluga agente, kellel tõepoolest õnnestus tekitada pagulaste hulgas umbusk ja segadust, nagu näitab seda Juhan Tuldava (Artur Hamani) tegevus. Veel kavalamalt sai seda aga teostada VEKSA kaudu. *Mana* lugedes ilmneb, et selle kauaaegse toimetaja Ivar Grünthali parim sõber oli ENSV kirjanik Uno Laht, keda ta väga positiivselt retsenseerib (*Mana*, 29/1966, lk 55–57), esile tõstes tema satiiri nõukogude ühis-

mõeldi välja Gorbatšovi ideoloogiatõetajate poolt analoogselt "isikukultusele". *J. Isotamm.*

konna nähete kohta. Just nagu oleks tegemist mingi dissidendiga, kes julgeb oma arvamisi avaldada! Grünthal mõistab hukka "quislingeid" kirjanduses, näiteks Hiirt, Rauda ja Semperit (*Mana*, 2–3/1960, lk 132), aga mitte oma sõbra tegevust julgeolekutöötajana, kes muuseas juhtis major Kure surmaga lõppenud vahistamisaktsiooni. Ta ei imestagi selle üle, kuidas sai see "dissident" teda külastada Göteborgis, vaid räägib rõõmsalt kohtumistest nii seal kui ka Soomes, rõhutades head sõprust ja Uno Lahe avameelsust (*Mana*, 32/1967, lk 89–109). Jääb mulje, et Grünthali vaated on mõjutatud tema andeka "sõbra" poolt, kes oli ju peale muu aktiivne VEKSA-tegelane ning kellele naiivsete pagulaste ninapidi vedamiseks oli rohkem lubatud kui tavalistele kodueestlastele.

Ivar Grünthal ei varja oma vastumeelt Endel Sõgla ja teiste ENSV kultuuripoliitrukkide suhtes, aga võtab samal ajal omaks nõukogude propaganda poolt levitatud vaateid, peab N. Liidu kindralite mälestusi usutavaks allikaks jne (*Mana*, 34/1968, lk 92). Hämmastav on lugeda tema arvamusi Bernard Kangro teose *Must raamat* retsensioonist. Just nagu oleks Nõukogude terror 1940/1941 keskendunud ainult kahele kuule, kuna Saksa okupatsioon oma kolmeaastase terroriga olevat jõudnud esikohale Eestit tabanud okupatsioonide ajaloos. Saksa SD ja tema eestlastest käealuste mahalaskmiskomandod olevat Jalaka liinil sajakordselt ületanud tšekistide tapanormid NKVD keldris ja Tartu vangla saunas. Pealegi polevat ju kõik Siberisse küüditatud ja mobiliseeritud läinud meie rahvale kaduma. Samas räägib ta hiljem uuest ja metsikumast Stalini terrori lainest pärast Eesti taasvallutamist (*Mana*, 1965/3, lk 56–59). Kas ta uskus "sõprade" kõrvasosistamisi, et sõja puhkedes oli N. Liit sunnitud end terroriga kaitsma, ja nõukogude propaganda oma hirmutegude õigustamiseks toodud liialdusi Saksa okupatsiooni terrori kohta?

Pikapeale vaibus poleemika ja asendus asjalikuma tegevusega. *Manas* on esindatud laialdane kultuuritegelaste ringkond, kelle sihiks oli tutvustada eesti kultuuri ilminguid siin- ja sealpool raudeesriiet. See paistab ka olevat õnnestunud, eriti Kodu-Eesti kirjanduse paremiku osas. Seevastu jäid aga olematuks Eesti Vabariigi aastapäevade tähistamised ning ESTOd koos sealsete kultuuriüritustega (välja arvatud ESTO-84 kunstinäitus, vt *Mana* 53/1984, lk 70–77). Sellest hoolimata ei leppinud näiteks "käremeelne föderalist" Harry Olt, keda VEKSA vaatles kui oma esindajat Rootsis (Jürjo, lk 236), kunagi selle ajakirjaga (*Mana*, 50/1982, lk 93).

Nõukogude propagandat soodustas vasakpoolsuse võidukäik Läänes, mis eriti vohas pärast 1968. aastat. Marksistlikud voolud said tuule tiibadesse ja võtsid üle võimu kultuuri alal, hõivates ka üha rohkem

ülikoolide õppetoole, misjärel nad eelistasid ametisse võtta üksnes oma mõttekaaslasid. Sel oli oma mõju ka pagulastele, kellel oli õnnestunud saavutada kõrgharidus. Selle realiseerimiseks, ametikoha saamiseks, oli aga tihti vaja "õiget", s.t marksistlikku mõttelaadi. See tabas ka paguluses sündinud põlvkonda, keda hariduskäigus mõjutati marksistlike pedagoogide poolt, nii et mõned ei uskunud vanemate "rumalat" juttu vabast Eestist, mis ju nende õpetajate järgi oli olnud fašistlik diktatuur!

Rootsis tekkisid vastuolud Balti Instituudi poliitika tõttu; need te-ravnesid 1970. aastail. Instituudi juhtimine koondus nende balti ja rootsi teadlaste kätte, kes soovisid koostööd N. Liidu teadlastega iga hinna eest. Tormiliseks kujunesid vastuolud 1978. a, kui instituudi kantseleilülem Imant Rebane seoses ühe läti päritolu Rootsi kodaniku vangistamisega turismireisi ajal väitis, et N. Liit ei vangista inimesi ilma põhjusega. Ka reisis ta 1980. a ametlikult Baltikumis ja võttis kontakti toleaegete ministritega. Protestiks lahkus instituudist mitukümmend liiget. Selleks andis lisatõuke Imant Rebase ja Harry Oldi juhtimisel tagasilükatud et-tepanek protestiks Jüri Kuke vangistamise vastu. Nii tekkis üha suurem kuristik instituudi ja pagulaskonna vahel. Selle laienemisele aitas kaasa N. Liidu saadiku esinemine aukülalisena instituudi konverentsil, kuhu aga ei võimaldatud sissepääsu *Eesti Päevalehe* ajakirjanikele ja ukse taha jäeti ka tuntud etnograaf professor Gustav Ränk, kuigi konverentsi peateemaks oli Baltimaade rahvateadus.

Balti Instituut on aga alati eitanud oma sõltuvust N. Liidu-sõbralikest tendentsidest. Viimati puudutas neid probleeme kirjanik Arvo Mägi oma meenutustes (*Akadeemia*, 1997, nr 5, lk 1117 ja nr 6, lk 1310–1312). Seda kommenteeris Ain Kaalep (*Akadeemia*, 1997, nr 9, lk 1973–1975). Ta väljendab arusaamist, et pagulaste hulgas tekkis tige tüli "suhtleja-te" ja "nuhtlejate" vahel, ent rõhutab seda kasu, mida töid esimesed N. Eestis, kus nad olid väärtuslikuks informatsiooniallikaks. Näiteks olevat ta ise saanud I. Rebaselt suurepäraselt informatsiooni pagulaseest-laste eluolust ja poliitikast. Et need "suhtlejad" lasksid ennast alandada Nõukogude saatkondades, piiripunktides jne ning pealekauba sõima-ta mõnegi kaaspagulase poolt, ei näita tema meelest midagi muud kui valmidust teenida "Eesti asja", mispärast ta ei pane neile pahaks mõ-ne "lausläänelikku" naiivsust, mis üldjuhul kohalikku elu nähes olevat lahtunud.

Ain Kaalepil on õigus, et teema "suhtlejad" on liiga pikk ja komp-litseeritud, et seda ühes artiklis käsitleda. See nõuab põhjalikumat analüüsi. Sellega on aga vist nii nagu ENSV-aegsete tegelaste tegevuse avalikustamiseks, mida samuti välditakse, sest see võib tuua esile eba-

meeldivaid fakte. Tuleb oodata, kuni kõik on manalasse varisenud, eriti need, kellel on isiklikke kogemusi!?

Suhtlejaid ei saa ka ühte patta panna. Seda märkab ka eespool mainitud reisirakendajatest, kus eriti Harald Keiland esindab kohanemisfilosoofiat. Tema arvates on elu üsna hea, rahvas suurelt osalt rahul, venelased kenad inimesed, pole keeleprobleeme jne. Siin on tegemist resignatsiooniga, sest nähtavasti ta pooldab neid, kes arvasid, et N. Liit püsib igavesti ja Eestil on võimalus selle hõlma all hästi eksisteerida. Sellepärast tuli olukorraga leppida. Säärane arvamus oli ju laialt levinud rootslaste seas, võib-olla on tegemist keskkonna mõjutusega?

Samasugust mõttelaadi olen ma kohanud taanlaste juures, kes pidasid kõiki vasturääkijaid rumalaks. Rootsis nimetati Eesti vabaduse taotlejaid tihti natsideks või fašistideks — ja seda hoiakut toetasid mitmed suhtlejad. Nad ei osalenud eestlaste ühisüritustel, nagu näiteks ESTO-80, vaid iseloomustasid neid põlgavalt kui tagurluse manifestatsioone. Nende ajendiks oli osalt tahe vooluga kaasa minna, see ei nõudnud aga mitte ainult Eesti vabadusnõudest loobumist, vaid koguni selle halvustamist. Nüüd said nad kasutada oma konformistlikku hoiakut rootslaste ees kannuste teenimiseks ja ka ENSVga suhtlemiseks.

Suhtlejate hulgas oli kõrgharidusega inimesi, kelle käitumine sarnaneb nende omaga, kes ENSVs karjääri tegemise eesmärgil parteisse astusid. Marksistliku maailmavaate vohamisel võtsid nad selle omaks, mis kergendas nende edutamist. Usk selle maailmavaate võitu tähendas aga loobumist usust Eesti vabanemisse. See on mõistetav paguluses sündinud ja üles kasvanud põlvkonna puhul, kes küll oli oma keskkonna tugeva mõju all, aga ikka soovis tutvuda oma vanemate sünnimaaga ja kultuuriga. Sellega läks aga kaasa ka vanemaid pagulasi, kes sel kombel saavutasid Rootsi ühiskonnas teatud eeliseid. Oli ka pagulasi, kes pooldasid ümberrahvustumist, mida nad pidasid kergemaks ja mugavamaks elutee sihiks. Nad eelistasid unustada eesti rahva kannatused — kõige tähtsam oli isiklik heaolu, polnud mõtet tegelda Eesti probleemidega, millel ei paistnud olevat tulevikku ja mis võisid tuua kaela ebameeldivusi.

Pagulaste hulgas olid eeldused erineva mõttelaadi väljendamiseks suuremad kui ENSVs, kus arendati ainult ühtemoodi mõtlevat uut nõukogude inimest. Tegelikult kestis ju ideoloogiline sõda Ida ja Lääne vahel, milles pagulaste enamik loomulikult seisis Lääne poolel, sest oma põgenemisega olid nad seisukoha võtnud. Aga nagu leidus ülejooksikuid Narva frondil, nii leidus neid ka pagulusriindel. Marksismi ideoloogiline turmtuli nõudis Lääne kultuurieliidi hulgas palju ohvreid, sealhulgas ka neid, kes tegelikult olid selle eest põgenenud. Aga ainult

väga üksikud valisid tagasipöördumise tee, enamik eelistas siiski Lääne hüvesid, kuigi nad samal ajal väljendasid sümpaatiat Ida ideede vastu ja püüdsid kas vaikides või vabandades mööda hiilida N. Liidu okupatsiooni hirmutegudest.

Oli ka neid, eriti lihtsate inimeste hulgas, kelle ülimalt sooviks oli säilitada kontakt oma perekonnaga Eestis. Nad ei tegelnud poliitikaga ja jäid tihti kõrvale ka eestlaste üritustest, sest see oleks võib-olla raskendanud suhtlemist. Nad ei juurelnud Eesti tuleviku üle, vaid püüdsid leida kõige parema elumooduse oleviku jaoks. Nende suhtlemine polnud pagulusele eriti kahjulik, sest nad ei töötanud vastu suurema osa pagulaste püüdlustele Eesti vabaduse kasuks. See kehtib suurelt osalt ka nende kohta, kes vaatlesid VEKSAt kui paratamatut suhtlemiskanalit, aga seejuures ei lasknud end intervjuude ja muu tegevuse kaudu rakendada ENSV propagandavankri ette, nagu tegid seda mõned Balti Instituudi liikmed.

Paljud said ka oma Eesti sugulaste ja tuttavatega mõnikord päris usalduslikult rääkida. See jutt jäi aga ainult omavahele, kajastas kunagisi unistusi, ent nende reaalsus nägi hoopis teisiti välja. Ka siin võib tõmmata paralleeljooni ENSV kollaboratsioonistidega, kes olevat kaotanud usu vabadusse, nagu näiteks Juhan Kahk ise seda mõnab (*Maaleht*, 29. V 1997), ja seepärast eelistasid kaasa minna kommunismiga selle propagandast pimestatuna, just nagu nende suhtlejatest kolleegid Läänes marksismi näilisest võidukäigust.

Viimastest oli mõnel määral kasu Kodu-Eestis, sest nad katsusid oma suhteid kasutades hankida kolleegidele ENSVst väljapääsuvõimalusi, sattusid siin aga tihti umbusutõketele Moskva poolt. Oleks huvitav teada saada, missugune oli nende edastatud "hea informatsioon" pagulaselust, eriti nende käitumise taustal pagulasorganisatsioonide ürituste ja vabadusnõuete puhul. Suhteliselt oli aga nende arv väike ja nad ei suutnud kunagi summutada vabadusliikumist, sest seda ei soovinud kindlasti ka paljud nende kontaktisikud kodumaal, kes püüdsid säilitada eesti meelt ja keelt Moskva surve all. Tihti ei ajanud suhtlejad aga mitte niipalju Eesti kui oma asja, põhimõttel: helge olevik on tähtsam kui tume tulevik.

Eestil ja teistelgi N. Liidu osariikidel oli õnne: nad saavutasid vabaduse ilma III maailmasõjata. Osalt on nad siiski säilitanud suure sõltuvuse Venemaast, mida Eesti praegu püüab vältida. Lõpptulemusena tuleb nentida, et N. Liidu kokkuvarisemine tuli mõlemale pagulasleerile üllatusena. Eksiilvalitsus on üle andnud oma volitused ja ka satelliidistatuse pooldajad on osalenud Eesti Vabariigi taastamisel. "Suhtlejaid" on siiski koheldud paremini kui "nuhtlejaid". Praegust Eesti Vabariiki võib

vaadelda ajaloo õnneliku kulgemise tulemusena, sest N. Liit polnud ju viimse hetkeni nõus andma Eestile tõelist vabadust: see saavutati alles N. Liidu lagunemisel 1991. a augustiputši tagajärjel.

Kõige selle taustal kaotavad tookordsed vaidlused suhtlemise üle oma tähenduse, jäädes ainult ajalooliseks faktiks. Suhtlemine oli tege-likult vajalik, sest vabadust nautivad pagulased ei saanud ju ignoreerida võõra okupatsiooni all elavat eestlaste enamust. Kui sooviti eestlust säilitada, ei tohtinud unustada kodueestlasi, kellel vabaduse saabudes pidi ju olema otsustav õigus selle kasutamisel kaasa rääkida — nagu see toimuski. Vaielda võib suhtlemise laadi üle, küsimus seisneb makstud lõivu suuruses ja selle hindamises. Karl Ristikivi küsis Eesti Vabariigi 50. aastapäeva puhul, taunides lootusetust ja kannatamatust: “Kas toetame rõhutuid sellega, et teeme järeleandmisi rõhujaille?” Ja ta li-
sas: “Rahvas kodumaal ei saa oma häält kuuldavale tuua, sellepärast on meie kohus kinni naelutada iga õiguserikkumine, iga ülekohus. Olukor-
ra arvustamine kodumaal ei ole mitte kodumaa eestlaste arvustamine, kuigi seda katsutakse selleks väänata talva tagumisega eestlaste vahel kodumaal ja vabas maailmas.” (*Tulimuld*, 1968, lk 6–7.)

Pagulaste-väliseestlaste praeguseks dilemmaks on asjaolu, et tahame oma asukohamaal ikka Eestit kaitsta. Me ei taha siin hakata kaaseestlasi halvustama, nagu tegid mõned ENSV-aegsed suhtlejad. Nagu varem, on ka nüüd meile vajalik Eesti koos kodueestlastega, kuigi kauane la-
husolek ja elamine erinevates keskkondades on põhjustanud mentalitee-
dierinevusi. Ajaloolane Hain Rebas ütles oma aktusekõnes 1985. aastal, rõhutades kultuurikontaktide vajadust, aga mitte iga hinna eest: “Meie vajame kodueestlasi, et saaksime jääda eestlasteks välismaal. Kodueest-
lased vajavad meid, et võida püsida eurooplastena.” (*Tulimuld*, 1985, lk 59.) Kõige tähtsam on meile asjaolu, et Eesti on vaba riik teiste maailma vabade riikide peres — paneme oma lootused tulevikule.

Alur Reinans:

Lugedes *Akadeemiast* nr 9/1997 Ain Kaalepi väitlust Arvo Mägi mäles-
tustega Balti Instituudi ja Imant Rebase teemal, tekib tahtmine ütelda, et õigus on mõlemal, ehkki teistmoodi, kui Kaalep arvab või Mägi kirjeldab. Minu pilt asjast on järgmine.

Balti Instituut ei olnud Rootsi riigi asutus, vaid ideeline ühing. Selle algpäraseks ülesandeks polnud aga sidemete pidamine N. Liiduga, see ei olnud isegi mitte sisuliselt teaduslik. Nimelt olid eestlased Rootsis, samuti lätlased, vähemal määral ka leedulased (keda oli Rootsis ainult mõnisada), loonud suure hulga oma organisatsioone. Nende organisat-

sioonide majandamine oli aga keerukas ülesanne, ja õige mitme suurema organisatsiooni tegevus oli tegelikult võimalik ainult Rootsi ühiskonna toetusega. See toetus oli aga pigem kaudne. Kõige tähtsam oli võimalus palgata tööjõudu, kusjuures riik tasus suurema osa või isegi kogu palga. Eelduseks oli, et tegemist on inimestega, kellel ei ole võimalik saada tööd vabal turul. Suur osa eesti intelligentsist oli algusaastail, pärast põgenemist, Rootsis ametis "arhiivitöölisena". See tähendab, et neile olid loodud töökohad teaduslike institutsioonide ja asutuste, samuti mitmesuguste organisatsioonide juurde. Eelduseks oli, et tehtav töö pidi olema ühiskonna seisukohalt kuidagi kasulik. Niivõrd kui eesti organisatsioonid tegelesid kultuuri või Rootsi eestlaskonda otseselt puudutavate küsimustega, võis seda pidada Rootsi ühiskonna huvides olevaks. Otsene poliitiline tegevus N. Liidu vastu ei olnud aga Rootsi riigi huvides ja selliseks tegevuseks polnud võimalik arhiivitöölisi saada.

Stockholmis tegutses juba sõja-aastaist peale Balti Komitee, kuhu kuulus peale eestlaste, lätlaste ja leedulaste ka rootslasi. Balti Komitee oli selgelt poliitilise suunitlusega ja ei saanud seega rootsi ühiskonna toetust kasutada. Kui aga needsamad inimesed asutasid mingi teise organisatsiooni, näiteks Balti Arhiivi või Balti Instituudi, oli neil võimalik sellele organisatsioonile saada riigi toetust. Ja muidugi on väga raske kontrollida — kui seda üldse tahetigi —, millega üks või teine ametnik tegelikult tegeles. Järelikult loodi sellised organisatsioonid.

Imant Rebane oli andekas ja ettevõtlik inimene. Minu vahekord temaga ei olnud kunagi eriti sõbralik, aga meil oli võimalik läbi käia ja juttu ajada, kuigi meie huvid mõnikord kokku põrkasid. Kõige teravamalt siis, kui mina üritasin muretseda riiklikku toetust *Eesti Päevalehele* ja Rebane selle vastu võitles, lootes nii edutada *Teatajat*. Rebase kõige hinnatumaid omadusi oli võrratu võime Rootsi ühiskonnalt toetust välja norida. Balti Instituudi tegeliku juhina tegi ta seda väga edukalt. Algaastail oli instituudi juhatuse esimeheks tuntud läti sotsiaaldemokraat Bruno Kalniņš, kelle eelis polnud mitte ainult teadlase maine, vaid ka vana ja väga hea kontakt Rootsit valitsevate sotsiaaldemokraatidega. Rebase ambitsioone ei rahuldanud ainult variorganisatsiooni juhtimine; ta hakkas arendama ka sisulist tegevust Balti Instituudis. Esimesed instituudi korraldatud konverentsid olid selgelt pagulaskonnale orienteeritud ja ei olnud juttugi N. Eesti või N. Läti esindusest. Mäletan, kuidas ühe sellise konverentsi puhul õnnestus Rebasel Stockholmi linnale auk pähe rääkida, nii et heisati hulk Eesti, Läti ja Leedu lippe kesksel kohal linnas. See oli muidugi väga kiiduväärt tegu ja *Eesti Päevalehes* ilmus ka pilt kuningalossi juurde viivast sillast Eesti, Läti ja Leedu lippudega. Nädal

või paar hiljem tahtis Kalniņš Koklaga rääkida ja Kokla palus mind kõnelusest osa võtta. Kalniņš hakkas meid süüdistama, et *Päevaleht* olevat halvasti ja ebaõiglaselt kirjutanud Rebasest ja Balti Instituudist. Kokla ja mina olime hämmeldunud, sest just seekord oli ju *Päevaleht* olnud tõesti positiivne. Kui me siis pildi allkirja ja mõne lõigu artiklist Kalniņšile tõlkisime, oli tema omakorda hämmeldunud — Rebane oli talle samu lõike hoopis teisiti tõlkinud. Paar aastat hiljem ei olnud enam Kalniņš Balti Instituudiga seotud ja väljendas end Rebase suhtes tunduvalt halvemini, kui mina seda kunagi olin teinud. Ma ei mäleta tema täpset sõnastust, aga sisuliselt oli ta samal arvamisel kui Mägi oma memuaarides, süüdistades Rebast koostöös okupantidega. Seletuseks ei ole minu arvates hoopiski mitte see, et KGB või VEKSA oleks Rebase värvanud enda agendiks. Seletus on hoopis järgmine.

Rootsi oli ju ainus riik, mis (küll selleks, et meeldida natsistlikule Saksamaale, aga siiski) oli tunnustanud Eesti, Läti ja Leedu liitmist N. Liiduga. Rootsi poliitikud üldse, aga eriti sotsiaaldemokraadid, olid veendunud N. Liidu püsimises. Neil oli ka kindel usk, et eestlased, lätlased ja leedulased kodumaal on olukorraga leppinud. Areng Balti riikides aastail 1987–1991 oli neile täiesti ootamatu ja uskumatu. 1970. aastail häirisid aga pagulaste Balti riikide vabaduse nõuded Rootsi ja N. Liidu vahekorda. Kõigile, kaasa arvatud pagulased ise, oli järelikult sellest lähtudes parem aktsepteerida reaalselt olukorda ja jätta tulutu õiguse ja vabaduse nõudmine. Valitsuse (sotsiaaldemokraatide) seisukohalt oli põhjust toetada liikumisi või isikuid, kes selles suunas tegutsesid. Rebane sai asjast aru ja tegutses vastavalt. Otsene riiklik toetus Balti Instituudile oli aastail pärast suunamuutmist suurem kui kõigile eesti, läti ja leedu organisatsioonidele kokku. Rebane aga rõhutas, et Balti Instituut pole mingi pagulas-, vaid Rootsi organisatsioon.

Rebasele oli tähtis kindlustada niihästi enda isiklikku kui Balti Instituudi majanduslikku seisundit. Teise eesmärgi teostamine oli eeldus esimese saavutamiseks. Kui selleks oli vaja luua sõbralikke suhteid VEKSAGA, siis tegi ta seda. Kas see käis kokku tema isiklike tõekspidamistega või mitte, ei olnud oluline. Kui on nõudmine teatud kauba järele, tuleb seda ka pakkuda. Ja kui ühtlasi oli võimalus näidata oma muutmatult rahvuslikku vaimu, siis tegi ta muidugi seda ka. Kõnelus usaldusväärse isikuga Eestis oli selleks väga sobiv võimalus. Nii võib olla õigus niihästi Mägil kui Kaalepil.

Rootsi eestlaskonna suhtes oli aga olukord häiriv. Tegemist oli ju katsega murda ühist okupatsioonivastast rinnet ja meelitada pagulasi aktsepteerima Eesti anastamist. Samal ajal on selge, et see kahepaikne asjale lignemine, mida Kaalep kirjeldab, oli probleem ka paljudele

Rootsis. Loomulikult oli huvitav saada kontakte Eestiga. Küsimus oli aga, kui kaugele sai minna ohustamata põhihoiakut, milleks oli okupatsiooni taunimine.

Ülaltoodu on minu arusaam juhtunust, kirjutatud ilma mingit allikmaterjali kasutamata. Selle tõttu olen vältinud aastaarve ja teisi kergesti kontrollitavaid andmeid. Huvitav oleks muidugi, kui keegi kirjutaks paguluse ajaloo ja käsitleks seal ka kontakte Eestiga. Siis tuleks vist välja, et on olulised vahed erinevate maade — Rootsi, Kanada, USA — vahel, samuti et pagulaste jaotamine “suhlejateks” ja “nuhtlejateks” on mõnevõrra lihtsustatud pilt.

Mulle aga meeldib, kuidas asja käsitletakse Eestis praegu. Kui veel vahetevahel peetakse meeles mõnda pagulastegelast või kultuuriisikut, siis öeldakse tema kiitmiseks vastavalt olukorrale, et juba varakult sai ta aru kontaktide tähtsusest ja tuli Eestisse, või siis, et ta jäi vankumatult truuks oma rahvuslikule ideaalile ja külastas kodumaad alles pärast iseseisvuse taastamist.

EDITORIAL NOTE

Early in 1995, new members — Finland, Sweden and Austria — joined the European Union. On 12 June 1995 Estonia and the EU concluded an association agreement, which by now has been ratified by nearly all the members of the EU, and on 28 November 1995 Estonia presented an official application to become a full member of the EU. In July 1997 the European Commission included Estonia in the list of these countries with whom unification negotiations would be started. Thus, the prospect of Estonia joining the EU has changed from an abstract possibility to concrete reality. Bibliographer Mait Talts and head of the research group for ethnopolitical studies Aksel Kirch from the Centre for European Studies at the Institute of International and Social Studies investigate the positive and negative aspects of Estonia's possible unification with the EU, and their reflection in the discussion going on in the Estonian press.

Ago Künnap, professor of Uralic languages at the University of Tartu, explains the origin of the Võru language spoken in South-Eastern Estonia. According to his preliminary hypothesis, the Võru language is not a dialect variant of the "archaic" Estonian language but on the contrary: it is the South-Eastern Baltic Finnic or Chude language which has entered into contact with the South-Western Baltic Finnic or North-Estonian language.

Ethnological research in Estonia is young, being of the same age as Estonian-language instruction at Tartu University. Ethnology figured as a discipline in the development programme of the university from 1919; actually its teaching began in 1924 when the corresponding department was founded. The father of Estonian ethnology is the Finn Ilmari Manninen who was the founder of the department and its first lecturer. An important landmark in the development of Estonian ethnology was the establishment of the

Estonian National Museum in 1909. Heiki Pärdis, research director of the Estonian National Museum and lecturer at the department of ethnology at the University of Tartu finds that Estonian ethnologists should start studying "people in culture", not only "culture in people." To put it in a simplified way, one might say: if Estonian ethnography has studied old things/objects, ethnology should treat people as "cultural beings."

The belles-lettres section of this issue is dedicated to the 80th anniversary of the Republic of Estonia — we reprint Jüri Parijõgi's short story "A Festive Roll Call" which deals with the War of Independence (1918–1920).

The motif of a stylised tree with an obvious religious meaning occurs in Mesopotamian art as early as in the 4th millennium BC. In the 2nd millennium BC it can be found all over the old Middle-Eastern ecumene, including Egypt, Greece and the Indus civilisation. In its general composition it is strikingly similar to the Tree of Life in the later Christian, Muslim and Buddhist art. Both Mesopotamian esoteric heritage and the Assyrian Tree of Life have a notable parallel in Jewish Kabbalah. The Sefirotic Tree displays amazing similarity to the Assyrian Tree in its symbolic content as well as in its appearance. Moreover, as it seems to have derived from the Babylonian ground, it is quite likely to be based on the Mesopotamian model. A number of major Kabbalistic teachings, for example, the location of God's Throne in the Middle Heaven find inarguable proof in Mesopotamian esoteric texts. Simo Parpola, professor of Assyriology at the University of Helsinki, attempts to answer the question how to prove the existence of the hypothetical Mesopotamian model if textual material directly concerning the matter is lacking.

The notion of guilt is many-sided, being used in a number of areas — philosophy, literature, psychology, anthropology, jurisprudence, and elsewhere. People often speak about moral responsibility or sense of guilt, contrasting it to guilt or guiltiness in the legal sense. Neither is the notion of guilt in law uniform, depending, for example, if we have to do with civil or criminal law. The concept of guilt in criminal law is analysed by Jaan Sootak, professor of criminal law at Tartu University.

The debate on the existence of events can be associated with the occurrence of words referring to events in causal statements, i.e., in statements dealing with causes and effects. Margo Laasberg, doctoral student of philosophy at the University of Tartu, attempts, on the basis of the inner logic of such statements, to answer the question whether events exist. Such internal structure can be described by presenting the logical form of these statements. After introducing the two main theories about the logical form of event statements — the event theory of event statements and the fact theory of event statements — the author studies in the first section of the article which of them is preferable if reasons statements are included among the causal statements. In the second section he studies the feasibility of the existence of events on the basis of the view that events cannot exist without a metaphysical theory concerning them. Such a theory is based on the theory on the internal structure of event statements. The difficulties of presenting such a theory through the event theory of event statements, which are discussed in sections 3 and 4, finally lead to abandoning this theory. The last section (5) considers and develops the possibility of presenting a metaphysical theory of events through the fact theory of event statements.

Lecturer of Tartu University Ilmar Anvelt introduces us to Estonian students' attitudes to America.

Establishment of dioceses and residences for bishops in Old Livonia in the early 13th century was an external sign that normal canonical structures had been adopted on the former territory of missions. Namely a permanent bishop's seat situated in a town is the main characteristic of a canonically arranged diocese. Riho Saard, doctoral student of theology at Helsinki University, presents a brief outline of leading clergy in Estonia and Livonia throughout the times.

In the section of book reviews the astronomer Heino Eelsalu criticises Erik Schmidt's biography of the Estonian optician and astronomer Bernhard Schmidt, and professor of Haifa University Michael Heltzer praises the translation of *Sinuhe's Tale* into Estonian by the Egyptologist Sergei Stadnikov.

In the section of discussions, induced by the memoirs of Arvo Mägi published in *Akadeemia* and our editor-in-chief Ain Kaalep's

comment on Mägi, Vello Helk and Alur Reinans dissect the connections of the organisations of émigré Estonians with Soviet intelligence and propaganda organisations.

With this issue we start our new serial — Boris Groys' *Style Stalin*.

Estonia and the European Union: Pro and contra in the Estonian press

Mait Talts, Aksel Kirch

The article deals with the problems of the EU discussion held in Estonian printed media during the first half of 1997. The main task of the brief survey was to give an overview of the problems concerning Estonia's integration into the EU. Special attention was focused on the expectations and the fears most frequently manifested in the media discourse as well as on the argumentation used to defend positive or negative attitudes towards the union.

The most characteristic feature of the Estonian EU discussion is first of all the deficiency of relevant and sufficient information concerning the EU, which leads to several kinds of speculations. The main political forces of Estonia are quite confident that Estonia has no alternative to the EU, and their attitude is accordingly generally quite favourable to the EU. As public opinion polls indicate, scepticism among ordinary people is growing, as the price of Estonia's EU accession becomes clearer. It is quite difficult to predict what exactly is going to happen in Estonia's economy. The position of some Estonian political leaders that the question of Estonia's EU membership cannot be debated, does not actu-

ally promote the discussion about the costs and benefits of the EU accession.

The article also pays attention on the factors that are claimed to slow down the pace of Estonia's eurointegration. Among them various speculations concerning the geopolitical and other hidden motives of EU enlargement must be mentioned. The necessity to speed up the harmonisation of Estonia's legislation with the requirements of EU legislation has also been very often pointed out as well as the problems concerning the integration of the Russian minority, border, crime and refugee problems.

The bulk of the article describes the expectations usually related to Estonia's EU accession. Among the positive expectations the most frequently mentioned are: expected general economic growth (due to extra investments from the EU countries as well as due to the opportunities to get direct aid from the EU for modernization of Estonia's economy) and expected improvement in the field of military security. Estonia's EU accession is very often associated with expected changes in Estonia's social policy as well as with the improvement in the position of non-citizens. The relations between the Estonians and the Russians living in Estonia are also expected to improve.

Joining the EU, Estonia would acquire at least a slender possibility to influence the decisionmak-

ing process in the EU. EU membership is also believed to improve Estonia's political status internationally, especially regarding the relations with Russia. Estonia's EU accession is acknowledged as Estonia's final re-unification with Europe, often seen in the light of the theories by Samuel Huntington as the enlargement of the Western civilization to its "natural" boundaries.

The most significant negative expectations related with Estonia's EU accession are the following: diminishing of Estonia's sovereignty; growing bureaucracy and retardation of the decisionmaking process. The prices and the taxes are also feared to be growing. Some intellectuals have the opinion that the EU accession could be a threat to the Estonia's culture, while some economists express the fear that the social politics that Estonia has to adopt joining the EU could exceed the possibilities of Estonia's economy.

At present it is still unclear what will happen in Estonia's agriculture. On the one hand Estonian farmers will get an access to the EU inner market and the possibilities to get direct subsidies from EU's budget, but on the other hand the quality of Estonian agricultural products may not correspond to the EU requirements. If EU will not change its agricultural policy in the nearest future, the accession would rather be beneficial for Estonia's agriculture.

Ethical or normative reproach?: On the notion of guilt in criminal law

Jaan Sootak

The notion of guilt is many-sided and is being used in a number of areas — philosophy, literature, psychology, anthropology, jurisprudence, and elsewhere. People often speak about moral responsibility or a sense of guilt, contrasting it to guilt or guiltiness in the legal sense. The notion of guilt in law is also different, depending, for example, if we have to do with civil or criminal law.

In the criminal law of the Middle Ages and the Enlightenment, guilt is a problem of legal philosophy rather than a systemic component in the dogmatics of criminal law. From the mid-19th century the notion of guilt begins to acquire a certain role in the system of criminal law. Actually, the question does not consist so much in the establishment of the scholarly notion of guilt but rather in the dualism between the cognitive and the normative, the causal and the teleological, the naturalist and the cultural-historical approaches in the history of dogmatics and learning.

In the classical concept of crime, guilt acquires, primarily in the papers of F. List and K. Binding, the quality of a dogmatic notion. This way the sc. psychological notion of guilt is formed. In the 1930s,

Summaries

greatly thanks to the studies of Erik Wolf, the normative notion of guilt, which is prevalent nowadays, begins to take shape. The normative concept of guilt presupposes that persons can be reproached for their deeds. This kind of treatment of guilt is based on people's ability to understand the norm and to behave accordingly. Guilt is defined as a reproach to the will that has urged a person to commit a crime. The person is reprimanded, "You could have behaved differently, but you didn't!" On the philosophical plane this concept is based on the theory of sc. relative indeterminism. The whole argument between determinists and indeterminists has yielded at least one essential result—that criminal law can be based on neither of them because neither can be proved. Although, in principle, the present-day doctrine of normative guilt is founded on the thesis of free will, it does not completely deny the existence of determinants influencing a person's behaviour. What is denied is the rigid causality or fatality of the course of a person's life. A person's behaviour is conditioned by a number of factors independent of him — instincts, origin, character, upbringing, abilities, etc. But a human is able to control the functioning of these factors and thus to determine his behaviour in such a way that it would correspond to the norms accepted by society.

The mid-1980s brought about a crisis in the earlier concept of guilt. Among other critical remarks, it was noted that a punishment derived only from guilt does not pay any attention to the purposefulness of the punishment, thus making guilt itself actually a notion devoid of content. It was also emphasised as an essential drawback that guilt was treated as a solely ethical phenomenon. For example, the classical normative concept of guilt really asserts that there is no special religious, ethical, juridical or political guilt. Juridical guilt is either an ethical phenomenon or not guilt at all. Therefore, the sc. functional notion of guilt has emerged recently. The basis for declaring a person guilty is not simply his ability to behave in a different way but a presupposition that the subject and the situation in which he acted could be brought into concordance with the normatively typical subject and situation. A breach of normative expectations also brings about a normative reaction by social consciousness. Thus, guilt is a discord between the normative situation and the person's actual behaviour.

Normative and functional notions of guilt are somewhat antithetical as the former is based on universal ethics, the latter on the set of norms of a concrete society. But in their essence, both of them have a normative character.

Events and causality

Margo Laasberg

An answer to the question whether events exist involves a study of the logical form of event statements. Such study is of interest because there can be no assurance of an independent existence of events as there reasonably is of the independent existence of ordinary objects. Events are there only to the extent that event expressions such as 'Caesar's death', 'draught', 'explosion' etc. indicate the presence of a gap, in the logical form of the statements where they occur non-accidentally, for a singular event term or an event variable. In my paper I focus on the arguments that such gaps can be found or cannot be found in one specific kind of event statements, the statements of cause and effect. The finding that such gaps can be found in the statements of cause and effect would support the event theory of event statements, a logical-form correspondent of the claim that events exist. Failure to find the gaps would support the fact theory of events that says that event expressions stand not for independent singular terms but for parts of singular terms that stand for facts. 'Caesar's death', for example, would correspond to a part of the singular term that corresponds to the expression 'the fact that Caesar died'.

I begin by arguing that, contrary to the widespread opinion, the countenancing of reasons statements as a species of fact statements favours the fact theorist over the event theorist. The reason is that the event theorist's standard reply to the accommodation of reasons, the drawing of a distinction between causal statements proper and causal explanatory statements, is viciously circular. The standard reply relies on the behaviour of event expressions in reasons statements that is the same kind of statement to which it is supposed to apply. I go on to examine other ways of establishing the existence of events (the ways of establishing, that is to say, that event expressions have singular terms as their logical-form correspondents). One such way is to show that the supposed singular logical-form correspondents can be the relata of an overarching relation. An event would be whatever occurs as the relatum of such a relation. One such relation could be the relation of part and whole. The resulting theory of events is a mereological metaphysics of events. Such metaphysics cannot be fully adequate, however, because part-whole relations as they are assumed to subsist between the supposed referents of event expressions cannot be extended to cover all the mereological sums and the mereological parts of such referents. I turn to another way of the same kind for establish the existence of events,

Summaries

the metaphysics of cause and effect. Such a metaphysics is based on the relation of cause and effect instead of the relation of part and whole. Such universal extension is indeed obtained for the relation of cause and effect. Unlike the relation of part and whole, however, the relation of cause and effect can obtain only as said to obtain, i.e. it may altogether lack referents while e.g. the conjunction relation in space and time and the part-whole relation, once they obtain, do have referents (that the part-whole relation has referents is clear from the independent existence of things).

I conclude that events do not exist and provide a sketch of a fact theory of events where facts are related to properties. A statement containing one or more event expressions is true when the properties that those expressions express are instantiated at the time indicated by the utterance of the statement in question. New to the sketch is

not how I treat event expressions and the way facts make them true — this is well known from work by e.g. Jaegwon Kim and Hugh Mellor — but how I treat properties. I propose to relativise properties to the state of knowledge so that properly speaking there are no properties but only the different relations between how things are said to be and the state of knowledge. A thing is said to have an external property when what is said about it in the given state of knowledge depends on what is said about other (contingently existing) things in that state of knowledge. When a thing is known to have a property either on the basis of the knowledge of it alone or on the basis of the knowledge of the relationship between it and a thing existing by necessity (e.g. a system of measurement) the knowledge is said to be by an internal property. Internal properties are both causally relevant and constitutive of the identity of events.

STALIN-STIIL

Boris Groys

Tõlkinud Kajar Pruul

|

Борис Гройс, Стиль Сталин. — Б. Гройс, Утопия и обмен. Москва: Знак, 1993, с. 9–110. Esmatrükk: Boris Groys, *Gesamkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in Sowjetunion*. Aus dem Russ. von G. Leupold. München—Wien: Carl Hanser Verlag, 1988.

Copyright ©Б. Гройс 1993
Tõlge ilmut autori nõusolekul.

SISSEJUHATUS: KUIDAS HISTORISEERIDA STALINLIKKU KULTUURI

Maailm, mille töötas rajada Venemaal pärast oktoobrirevolutsiooni püsistunud võim, pidi tulema senisest õiglasem ja tagama suurema majandusliku turvatunde, aga see maailm — mis ehk veelgi olulisem — pidi tulema ka kaunis. Eelmiste ajastute korrapäratu, kaootilise elu asemele pidi tulema harmooniline, kunstikavatsuslikult korraldatud elu. Kogu maa majanduslik, sotsiaalne ja ka lihtsalt argielu tuli totaalselt allutada ühele planeerivale instantsile, mis pidi reguleerima selle elu pisimaidki detaile, viima need omavahel kooskõlla ja looma neist ühtse terviku. Nii sai sellest instantsist — partei juhtkonnast — omamoodi kunstnik, kellele on materjaliks kogu maailm, eesmärgiks aga “ületada materjali vastupanu”, teha see töödeldavaks, plastiliseks, võimeliseks võtma mis tahes vajalikku kuju.

Oma *Arutluse meetodist* alguses kahetseb Descartes, et tal ei jätku jõudu ratsionaalselt korraldada terve maa ega isegi mitte ühe linna elu ja seetõttu on ta esialgu sunnitud piirduma ainult omaenese mõtete korrastamisega.¹ Marksistlik õpetus pealisehitusest teatavasti eitab võimalust muuta omaenese mõtlemise seisukorda, kui ei muudeta seda mõtlemist määravat ühiskondlik-majanduslikku baasi, s.o selle ühiskonna korraldustüüpi, kus mõtleja elab. Inimene, ta mõtlemine ja kogu “sisemaailm” on marksistlikule revolutsionäärile ainult osa korrastamisele kuuluvast materjalist: uus ratsionaalne mõtlemine ei saa tekkida muidu kui vaid uuest ratsionaalsest korrast elus eneses. Aga järelikult on uue maailma loomise aktis midagi irratsionaalset, midagi puhtalt kunstilist: uue maailma looja ei saa ju väita, et ta projekt oleks täienisti ratsionaalne, kui teda ennast oli kujundanud veel harmoniseerimata tegelikkus. Kunstnikust valitseja praktikat õigustab tegelikult ainult see, teda lihtsurelikest eristav teadmine, et maailm on elastne ning et seetõttu kõik, mis tavainimesele

¹René Descartes, *Discours de la méthode*. Paris, 1966, p. 43–46

püsiva ja igikestvana näib, on tegelikult suhteline ja muudetav. Igasuguse võimaliku kriitika eest kaitseb uue elu loojat totaalne võim ühiskonna üle. Asub ju kritiseerija vaid teatud kindlal kohal ühiskonnas ja nii puudub tal võimalus selleks kõikehaaravaks pilguheiduks tervikule, mille avab alles võim. Seetõttu on ta kriitika esile kutsutud kas nende elementide poolt ta mõtlemises, mis vormusid veel vana ühiskonnakorralduse tingimustes, või tingitud ühekülgsest vaatenurgast, mis ei suuda haarata kogu uue ilma kunstitervikut.

Säärast ühiskonna esteetilise ümberkorraldamise kava oli Läänes korduvalt välja pakutud ja isegi katsetatud, kuid esimest korda õnnestus ta täielikult alles Venemaal. Läänes järgnes igale revolutsioonile nii või teisiti kontrrevolutsioon ja asi lõppes sellega, et püsima jäi kord, mis oli vana korra võimujärglane, aga sisaldas ka uue elemente. Revolutsioon ei saanud Läänes olla nii radikaalne kui Idas ka sellepärast, et Lääne revolutsiooniideoloogia tundis selleks ise liiga tugevat järjepidevust traditsiooniga, toetus liialt juba varem tehtud intellektuaalsele, sotsiaalsele, poliitilisele, tehnilisele jne tööle, pidas liiga kalliks neid asjaolusid, mis olid ta sünnitanud ja mille kaudu ta end esmalt oli väljendanud. Seepärast polnud ükski Lääne revolutsioon olnud suuteline minevikku nii halastamatult hävitama kui Vene revolutsioon. Venemaale oli revolutsiooniideoloogia imporditud Läänest, sel puudusid omaenese venelikud juured. Venelik traditsioon aga seostus mahajäämusega ja alaväärsusega arenenumate maade ees, ning seetõttu ei kutsunud see traditsioon suuremas osas intelligentsist — ja nagu revolutsiooni käigus selgus, ka rahvas — esile mitte tagakahetsemist, vaid vastikustunnet.

Juba Peeter I reformid 18. sajandi algul olid näidanud vene inimeste valmidust suhteliselt meelsasti loobuda oma näivalt vägagi juurdunud traditsioonidest Lääne uuenduste kasuks, kui säärane loobumine töötas maale kiiret progressi. See puht-esteetiline vastumeelsus vana suhtes, kuna too assotsieerus mahajäämuse ja alaväärsustundega, tegi Venemaa 19. sajandil väga vastuvõtlikuks uutele kunstivormidele ja valmiks assimileerima neid isegi kiiremini kui Lääs ise, sest sel moel oli vene intelligentsil võimalik kompenseerida oma alaväärsuskompleksi ja suhtuda nüüd omakorda Läände kui mahajäänusse. Vene revolutsiooni hinnati ratsionaal-marksistlikust

seisukohast sageli kui paradoksi, sest see oli teoks saanud tehniliselt ja kultuuriliselt mahajäänud maal. Kuid Venemaa oli Läänest palju paremini revolutsiooniks ette valmistatud esteetiliselt, s.t oli palju suuremal määral valmis kogu oma elu ümber seadma uutes seninägematutes vormides ja sel eesmärgil nõus laskma korraldada endaga seninägematus mõõtkavas kunstieksperimenti.

Selle eksperimendi esimesed kavandid, loodud vene avangardi praktikute ja teoreetikute poolt, jäid ellu viimata, kuid see-eest läksid kindlalt kunstiajalukku ning tekitasid oma julge radikaalsusega üldist ja pälvitud vaimustust. Muidugi on vene avangardi ikka veel väga vähe uuritud, sest palju tema poolt loodust on alates 1930. aastatest hävitatud või hukkumisele määratud. Siiski on talle eelkõige Lääne uurijate hoolet ja eriti viimastel aastatel tõsine tähelepanu ja üldine tunnus osaks saanud. Teistsugune saatus on seni olnud sotsialistliku realismi kunstil, s.o Stalini ajastu kunstil, mis 1930. aastatel avangardi asemele tuli. Sotsialistliku realismi loosungis näeb sõltumatu historiograafia nii väljas- kui seespool N. Liitu üksnes tsensuurihirmutist, mille abil kiusati taga ja hävitati "tõelist kunsti" ning selle loojaid. Kogu Stalini-ajastu paistab sellest perspektiivist kui üks suur martüürium, kui tagakiusamiste ajalugu, mida ta kahtlemata samuti oli. Küsimus on vaid selles, mille nimel kõik need tagakiusamised toimusid, milline kunst ja miks kanoonilisena püsima jäi. Nii imelik kui see esimesel pilgul ka tundub, neile küsimustele on palju raskem vastata kui klassikalise vene avangardi puhul.

Kõigepealt: Stalini-perioodi kunst pole praegu N. Liidus ametlikult vähem tabustatud kui avangardkunst. Selle aja ajalehed, raamatud ja ajakirjad asuvad enamjaolt tavauurijale ligipääsmatutes "erihoiuosakondades". Pildid ripuvad küllastajatele niisama kättesaamatutes muuseumihoidlates kõrvu vene avangardkunstiga. Paljud neist on hiljem kunstnike endi poolt üle maalitud, et kõrvaldada Stalini jt tolle aja kompromiteeritud juhtide kujusid. Hulk skulptuure, freskosid, mosaiike, arhitektuurirajatisi lihtsalt lõhuti "destaliniseerimise" käigus. Võrreldes avangardkunstiga teeb olukorra veelgi keerulisemaks see, et ametlikult on sotsialistliku realismi doktriin endistviisi kogu nõukogude kunstile kohustuslik, koos kõigi oma formuleeringutega, mis pärinevad juba

Stalini ajast. Tõsi, neid formuleeringuid tõlgitsetakse tänapäeval palju "liberaalsemalt", nii et neisse osutub võimalikuks mahutada ka selliseid kunstinähtusi, mis Stalini ajal oleksid olnud välistatud. Neid uusi tõlgitsusi aga ei tunnusta nõukogude kriitika kui uusi, vaid kuulutab nad sotsialistlikule realismile algselt omaseks, nagu oleks Stalini ajal sotsialistlikku realismi lihtsalt "moonutatud" — mainimata, et just sel ajal ta sündiski. Niiviisi moonutatakse äratundmatuseni sotsialistliku realismi kujunemist ja arengut, et iga kord sobitada nende interpretatsiooni "antud hetke" aktuaalsete poliitiliste vajadustega. Lisaks võib sotsialistliku realismi teooria kohta leiduva ametliku kirjasõna küllus jätta mulje, et temast on juba piisavalt palju räägitud. Kuid õigupoolest ei sisalda see kirjandus mitte tema mehhanismide eritlust, vaid pelgalt nende manifestatsiooni — nõukogude esteetikateooria, nagu seda sageli juhtub ka teiste 20. sajandi kunstiliikumiste puhul, on sotsialistliku realismi integraalne koostisosa, mitte tema me-takirjeldus.

Isegi kui neist takistustest üle saada, halvab huvi sotsialistliku realismi esteetika ja praktika vastu küsimus, mis muides tekib ka mõne teise 1930.–1940. aastate kunstivoolu, näiteks saksa natsikunsti puhul, ja nimelt: kas on meil üldse tegemist kunstiga? Kas on moraalselt sallitav vaadelda ühes ja samas reas teiste meie ajastu kunstisuundadega sääraseid kunstiliikumisi, mis andsid end vägivaldarežiimide teenistusse ja taotlesid hegemooniat oma oponentide füüsilise kõrvaldamise teel?

Need küsimused sugenevad kahtlemata sellest mõneti naiivsest ja sinisilmsest suhtumisest kunsti, mis on end aegamööda maksma pannud 20. sajandi kunstiteadvuses, harjumusest käsitada kunsti kui tegevust, mis on sõltumatu iga-sugusest võimust ning tõendab inimindiviidi autonoomiat ja sellega seotud vourusi. Seejuures aga kunst, mida oleme harjunud hea kunstina tunnustama, on ajaloos sageli olnud võimu kaunistamise ja ülistamise teenistuses. Ja mis veelgi olulisem: avangardkunsti tunnustamatus, mis tema algata-jatest autsaiderid tegi, ei tähenda sugugi, et nood teadlikult säärase seisundi poole oleksid püüelnud ja et võimuiha neile võõras oleks olnud. Hoopiski mitte, nende tekstide ja tegevuse tähelepanelik tundmaõppimine näitab vastupidist: just

avangardkunstis ilmutab kunstniku tahe vallata materjali ja organiseerida seda kunstniku enese poolt sätestatud seaduste kohaselt otsest seost võimutahtega, mis oligi kunstniku ja ühiskonna vahelise konflikti allikaks. Kunstniku tunnustamine kunstiajaloo, tema tööde paigutamine muuseumi jms oleks siis pigem tõendiks kunstniku lüüasaamisest selles konfliktis ja ühtlasi hüvituseks lüüasaamise eest, mida võitja, s.o ühiskond, selle kahjutasuga lõplikult kinnitab. Kunstniku tööline võit aga, olgu või liidus riigivõimuga, kutsub loomulikult esile ühiskonna meelepaha ja püüde heita ta välja oma kangelaste panteonist. Tuleb välja, et just sotsialistliku realismi kunst (samuti nagu näiteks natsikunst) osutub olevat seisus, mille poole algselt püüdis avangard — väljaspool muuseumi, väljaspool kunstiajalugu, otseku absoluutselt teine mis tahes sotsiaalselt kehtestatud kultuurinormide suhtes. Säärase absoluutse alternatiivina säilitab see kunst oma virulentsuse, ja seepärast tuleb ta asetada oma ajaloolisse konteksti, historiseerida — samamoodi nagu avangardki —, alistades ta tänapäeva postmodernse kultuuri loogikale, mis enam ei tunnista kunsti õigust olla virulentne. Niisugune historiseerimine ei tähenda muidugi, et kõik sotsialistliku realismi patud tuleks andestada. Lausa vastupidi, see tähendab möödapääsmatult ka järelemõtlemist selle kultuuri ohvriks langenud avangardi oletatavasti täieliku süütuse üle, nagu ka kogu modernistliku kunstiintentsiooni süütuse üle — 20. sajandi avangard oli vaid üks selle eredamaid ajaloolisi manifestatsioone.

Müüti avangardi süütusest toetab ka üsna laialt levinud arvamus, et 1930.–1940. aastate totalitaarne kunst olevat olnud pelk naasmine minevikku, puhtal kujul regressiivne reaktsioon rahvahulkadele mõistetamatu uue kunsti vastu. Selle teooria järgi kajastab sotsialistliku realismi teke masside võimuletõusu, mis järgnes euroopalikult haritud intellektuaalse eliidi kihi peaaegu täielikule kadumisele kodusõjaperioodi terrori, emigreerumise ja 1920.–1930. aastate repressioonide tõttu. Selle interpretatsiooni järgi osutub sotsialistlik realism traditsionalistliku massimaitse lihtviisiliseks peegelduseks, mida paistab kinnitavat ka toona levinud loosung “õpida klassikutelt”. Aga et nonde klassikaliste eeskujudega sotsialistliku realismi teosed silmanähtavalt kokku ei sobi, olakse seejärel sunnitud rääkima temast kui nurjunud naasmi-

sest, lihtlabasest kitšist, “langemisest barbaarsusse”, millega sotsialistliku realismi kunst rahulikult “mittekunsti” valdkonda lähetatakse.

Ometi olid 1930.–1940. aastad N. Liidus kõike muud kui aeg, mil vabalt ja tõkestamatult avaldunuks rahvahulkade tõelised maitse-eelistused. Need kaldusid kahtlemata ka tol ajal Hollywoodi komöödiafilmide, džässi, “magusast elust” jutustavate romaanide jms kanti — kuhu iganes mujale, aga mitte sotsialistliku realismi manu, mis oli kutsutud masse kasvatama ja juba üksi seetõttu heidutas neid oma koolmeisteritsooniga, meeelahutuslikkuse puudumisega ja täieliku eemalolekuga reaalsest elust, mis oma radikaalsuselt ei jäänud alla Malevitši “mustale ruudule”. Kui miljonid nõukogude töölised ja talupojad suutsid neil aastail tudeerida näiteks marksistliku dialektika seadusi “kvantiteedi üleminekust kvaliteediks” ja “eituse eitusest”, siis ei ole tarvis kahelda, et nad poleks eriti imestanud ja hoopiski mitte hakanud protesteerima, kui neile oleks lisaks sellele tehtud ettepanek õppida selgeks ka suprematismiteooria koos kõige oma “musta ruuduga”. Kahtlemata oleks kõike, mida tahes Stalin tol ajal ka öelnuks, võetud vastu ühesuguse innuga, olgu see siis või foneetiline *zaum*-luule Hlebnikovi ja Krutšenõhhi vaimus.

Sotsialistlikku realismi ei loonud massid. Selle löid nende masside nimel täiesti haritud ja asjatundlikud eliidid, kel oli seljataga avangardikogemus ja kes olid läinud üle sotsialistlikule realismile avangardmeetodi enese siseloogika tulemusel, millel rahvahulkade tegelike maitsete ja vajadustega polnud midagi pistmist. Sotsialistliku realismi meetodi põhimääratlused töötati välja küllalt keerukates ja kõrgel intellektuaalsel tasemel peetud väitlustes, mille osalised väga sageli maksid ebaõnnestunud või ajakohatu formuleeringu eest eluga, mis mõistagi veelgi tõstis nende vastutust iga väljaöeldud sõna eest. Kes neid diskussioone tänapäeval loeb, sellele torkab ennekõike silma, et osaliste seisukohad on suhteliselt sarnased, samal ajal kui esitatud olid need muidugi üksteist välistavate na. See võitjate ja nende ohvrite lähtepositsioonide sarnasus teeb eriti ettevaatlikuks ühetähenduslike vastanduste suhtes, mida sündmuste puhtmoraalne hinnang võiks dikteerida.

Sealjuures oli pööre sotsialistlikule realismile osa euroopaliku avangardi üldisest arengust noil aastail. Tal on parallele peale fašistliku Itaalia ja natsistliku Saksamaa kunsti ka prantsuse neoklassitsismiga, ameerika regionalistliku maalikunstiga, tolle aja inglise, ameerika ja prantsuse traditsionalistliku ja poliitiliselt angažeeritud proosaga, historiseeriva arhitektuuriga, poliitilise ja reklaamiplakatiga, Hollywoodi filmistilistikaga jne. Sotsialistlikku realismi eristavad neist eelkõige radikaalsed meetodid, millega teda juurutati, ja vastavalt ka see, nende meetoditega saavutatud stiiliühtsus, mis hõlmas ühiskonna elu kõiki alasid ja mida mitte kusagil mujal, v.a vahest Saksamaal, ei viidud ellu nii järjekindlalt. Stalini ajal õnnestus tõesti teostada avangardi unistus ning korraldada kogu ühiskonna elu ühtedes ja samades kunstivormides, ehkki loomulikult mitte nendes, mis avangardil meeles olid mõlkunud.

Pärast Stalini surma need vormid järk-järgult lagunesid ning nii sündiski nüüdne, keskpärane ja eneseusalduseta nõukogude kultuur. Selle kultuuri põhisuundumuseks on "aegadevahelise sideme taastamine", s.t neotraditsionalism, mis toetub niihästi 19. sajandi vene kultuuri reaalsele kogemusele kui ka suhteliselt traditsiooniliselt meelestatud 20. sajandi autorite nagu Mihhail Bulgakovi ja Anna Ahmatova loominguile. Lahtiütlemist minevikust ja utopismi hinnatakse selles õhustikus kui saatuslikku eksitust, seega leidub nüüd niihästi avangardi kui ka sotsialistliku realismi kohta ainult üks määratlus: "nihilistlik sortsitsemine" — viitega Dostojevski kuulsale romaanile *Sortsid*. Seetõttu pole juhuslik, et nii vene avangardismi kui sotsialistliku realismi esteetika vastu tuntakse praegu Läänes suuremat huvi kui N. Liidus: sellekohane problemaatika pole tabu mitte ainult ametlikult, vaid ka sõltumatu ühiskondliku arvamuse silmis, mis eelistab minevikueksitused pigem unustada, kui osatada veel kinni kasvamata haavu. Sealjuures ei taha neotraditsionalistid märgata, et suruvad õigupoolest kultuurile ja ühiskonnale peale uut kaanonit: nad usuvad niisama kindlalt, et on tabanud mineviku tõelise vaimu, kui avangard uskus, et on tabanud tuleviku tõelise vaimu. Moraalne meelepaha avangardistide võimutahte pärast varjab neotraditsionalistide eest asjaolu, et nad ise kordavad ikka seda sama ühiskonna kunstilise loitsi-

Sp. Sakraid!

Rõõmsaid jõule!

Särmisege vorstid

ja vahutagu vein

Sel uusaasta eel

Olge teeks teil sein.

Olge teemud ja

Rõõmsad!

Päevakad!

1997.a.

mise rituaali, mille sihiks on saada ühiskond oma valdusse ja korraldada ta ümber uutes vormides (antud juhul just nagu küll vanades, aga ikkagi sellistes, mida reaalsuses enam ei eksisteeri, kui üldse kunagi on eksisteerinud).

Niisuguses olukorras väärib omaette huvi nõukogude postmodernne kunst, mis aga pole neotraditsionalistlik, vaid pigem neoavangardistlik. Jutt on 1970. aastate algul Moskvast tekkinud kunstnike ja literaatide liikumisest, keda mõnikord on ühendatud termini "sots-art" alla (sõna on saanud "sotsialistliku realismi" ja "pop-art'i" liitmisel)² ja kes seisid väljaspool ametlikku nõukogude kultuuritoodangut, kuid püüdsid oma kunstis peegeldada selle struktuure. Kasutades tsiteerimist ja teadlikku eklektitsismi ning konfronteerides erinevaid semiootilisi ja kunstisüsteeme, et nautida nende vastastikuse nurjumise vaatamängu, kuulub see liikumine loomulikult 1970.–1980. aastate euroopa ja ameerika kunsti postmodernse esteetika ühisesse voolusängi. Aga tal on ka mõned erijooned, mida on põhjustanud ta isepäraseid tekke- ja arengutingimused. Kõigepealt: tema ei seisa vastamisi mitte kommertsliku, isikupäratu kunstiproduktiooniga, mis reageerib tarbija spontaansetele nõudmistele isegi siis, kui püüab neid manipuleerida. Tema on silmitsi sotsialistliku realismi kunstiga, mis ei müü mitte asju, vaid ideoloogiat, kusjuures tingimustes, mis välistavad, et seda ideoloogiat ei ostetaks, ning seetõttu tunneb end potentsiaalse tarbija suhtes sõltumatu ja vabana. Sotsialistliku realismi kunst oli juba ületanud endas lõhe elitaarsuse ja kitsi vahel, pannes visuaalse kitsi kandma elitaarseid ideid, — s.o see, mida Läänes paljud tänapäevalgi "tõsiduse" ja "üldarusaadavuse" ideaalseks ühenduseks peavad. Lääne postmodernism ilmus reaktsioonina modernismi lüüasaamisele, kuna viimane ei olnud suutnud võitu saada kommertslikust meelelahutuskunstist, vaid oli Teise maailmasõja järel ikka enam ja enam ise lahustunud voogudes, mida suunasiid turunõudmised. See tõsiasi pani paljud kunstnikud väärtusi skeptiliselt ümber hindama ja loobuma modernistliku esteetika totalitaarsetest nõudlustest väljavalitusele ja uuspreesterlusele. Need asendusid nüüd uute nõudlustega — ütelda lahti

²Sots-art'i ajaloost vt: *Sots-Art*, näitusekataloog. The New Museum of Contemporary Art. New York, 1986

individuaalsest loomingust ja minna üle tsiteerimisele, iroonilisele mängule kommerts-kultuuri valmisvormidega. See muutus peab siiski aitama vaid säilitada kunstiideaali puhtust: varem saavutati see puhtus uute, isikupäraste ja "arusaamatute" vormide otsimisega, ent nüüd, kui on selgunud, et turg on selle otsingu omaks võtnud ja õhutab seda takka, pöördub kunstnik tollesama puhtuse ja sõltumatuse nimel triviaalse poole. Postmodernistlik kunstnik mõistab seda pöördumist kui uut vastupanuvormi võitluses võimutahtega, mida ta ikka ja jälle tuvastab teiste, kuid mitte enese juures.

Nõukogude *sots-art* seevastu tekkis modernismi üleüldise võidu tingimustes ja tal puudusid igasugused illusioonid omaenese puhtuse ja süütuse suhtes. Seetõttu teadvustab ta, et isegi loobudes novaatorlusel ja originaalsusest "teise" ja "triviaalse" kasuks jääb kunstnik ikkagi kandma kunstikavatsust, mis on lahutamatu võimule-suunatusest. Nõukogude kunstnik ei saa vastandada end võimule kui millelegi tema jaoks välisele või anonüümsele, nii nagu Lääne kunstnikule paistab turg. Nõukogude valitsejates, kes püüavad maailma või vähemasti omaenese maad ühtse kunstikavatsuse kohaselt ümber teha, tunneb kunstnik paratamatult ära omaenese *alter ego*, avastab paratamatu seesmise kokkukuuluvuse sellega, mis teda rõhub, ega saa eitada, et sellel, mis teda hingestab, on ühised juured võimu hingetusega. Sellepärast ei salga *sots-art*'i kunstnikud ja kirjanikud hoopiski mitte, et on teadlikud kunstilise intentsiooni ja võimutahte samasusest, mis on nende kunstipraktika alglaite. Vastupidi, sellest samasusest teevad nad oma kunsti peaaegu demonstreerides varjatud sugulust seal, kus hea meelega nähtaks vaid moraalselt rahustavat vastandust.

See tänapäevane kunstirefleksioon nõukogude korra kui riigikunstiteose üle avastab temas palju sellist, mis muudtele vahenditele jääks kättesaamatuks ja mida võiks omakorda seletada ehk üksnes selle riigikunsti sünnilugu. Siit on tulenenud käesoleva kirjatöö topeltülesanne: püüda kontseptualiseerida ning ühtaegu selgitada ja interpreteerida nii stalinismi kunstiekspertiimenti kui ka selle eksperimendi reflekteerimise kogemust. Stalini-aja kultuuri vaadeldakse seega tema ajaloolises kontekstis, määratletuna oma raamide, s.o talle

eelnenud avangardkunsti ja järgnenud postutopistliku kunsti poolt (viimase hulka kuulub ka *sots-art*).

Ajaloolise konteksti vaatlus ei tähenda siin siiski, et kirjeldataks üksikasjaliselt seda tegelikku ajaloofaktide rida, mis praegusajal üha enam on nõukogude kultuuri ajaloo uurijate huvi äratanud. Olgugi säärane huvi täiesti õigustatud ja sellealased uuringud igati tähtsad, kaotavad puhtkultuurilised fenomenid teinekord sellise lähenemisviisi korral immanentse loogika, mis neid omavahel seob, ning kunstiprojekti siseevolutsioon osutub asendatuks sellega, et kirjeldatakse istungeid, resolutsioone, ametissemääramisi ja arreteerimisi. Nood olid iseenesest ju selle evolutsiooni pelgad sümptomid: et neil enamikus tolle aja ajaloo kirjeldustest nii määrav osa on, peegeldab välise vaatleja tuntud kiindumust nõukogude tsentraliseeritud bürokraatiaaparaadi tseremooniasse, mis aga õigupoolest on vaid fassaad, mille taha varjub tegelike ühiskonnaprotsesside kulg — olgugi et too aparaat pretendeerib oma otsustega neid protsesse määrama.

Niisiis tähendab historiseerimine käesoleva kirjatöö puhul püüet teha kindlaks kontseptuaalne skeem mõistmaks toda Stalini-aja kultuuri immanentset evolutsiooni. Selleks on hädavajalik arvestada ajastu kultuuripiire, sest neis ilmnesid tema probleemid ja eeldused kõige selgemini. Jutt on omamoodi kultuuriarheoloogiast, mis ent — erinevalt Michel Foucault' kultuuriarheoloogiast — püüab peale vahelduvate paradigmatte kirjeldada ka nende vahetumise mehhanismi. Niisugune lähenemisviis tooks vältimatult kaasa teatud lihtsustusi ja üldsõnalisust, kui piirduks vaid püüdega interpreteerida ja seletada juba teada olevaid fakte; seepärast peaks ta ajastu kogupildi arvel pöörama pigem tähelepanu sellele, mida tavapärane kirjeldav käsitlus justkui faktiks ei loegi. See ei tähendaks faktide hooletusse jätmist, vaid hoopis nende hulga suurendamist. Käsitledes avangardi ja sotsialistliku realismi ajajärke, ei pööra ma kõige suuremat tähelepanu mitte nende kunstitoodangule, mis on juba suhteliselt tuntud, vaid nende enesetõlgendusele. Tänapäevale pühendatud osas aga püüan anda selgema ettekujutuse just postutopistlikust kunstipraktikast enesest.

Vastav näidetevalik võib tunduda subjektiivne, kuid autor pole siin siiski juhindunud niivõrd mitte oma isiklikust maitsest kui püüdlusest objektiivselt kajastada tänapäeva nõukogude kultuuri neid protsesse, mis on valitud problemaatika seisukohast kõige tähendusrikkamad paistnud. Sealjuures ei ole ma teinud ranget vahet, kas käsitletavat autorid tegutsevad praegu N. Liidus või välismaal, kuna tänapäeva tingimustes ja siin vaadeldavate autorite puhul ei tundu see oluline.

VEENE AVANGARD: HÜPE ÜLE PROGRESSI

Klassikaline avangardkunst, sh vene avangard, on mõistagi liig keerukas nähtus, et teda tervikuna ühte vormelisse hõlmata. Ometi näib, et poleks ülemäära lihtsustav öelda, et selle kunsti põhipaatos seisneb nõudmises minna maailma kujutamisel üle maailma ümberkujundamisele. See, et Euroopa kunstnikud olid paljude sajandite jooksul valmis armastusega kopeerima välist tegelikkust — nende püüdlus aina täiuslikuma *mimesis*'e poole —, rajanes vaimustusel Loodusest kui ainujumala terviklikust ja lõpetatud loomingust, mida kunstnik saab ainult jäljendada, kui tahab, et ta enda isiklik kunstianne võimalikult suurel määral läheneks jumalikule. Tehnika aina kiirenev sissetung Euroopa ellu 19. sajandi jooksul ja harjumuspärase tervikliku maailmapildi lagunemine sellest tingituna viisid aegamööda elamuseni Jumala surmast või täpsemini: Jumala tapmisest kaasaegse, uue ja tehniseeritud inimkonna poolt. Ühes sellega, et kadus maailma ühtsus, mille oli taganud Jumala loov tahe, vabanes ka maise eksistentsi silmapiir ja siinpoolse maailma nähtavate vormide mitmekesisuse taga avanes mustav kaos — kosmilise elu potentsiaalsete võimaluste lõpmatus, milles kõik antu, teostunu, päritu võis iga hetk jäägitult lahustuda.

Vähemalt vene avangardi kohta võib kindlalt väita, et kogu tema kunstipraktika oli reaktsiooniks sellelesamale Euroopa uue ajaloo põhisündmusele. Vene avangardi ei pannud liikuma üldsegi mitte vaimustumine tehnikaprogressist ega naiivne usaldus selle vastu, kuigi sageli nii arvatakse. Algusest peale polnud avangard mitte ründav, vaid kaitsev pool. Ees-

kätt oli ta sihiks korvata seda uue tehnika purustavat mõju, mitte aga ise purustada. Vale on ettekujutus, nagu oleks avangard olnud kantud nihilistlikust, lõhkuvast vaimust ja põlenud mõistmatust vaenust kõige vastu, mis "püha" ja "südamele kallis", nagu tänini arvavad isegi mitmed avangardile kaasa tundvad autorid, uskudes, et peavad ülistama tema "demonismi".

Avangard ei erine traditsionalismist hoopiski mitte selle poolest, et ta rõõmustaks kaasaja tehnilise ratsionalismi hävitustöö üle, vaid selle poolest, et avangard on veendunud võimatuses seista sellele hävitustööle vastu traditsionalistlike meetoditega. Kui avangard järgib Nietzsche maksimi "Tõuka kukkujat", siis ainult kindlast veendumusest, et kukkujat on võimatu kinni hoida. Avangard võttis maailma kui jumaliku kunsti teose purunemist juba toimunud ja paratamatu tõsiasjana, mida tuleb teadvustada võimalikult radikaalselt ja ühes kõigi oma tagajärgedega, et oleks võimalik kantud kaotust tõe poolest korvata.

"Valge inimkond"

Hea näide seesugusest avangardistlikust strateegiast on Kazimir Malevitši kunstipraktika. Oma tuntud töös *Uutest maalistsüsteemidest* (1919) kirjutab ta muu hulgas: "Igasugune loomingu, olgu looduse, kunstniku või kelle tahes loovinimese oma, on küsimus sellest, kuidas saada jagu meie lõputust progressist".³ Kõige vähem väljendub Malevitši avangardism ihas saada progressi avangardiks — progressi suhtub ta kui eikuhugi viivasse ja seetõttu kui millessegi täiesti mõttetusse. Kuid ainus viis progressi peatada on Malevitši arvates progressist n-ö ette joosta ja leida "eestpoolt" progressi — ja mitte "tagant" — see toetuspunkt või kaitseliin, mida progressi edasise pealetungi eest oleks võimalik edukalt kaitsta. Purustamine, reduktsiooniprotsess tuleb lõpuni viia, et nii leida see, mis poleks enam redutseeritav, see ruumi-, aja- ja ajalooväline, millel oleks võimalik end kindlustada.

³K. Malevich, On the New Systems in Art. — K. Malevich, *Essays on Art*. Vol. I, Copenhagen, 1968, p. 85

Selleks redutseerimatuks oli Malevitšile teatavasti "Must ruut", millest hiljem sai kauaks ajaks vene avangardi kuulsa sümbol. "Must ruut" on n-ö transtsendentaalne pilt — pildi mis tahes võimaliku konkreetse sisu reduktsiooni tulemus, s.t kaemuse puhta vormi märk, mis eeldab kaemuse transtsendentaalset, mitte-empiirilist subjekti. Kaemuse objektiks on Malevitšil absoluutne eimiski (see eimiski, mille poole tema arvates püüdlebki igasugune progress), mis langeb ühte kosmilise algmateeriaga või, teisisõnu, mis tahes võimaliku olemasolu puhta potentsiaalsusega, mis avaneb teispool iga tegelikult olemasoleva vormi piire. Malevitši supremaatilised pildid on selle esialgse "Musta ruudu"-vormi puht-loogiliste, "ebamaiste" seaduste põhjal teostatud diferentsiatsiooni tulemused ja kirjeldavad tema jaoks "esemetut maailma", mis asub teisel tasele kui meeleliselt antud vormide maailm. Malevitši esteetika põhiseisukohaks on veendumus, et nende puhaste esemetute vormide kombinatsioonid määravad "alateadlikult" subjekti suhtumise kõigesse, mida ta näeb, ja järelkult oleneb neist — Malevitši arvates — subjekti asend maailmas üldse.⁴ Malevitš lähtub sellest, et niihästi looduses kui ka klassikalises kunstis olid supremaatilised algelemendid omavahel "õigetes", harmoonilistes suhetes, olgugi et kunstnikud seda asjaolu varem ei teadvustanud. Tehnika sissetung lõhkus selle kooskõla, mistõttu osutuski hädavajalikuks kindlaks teha need varem alateadlikult toimivad mehhanismid, et õppida neid teadlikult suunama ja püüda saavutada uues tehnilises maailmas uut harmooniat, allutades selle maailma ühendavale, korraldavale ja harmoniseerivale kunstnikutahetele. Kahju, mida maailm kandis tehnika läbi, tuleb seega ka korvata tehniliselt, kuid tehnilise arengu kaootilisus tuleb asendada ühtse ja totaalse projektiga kogu kosmose ümberkorraldamiseks, kus Jumala asemele peab astuma kunstnikust analüütik. Selle kõikehaarava toimingu eesmärgiks on ainsa hoobiga igaveseks peatada igasugune edasine areng, mis tahes töö, mis tahes looming. "Valge inimkond", kes tuleb pärast sellist ajaloo peatamist, kehastab elu sealpool kangelastegusid ja

⁴К. Малевич, Введение в теорию прибавочного элемента в живописи. — К. Malevitsch, *Die gegenstandlose Welt*. Mainz—Berlin, 1980, S. 27–38

lootust. Vaatepilt "esemetust maailmast", s.o nägemus absoluutsest eimiskist kui kõigi asjade viimsest reaalsusest, peab Malevitši sõnutsi sundima "surema palvesõnad pühaku huulil ja panema kangelase pillama mõõka",⁵ see nägemus viib ajaloo lõpule.

Aga eelkõige peab lakkama igasugune kunst. Malevitš kirjutab: "Loodava vaimse maailma mis tahes vorm peab põhinema vastavusel kõikehõlmava üldplaaniga. Ei saa olla mingeid eriõigusi ega -vabadusi kunsti, religiooni või eraelu tarvis".⁶ Nende õiguste ja vabaduste kaotamine ei olevat siiski mingi tõeline kaotus, sest inimene pole vaba juba algusest peale: ta on osa kosmosest ja tema mõtlemist juhivad alateadlikud "stiimulid", mis sünnitavad temas niihästi illusiooni "siseilmast" kui ka illusiooni "välisest reaalsusest".⁷ Igasugune tunnetuspüüe on illusoorne ja naeruväärne, sest see on katse püüda mõtete abil, mille on tekitanud varjatud "stiimulid", tundma õppida "asju", mis on niisamuti nende "stiimulite" tekitatud, kusjuures "stiimulid" ise jäävad kummalgi juhul paratamatult peidetuks: "Uurida reaalsust tähendab uurida midagi, mida pole ja mis on arusaamatu".⁸ Ainult suprematistlik kunstnik suudab neid varjatud stiimuleid ohjata, modifitseerida ja harmoneerida, sest temal on ligipääs puhta vormi seadustele.

Religiooni ja teadust Malevitš ei tunnista, sest need kuuluvad teadvuse, mitte alateadvuse valda. On märkimisväärne, et oma hilistes kirjutistes peab Malevitš kunstnikule võistlejaks üksnes riiki ja ilmselgelt mõlgub tal mõttes nõukogude tüüpi, totalitaarne riik. Riik apelleerib niisamuti "alateadvusele": "Mis tahes riik on aparaat, mille kaudu toimub temas elavate inimeste närvisüsteemi reguleerimine".⁹ Ühtlasi ei pea Malevitš riigi konkurentsi kardetavaks, sest usaldab

⁵Karsten Harries, *Das befreite Nichts. — Durchblicke. Martin Heidegger zum 80. Geburtstag.* Frankfurt am Main, 1970, S. 46; "valge" tähendusest Malevitšil vt sealsamas, lk 44

⁶K. Malevich, *The Question of Imitative Art. — Essays on Art.* Vol. I, p. 174

⁷K. Malevich, *God is not cast down. — Essays on Art.* Vol. I, p. 188

⁸Sealsamas, lk 194

⁹K. Malevitsch, *Die gegenstandlose Welt. — Die gegenstandlose Welt:* originaal, lk 7

ametliku nõukogude ideoloogia kinnitusi, et too põhinevat teaduslikkusel ja püüdlevat tehnikaprogressile. Seeläbi satub nõukogude ideoloog Malevitšil ühte ritta pühaku ja teadlasega, kelle saavutused jäävad alati ajalikuks, sest on orienteeritud teadvusele ja ajaloole, ning sünnitavad paratamatult religioonide ja teadusteooriate paljusust. Kunstniku kaemus seevastu on suunatud mitteteadvuslikule ja “Kui pidada õigeks, et kunstiteosed lähtuvad alateadvuskeskuse tegevusest, siis võib väita, et alateadvuse keskus arvestab õigemini kui teadvuse keskus”.¹⁰ Siin Malevitš ilmselt eksib, võrdsustades nõukogude ja hariliku, liberaal-ratsionalistliku ideoloogia: nõukogude marksism lähtus inimõtlemise alateadvuslikust determineeritusest vähemalt niisama palju kui Malevitš, kuid ei otsinud seda determineeritust mitte maailma visuaalsest, vaid sotsiaalsest korraldusest. Ja just seepärast osutus marksism hoopis tõsisemaks konkurendiks “närvisüsteemile” mõjumise alal, kui paljud seda algul arvata oskasid.

Malevitši kunstikäsitlus, mida sai siin vaid väga kokkuvõtlikult tutvustatud, oli oma ajale iseloomulik ja tema lihtsalt väljendas seda tavalisest radikaalsemal kujul. Nii arvas teine vene avangardi juhtesindaja, luuletaja Velimir Hlebnikov, et harjumuspäraste keelevormide taga peitub puhtalt foneetiline “mõistusetagune keel”, mis avaldab kuulajale või lugejale varjatud maagilist mõju, ning seadis oma eesmärgiks rekonstrueerida see “alateadvuse keel”, nagu öelnuks Malevitš, ja vallata seda teadlikult.¹¹ Hlebnikov läks harjumuspäraste keelevormide ületamisel kaugemale kui teised ning nagu Malevitši suprematism taotles ka tema mõistusetagune foneetiline keel universaalsust ja võimalust korraldada kogu maailm ümber uuel helipõhjal. Hlebnikov nimetas end “Maakera esimeheks” ja “Aja kuningaks”, sest arvas, et on leidnud seadused, mis aega liigendavad ja uut vanast eraldavad, — sarnaselt nende seadustega, mis kehtivad ruumi puhul. Tänu sellele pidi avangard saama võimu aja üle ning allutama sellele võimule kogu maailma.¹²

¹⁰Sealsamas, lk 12

¹¹В. Хлебников, Закон поколений. — Велимир Хлебников, Творения. Москва, 1986, с. 642–652

¹²В. Хлебников, Наша основа. — *Op. cit.*, lk 627–628

Kuid Malevitši põhiideedele on omast ajast lihtne paralleele leida ka väljaspool sõna otseses mõttes avangardistlikku ringkonda. Tema reduktsionism meenutab nii Husserli fenomenoloogilist reduktsiooni, Viini ringi loogilist reduktsiooni kui ka Lev Tolstoi lihtsakssaamise-üleskutset. Nood kõik püüdsid leida minimaalset, kuid absoluutselt kindlat toetuspunkti ning orienteerusid sealjuures "igapäevasele", "rahvalikule". (Malevitš jõudis suprematismi vene rahvaliku ikooni- ja sildikunsti kaudu.)¹³ Veelgi enam juhatab Malevitš meid aga Vladimir Solovjovi uusgnostilise "teurgia" juurde. Solovjov oli näinud kunsti mõtet "eluehitamises", arvates, et kunstnik on see, kellele on avatud kõigi asjade varjatud harmoonia, mis lõplikult tuleb ilmsiks pärast maailma lõppu, apokalüptilises perspektiivis.¹⁴ Solovjovi järgi elab inimene kosmiliste jõudude võimuses ning võib päästetud saada ainult koos kogu kosmosega, kõikehõlmava apokatastaasi ("taasennistamise") kaudu, mis maailmale midagi ei lisa ega sealt ka midagi ära ei võta, vaid muudab üksnes nähtavaks varjatud harmoonilised vastavussuhted maailma asjade vahel. Võib arvata, et just siin on üks lähtepunkt Malevitši visale nõudmisele teha harmoneerivad "materiaalsed", puhtvärvuslikud aistingud "nähtavaks", s.o nähtavaks teistsuguses, ilmutuslikus, sealpoolses, postajaloolises väljavaates.

Ent neist paralleelidest ei piisa, et seletada seda uut, mille töid mõtlemisse avangardistid, sealhulgas Malevitš ja Hlebnikov: pean silmas nende radikaalset väidet, et inimeses domineerib alateadvuslik teadvusliku üle, ning et on võimalik loogiline ja tehniline manipulatsioon selle alateadvuslikuga, loomaks uut maailma ja uut inimest. Just see oli ka punkt, millele toetusid Malevitši ja Hlebnikovi varajase avangardi veel radikaalsemad järeltulijad: nende silmis olid suprematism ja *zaum*-luule ikka alles liiga kontemplatiivsed ega olnud lõpuni lahku löönud kunsti mimeetilisest ja tunnetuslikust funktsioonist, olgu peale, et need olid olnud suunatud sise-

¹³Vt Детство и юность Казимира Малевича. Главы из автобиографии художника. — К истории русского авангарда. Стокгольм, 1976

¹⁴Вл. Соловьев, Общій смысл искусства. — Вл. Соловьев, Собр. соч., т. 6, Брюссель, с. 85

misele, "alateadvuslikule" konstruktsioonile, mitte maailma välisilmele. Hiljem interpreteerib Aleksandr Rodtšenko konstruktivism suprematistlikud konstruktsioonid ümber kunstuorganiseeriva, "inseneri"-tahte otseseks väljenduseks, ja üks konstruktivismi (täpsemalt selle hilisvariandi — produktivismi) teoreetikuid Boriss Arvatov hakkab rääkima Hlebnikovi luule insenerlikust loomusest.¹⁵ Nii võib öelda, et Malevitši ja teiste varajaste avangardistide püstitatud kaitseliini vallutas tehniline progress ilma erilise vaevata, kasutades rõõmuga ära sellesama radikaalse tehnilise aparadi, mida oli loodud viimseks otsustavaks lahinguks tema enese vastu.

Punane agitatsioon

Kui Malevitšile oli absoluutsesse nullpunkti jõudmine ja sealt algav uue maailma loomine, kus uus "valge inimkond", pühastatud endise maailma ettekujutustest, jätkuks maha senised elamud ja asunuks ümber suprematistlikesse "planiitidesse", veel suuresti kunstilise fantaasia küsimus, siis pärast 1917. aasta oktoobrirevolutsiooni ja paari esimest kodusõjaaastat tundus peale vene avangardistide ka samahästi kui kõigile endise Vene impeeriumi elanikele täie õigusega, et see nullpunkt on nüüd saavutatud tegelikkuses. Maa oli põhjani laostatud, normaalne elukord täiesti lõhutud, elamud eluks kõlbmatud, majandus langenud peaaegu ürgaja tasemele, traditsioonilised ühiskondlikud sidemed katkenud ja elu ikka enam meenutamas kõigi sõda kõigi vastu. Andrei Belõi tuntud ütluse järgi "tõi materialismi võit Venemaal kaasa igasuguse mateeria täieliku kadumise sealt", ja suprematismil polnud enam vaja tõestada igaühele niigi silmanähtavaks saanud tõde, et mateeria kui selline on eimiski. Paistis, et apokalüpsise aeg on kätte jõudnud, ja kõik asjad, nihkununa oma kohalt, olid avanenud igaühe apokalüptilisele pilgule. Nii et avangardistlik teooria "nihkest", mis viib asjad välja nende normaalsetest vahekordadest ja nad sellega "kummasstab", deautomatiseerib nende tajumist, teeb nad erilisel viisil

¹⁵Б. Арватов, Речетворчество. По поводу заумной поэзии. — ЛЕФ, № 2, Москва—Петроград, 1923, с. 79–91

“nähtavaks”, oli avangardistliku kunstipraktika põhjendusest saanud seletuseks vene väikekodanlase igapäevakogemusele.

Vene avangard nägi selles ainulaadses ajaloosituatsioonis niihästi kaheldamatut kinnitust oma teoriakonstruktsioonidele ja kunstivaistule kui ka omamoodi ainsat võimalust nende totaalseks teostamiseks praktikas. Suur osa avangardkunstnike ja -literaate teatas otsemaid oma täielikust toetusest uuele, bolševistlikule riigivõimule ning olukorras, kus intelligents tervikuna suhtus sellesse võimu eitavalt, hõivasid avangardi esindajad hulga võtmekohti uutest organites, mida bolševikud olid kogu maa kultuurielu tsentraliseeritud juhtimiseks loonud. See läbimurre poliitilise võimu juurde ei olnud avangardi puhul üksnes oportunisti ja isiklike edupüüdluste tagajärg, vaid tulenes otse avangardistliku kunstiprojekti olemusest.

Traditsioonilist tüüpi kunstnik, kelle sooviks on loodusliku maailma ühtede või teiste külgede taasloomine, saab seada endale piiratud ülesandeid, sest maailm tervikuna on tema jaoks juba lõpetatud tervik ning see teeb potentsiaalselt lõpetatuks ja terviklikuks ka iga selle maailma fragmendi. Avangardkunstnik aga, kellele väline maailm on muutunud mustavaks kaoseks, seisab hädavajaduse ees luua terve uus maailm ning sellepärast on tema kunstiprojekt paratamatult totaalne, piiritu. Järelikult on kunstnikule selle projekti teostamiseks vaja totaalset võimu maailma üle — ja eelkõige totaalset poliitilist võimu, mis annaks talle võimaluse allutada kogu inimkond või vähemalt ühe maa elanikud oma ülesande täitmisele. Avangardkunstnikule on reaalsus ise tema kunstilise konstruktsiooni materjaliks ja loomulikult (vastavalt oma kunstiprojektile) nõuab ta endale ka samasugust piiramatut õigust selle reaalse materjaliga ümberkäimisel, nagu tal oleks siis, kui ta realiseeriks oma kunstikavatsusi maali, skulptuuri või luuletuse piires. Kunstniku võimunõue kunstilise materjali üle on tänapäevase kunstimõistmise aluseks ja implitsiitselt sisaldab see endas nõuet valitseda maailma üle, kuna maailm ise on tunnistanud materjaliks. See võim ei tunnista enese üle mingeid piiranguid ja teda ei saa seada kahtluse alla ükski teine, kunstiväline instants, sest inimene ise, kogu ta mõtlemine, kõik ta teadused, traditsioonid, institutsioonid jne on alateadvuslikult või teisisõnu materiaalselt determineeritud ning sel-

lepärast kuuluvad samuti ümberkujundamisele kõikehõlma-va kunstikavatsuse kohaselt. Kunstiprojektist, järgides tema enese immanentset loogikat, saab kunstilis-poliitiline projekt ning valik projektide vahel — selline valik aga on vältimatu, kuna kunstnike ja nende projekte on palju, kuid teostada saab mõistagi ainult ühe — muutub omakorda niihästi kunstiliseks kui ka poliitiliseks valikuks, sest sellest hakkab sõltuma kogu ühiskonnaelu korraldus. Nii ei piirdunud avangard esimestel nõukogude võimu aastail ainult sellega, et püüdis poliitiliselt oma kunstiprojekte praktikasse viia, vaid ta kujundas ka eriomase kunstilis-poliitilise diskursuse tüübi, kus iga kunstiteose esteetilist konstruktsiooni puudutavat otsust mõistetakse kui poliitilist otsust ja vastupidi — iga poliitilist otsust hinnatakse tema esteetiliste tagajärgede põhjal. See diskursusetüüp sai hiljem kogu riigis valitsevaks ja tema edaspidine areng muide viiski lõpuks avangardi enda hukuni.

Kuid 1919. aastal, kui Rodtšenko ja tema rühmitus esitasid oma uue konstruktivismiprogrammi¹⁶, valitses veel täielik entusiasm ja avangard oli kindel, et tulevik on tema kätes. Tatlin, Rodtšenko ja teised konstruktivistid ütlesid sootuks lahti kontemplatiivsest hoiakust, mille elemente olevat veel esinenud avangardi esimesel põlvkonnal, ning kuulutasid kunstiteose eneseküllaseks ajaks, autonoomseks ja seisvaks väljaspool mis tahes mimeetilist suhet välise reaalsusega. Konstruktivistliku kunstiteose eeskujuks võeti masin, mis liigub omaenese seaduste järgi. Tõsi küll, erinevalt tööstuslikust masinast ei vaadelnud konstruktivistid “kunstimasinat”, vähemalt mitte esialgu, utilitaarsena. Vastavalt nende lähtealuseks olnud vene vormikoolkonna esteetikale pidi see autonoomne masin ilmutama materjali iseloomu, millest ta konstrueeritud on, ning oma konstruktiivset olemust; ta pidi n-ö nähtavaks tegema “alateadvuse masina”, mis on peidetud utilitaarsesse masinasse, niisama nagu see on peidetud ka traditsioonilisse maali, mis on häälestatud kandma “teadvuslikku” sisu. Oma konstruktsioone ei käsitanud konstruktivistid ise kui eneseküllaseid kunstiteoseid, vaid kui uue maailmakorralduse mudeleid, kui laboratoorseid katseid maa-

¹⁶Vene konstruktivismi ajaloo kohta vt: Chr. Lodder, *Russian Constructivism*. New Haven—London, 1983

ilma-materjali hõivamise üldplaani huvides. Siit konstruktiivistide kiindumus heterogeensetesse materjalidesse ning nende kaasamise ühe ja sama teose raamesse, aga samuti projektide mitmekesisus — need hõlmasid inimtegevuse väga erinevaid aspekte ja püüdsid neid unifitseerida vastavalt ühele läbivale kunstiprintsiibile.

Konstruktivistid ei kahelnud, et just neile on määratud võtta enda kätte maa esteetilis-poliitiline korraldamine. Nad tegid küll poliitilist koostööd bolševikega, kuid tegelikult olid veendunud oma intellektuaalses üleolekus: algul suhtusid nad bolševikesse vaid kui paratamatusse üleminekujärku, kui jõudu, mis oli osutunud suuteliseks vana maailma purustama ja allutama maad uue ilma ehitamise ülesandele. Ka bolševike liidrid ise ei varjanud tollal, et kujutavad suhteliselt uduselt ette uue ilma ehitamise konkreetseid teid, need olid tollal marksistlikus teoorias samahästi kui käsitlemata. Kunstiküsimustes esines parteijuhtkond sel ajal — eelkõige kultuuriminister Anatoli Lunatšarski isikus — kunstivoolude pluralismi pooldajana, püüdes sel moel vana intelligentsi ringkondade usaldust võita. Traditsiooniliste kunstikujutelmade vaimus kasvatatud parteiliidrid suhtusid uude avangardkunstiga väga skeptiliselt ning Lenin tunnistas otsesõnu, et ei taipa kunstit suurt midagi, kuid armastab Beethoveni “Appassionat”, Tšernõševski romaani *Mida teha?* ja revolutsioonilist laulu “Täis piiritut ohvrimeelt leegitsev rind...”. Bolševikud muidugi hindasid avangardi toetust, kuid olid ka häiritud selle püüdlustest kunstidiktatuurile, mis hirmutas eemale teiste voolude esindajaid, kes esteetiliselt olid bolševikele lähedased, ehkki poliitiliselt asusid enamasti vastasleeris. Seda parteijuhtkonna kahevahelolekut tõlgendasid avangardistid kui tegelikku tõendit tema suutmatusest uue ilma ehitamise ülesandega toime tulla, nad rõhutasid lakkamatult tihedat vastastikust seost poliitika ja kunsti vahel ning sisendasid parteile ideed kahest põhimõtteliselt vastandlikust suunast kunstis: ühel pool kodanlik, traditsiooniline, kontr-revolutsiooniline, mimeetiline kunst ja teisel uus, proletaarne, revolutsiooniline kunst, mis ehitab konstruktiivselt kommunismi, mõistes seda kui totaalset kunstiteost, kui elu enese kunstilist korraldamist ühtse kõikehõlmava plaani järgi.

Ikka järjekindlamalt sidusid avangardkunstnikud, -luuletajad, -kirjanikud ja -publitsistid esteetilisi süüdistusi poliitilistega, otse kutsudes riigivõimu üles repressioonideks oma oponentide vastu. Ent sedamööda, kuidas nõukogude režiimi stabiilsus sai ikka ilmselgemaks ja aina laiemad intelligentsiringkonnad, kes algul olid bolševike suhtes vaenulikud olnud, hakkasid üle minema nende toetajate leeri, mida bolševikud mõistagi üksnes tervitasid, hakkas avangardi toetuspind pidevalt kahanema. Juba NEPi algaastail kujunes Venemaal uus kunstiturg ja tekkis uus lugejanõudlus uue nepikodanluse poolt, kellele avangard oli võõras esteetiliselt ja veelgi rohkem poliitiliselt. Just nimelt NEPi ajajärgul, s.o alates 1922. aastast (ja sugugi mitte 30ndatel) algab avangardistliku liikumise loojang ja 1920. aastate lõpuks kaotab ta Venemaal igasuguse mõjuvõimu, ehkki tagasihoidlikul moel jätkab eksisteerimist. Sel perioodil tekkisid uued kunstiihendused, nagu AHRR (Ассоциация художников революционной России — Revolutsioonilise Venemaa Kunstnikeassotsiatsioon) ja RAPP (Российская ассоциация пролетарских писателей — Proletaarsete Kirjanike Vene Assotsiatsioon), mis traditsioonilised esteetilised võtted ja loosungi “õppida klassikuilt” ühendasid avangardistliku retoorikaga ja kalduvusega süüdistada oma vastaseid poliitilises kontrrevolutsioonilisuses. Võimude toetus neile aina suurenes. Ühtaegu tekkisid “kaasajooksikute” (“попутчики”) kirjandus- ja kunstirühmitused, mille mõju oli samuti suur. Neis — eriti visuaalses kunstis ja rühmitustes nagu OST ja “Bõtije” (Olemine) — oli tähtis osa noortel, keda ei heidutanud avangardistlikud needmised ning kes oma kunstitoodangule uut müügiturgu otsides püüdsid harjumuspärase tahvelmaali-vormi raames ühendada traditsioonilisi võtteid avangardsetega.

Märkimisväärne on siiski ka see, et just nimetatud ajajärgul radikaliseeris oma programmi veelgi avangardi kõige aktiivsem radikaalne tiib, mis oli koondunud ajakirja “LEF” (hiljem “Novõj LEF”) ümber, ja läks konstruktivismi loosungilt üle “produktivismi” loosungile, s.t võttis suuna otseselt utilitaarsete esemete tootmisele ning kogu tootmise ja olme otsele ümberkorraldamisele kunstimeetodite järgi. Mis tahes autonoomse kunstitegevuse kuulutasid LEFi teoreetikud reaktiooniliseks ja isegi kontrrevolutsiooniliseks. Rodtšenko,

kes oli saanud LEFi juhtkunstnikuks, nimetas oma äsjast liitlast Tatlinit "tüüpiliseks vene lollikeseks", kuna too oli truuks jäänud "materjali müstikale". Omal ajal, kui Tatlin lõi oma kuulsa "Kolmanda Internatsionaali torni" ja avangardistlikus väitluses hakkasid esimest korda kõlama bolševistlikud noodid, oli Šklovski selle üle rahulolematust väljendanud ning kutsunud üles preestrirüü puhtusele, universalismile ja loobumisele poliitilisest angažeeritusest. Siis oli talle vastatud, et kommunistlik võim, Kolmas Internatsionaal jms on niisama fantastilised kui avangardkunst isegi ning seetõttu võib neid käsitada kui avangardistlikku materjali ja elementide-na avangardistlikesse konstruktsioonidesse kaasata.¹⁷ Konstruktivismiteoreetik A. Gan oli tollal kuulutanud: "Me ei pea mitte peegeldama, kujutama ega interpreteerima tegelikkust, vaid praktikas kehastama ja väljendama uue aktiivse töölisklassi, proletariaadi märksihte [...] niihästi värvi- ja joonemeister kui ka massiaktisioonide organisaator — kõik nad peavad saama konstruktivistideks paljumiljoniliste inimmasside organiseerimise ja liikuma panemise üldeesmärgi huvides".¹⁸

Olgugi et selle esialgse optimismiga võrreldes muutub LEFi poleemika oma kunstialaste oponentidega 1920. aastail isegi veel radikaalsemaks, kajastab see ühtlasi ka avangardi vankuma löövet kindlustunnet oma suutlikkuses püstitatud ülesannetega omal jõul toime tulla. LEFi keel "kommuniseerub" üha enam, ja jõudu, mis suudaks ta projekti teoks teha, kaldub ta üha sagedamini nägema ainult parteis. Iseendale jätab ta ikka enam "spetsi" rolli, kes töötab täites parteilist "sotsiaalset tellimust". Ühtaegu peab ta ennast ka partei juhendajaks kunstiküsimustes, kes suudab parteijuhtkonnale selgitada, kus on tolle tõelised sõbrad ja vaenlased, õpetada parteid seadma endale konstruktivseid kunstilisi ülesandeid, mis vastaksid aja nõuetele.

Üks "produktivistliku" LEFi põhiteoreetikuid Boriss Arvatov oli pärit Proletkultu ridadest ja mõjustatud proletkultlikes ringides levinud Aleksandr Bogdanovi "üldisest organisat-

¹⁷Selle poleemika tekste vt: Hubertus Gaßner, Eckhart Gillen, *Zwischen Revolutionskunst und Sozialistischem Realismus*. Köln, 1979, S. 52–56

¹⁸Vt Chr. Lodder, *Op. cit.*, lk 98–99

siooniteadusest”, mis selle autori arvates pidi kontemplatiivse arusaamise maailma valitsevatest seadustest asendama maailma konkreetse organiseerimisega uuel tasemel ja marksistlikus vaimus. Arvatov väitis, et kunstnikud peavad hakkama organiseerima kogu ühiskonnaelu, kuni selle vähimate olmeliste pisiasjadeni, andes maailmale uue kunstilise vormi, mis vastaks tehnikaprogressi saavutatud tasemele (s.o viima maailma kooskõlla progressiga — ikka seesama Malevitši mõte). Samal ajal piirab ta kunsti rolli siiski ülesandega otsida optimaalseid vahendeid totaalse organisatsiooni loomiseks, mille eesmärgid on antud väljaspoolt. “Kunstnikest”, kirjutab Arvatov, “peavad saama teadlaste, inseneride ja administratiivtöötajate kaastöölised”.¹⁹ Seega näeb Arvatov endiselt kunsti eesmärgi suletud, enesekeskselt korraldatud, autonoomse, autoreferentse terviku loomises, mis ei toetuks millelegi välisele muul moel kui funktsionaalselt; s.o kunstiteose ideaaliks on tal endistviisi avangardismi traditsiooniline sisepõlemismootor, milleks ta tahab muuta kogu ühiskonna. Kuid tema käsituses on see ideaal juba kaotanud universaalse, kosmilise mõõtme, mis oli olnud iseloomulik Malevitši ja Hlebnikovi avangardile, ning sulgub puht-sotsiaalsesse tegelikkusse, mida kontrollivad kindlad poliitilised jõud. Ja neile jõududele — täpsemalt kommunistlikule parteile — panebki ta organiseeriva töö põhiraskuse, jättes kunstnikule vaid piiratud funktsioonide täitmise ühtse “parteilise tellimuse” raames. Siin, juba avangardi enese raamides ja tema oma kunstiprojektist lähtudes, leiabki aset esmasünniõigusest loobumine: selle projekti loovutamine tegelikule poliitilisele võimule, kellele õigupoolest hakkab üle minema ka autentselt avangardkunstnikule kuuluv roll — luua uue reaalsuse üldplaan. Totaalse poliitilise võimu nõudmine, mis immanentselt tulenes avangardistlikust kunstiprojektist, asendub tegelikult pöördumisega reaalse totalitaarse poliitilise võimu poole taotlusega, et too mõistaks oma projekti kui kunstilist.

Sama vastuoluline on Arvatovi arvamus traditsioonilisest mimeetilisest kunstist. Ühelt poolt kuulutab ta, et säärane kunst on ühiskonna ebatäieliku organiseerituse tundemärk, s.o äpardumise tagajärg, ning samal ajal, et see on takistus

¹⁹Boris Arvatov, *Kunst und Produktion*. München, 1972, S. 18

avangardiprojekti teostamise teel — on haiglane nähtus, mis annab tunnistust elu enese ebapiisavast “kunstilisusest”. Ta lükkab sellest vaatepunktist tagasi ka Malevitši, Kandinsky ja Tatlini kunsti, mis tema jaoks oli ikka veel kontemplatiivne. Muuseas kiidab Arvatov vasakpoolse kunsti rolli esimestel revolutsiooniaastatel: “Realismi maski all peitsid end kõige mustema reaktsiooni soovid, kõikjal pritsisid õela rõõmuga mürki kadettide parteile sümpatiseerivad igavese kunsti preestrid. Nad tuli hävitada, minema kihutada, kahjutuks teha”.²⁰ Eitavalt suhtub ta kujutava kunsti taassündi 1920. aastatel, tõlgendades seda, nagu tollal vasakringides kombeks, kui NEPiga kaasnenud üldise kultuuri reaktsiooni tundemärki. Samal ajal on ta nõus tunnustama kunsti konstruktiivse, organiseeriva funktsiooni kõrval ka agiteerivat, kuivõrd ka selles oma rollis kunst mitte lihtsalt ei peegelda elu, vaid aitab kaasa selle reaalsele ümberkorraldamisele. Selle funktsiooni raames on Arvatov sunnitud rehabiliteerima isegi traditsioonilise mimeetilise tahvelmaali, mille hävitamist produktivis-miteooria nõudis: “Kujutavat kunsti kui fantaasiakunsti võib pidada õigustatuks siis, kui ta valmistab nii oma loojaid kui ka ühiskonda ette kogu ühiskonna ümberkujundamiseks”²¹ — määratlus, mis ilmselgelt ennetab hilisemaid, Stalini-perioodi esteetika seisukohti.

Samamoodi arvasid ka teised LEFi juhtteoreetikud. N. Tšužaki artiklist, mis kannab iseloomulikku pealkirja “Eluehitamise märgi all”²² ja otseselt viitab Vladimir Solovjovile, loeme muu hulgas: “Kunst kui elu tunnetamise meetod [--] — selline on vana kodanliku esteetika ülim sisu. Kunst kui elu ehitamise meetod — see on loosung, mis vastab proletaarsele ettekujutusele kunstiteadusest”.²³ Muidugi näitab juba viide Solovjovile, et Tšužaki seisukohti ei saa pidada ainuüksi ja läbini “proletaarseks”. Hegeli jälgedes oli Solovjov lähtu-

²⁰Sealsamas, lk 42

²¹Sealsamas, lk 9

²²Н. Чу́жак, Под знаком жизнестроения. — ЛЕФ, № 1, Москва—Петроград, 1923, с. 12–39; “eluehitamise” ajaloost vt: Hans Günther, *Žiznestroenije. Russian Literature, XX*. N. Holland, 1986, p. 41–48

²³Н. Чу́жак, *Op. cit.*, lk 36

nud kunsti tunnetusliku rolli lõppemise kontseptsioonist ja järelikult ka hädavajadusest anda kunstile uus eesmärk, mis õigustaks ta olemasolu ka edaspidi. Selleks uueks eesmärgiks pidi saama tegelikkuse otsene ümberkujundamine. Solovjovi arvates tuleb kunstnikul lakata end määratlemast “päritud religioossete ideede” kaudu, s.t lakata loomast traditsiooni raamides, ning minna üle “religioossete ideede kehastuste teadlikule juhtimisele”; nood peavad näitama talle asju nende tuleviku-kujul — ainult siis saab kunstnik “üldrahvalikuks” ses mõttes, et ta mitte ei järgi rahvalikke ettekujutusi asjade kujust nii nagu nad on, vaid esitab kõigile asju niisugustena, nagu need saavad olema aegade lõpus.²⁴

Et kunsti uus missioon (millesse Tšuzjak tõepoolest uskus) redutseerus “proletaarseks kunstiteaduseks”, tähendas järjekordset kapitulatsiooni partei juhtrollinõudluste ees. Nii-siis osutub kunstnikust eluehitaja roll tegelikult taandatuks sellelesamale “kaunistaja”, tegelikkuse disaineri omale, mille vastu Tšuzjak ise nii otsustavalt protestib, kusjuures tegelikkuse loob keegi teine. Asjata ei kinnitanud LEFi oponendid AHRR-ist, et LEFi programm ei erinegi nii väga mis tahes Lääne kunstniku programmist, kes disainerina, reklaami vms alal suurkorporatsioonide heaks töötab.²⁵ Et Tšuzjak seda vastuolu ka ise mõistis, on kahtlemata sünnitanud järgmise kuulsa lõigu tema artikli lõpuosas: “On mõeldav, et tegelik elu, küllastunud kunstist pilgeni, ühel hetkel kunsti tarbetuna eemale tõukab, ning see hetk on futuristlikule kunstnikule õnnistuseks, on talle kauniks kuulutuseks “sa oled vaba”. Senikaua aga on kunstnik sõdur sotsiaalse ja sotsialistliku revolutsiooni valvepostil, oodates suurt “vahtkonnapaigutajat” — seis!”²⁶

Siin pole jutt enam kunsti kui autonoomse tegevussfääri kadumisest, mis oli lähte-eelduseks kogu avangardile, siin on tegu avangardkunsti enese kadumisega ja loobumisega kunstnikust just tema äärmuslikus produktsionistlikus kehastuses. Avangardist ei ole siin mitte enam uue maailma kangelaslik

²⁴Вл. Соловьев, *Op. cit.*, lk 84; vt ka: Вяч. Иванов, Две стихии в современном символизме. — Вяч. Иванов, *Собр. соч.*, т. 2. Брюссель, 1979, с. 536–561

²⁵H. Gaßner, E. Gillen, *Op. cit.*, lk 286

²⁶H. Чужак, *Op. cit.*, lk 39

looja, vaid hukkumisele määratud üritusele truu stoik. Mitte teadus ei ületa siin kunsti oma tunnetuslikus funktsioonis, mõistena, nagu Hegelil, ja kunstnikku ei vaheta välja mitte mõtleja, vaid kunst asendatakse just tema uues, avangardistlikus uue ilma ehitamise funktsioonis ning kunstniku asemele tuleb mingi sõjalis-poliitiline ülemus, kes valitseb "kunstist küllastunud tegelikkust", müstiline "suure vahtkonnapaigutaja" kuju, mis peagi leiab täiesti reaalse kehastuse Stalini isikus. Tšuzjak osutab avangardistliku kunstiprojekti sisemisele piirile. Kui maailma tunnetamisele pürginud mimeetilise kunsti piiriks sai teadus, mis teostas seda projekti suurema eduga, siis "eluehituslikule" kauni vormi nimel sooritatava tootmise mobilisatsiooni projektile sai piiriks sõjalis-poliitiline võim, mis seda mitte ainult ei projekteerinud, vaid ka tegelikult teostas.

LEFi teooria oli täies kooskõlas LEFi kunstipraktikaga. Otseselt ei olnud LEFil muidugi võimu ei tootmisele mõju avaldada ega määrata olemasolevaid ühiskondlikke suhteid. Selles mõttes keskendasid LEFi kunstnikud ja literaadid oma tähelepanu eelkõige agitatsioonile ja propagandale: Majakovski tegeles "ROSTA akende" (tolleaegne ametlik infoagentuur) kujundamisega ja kaubareklaamiga, Rodtšenko plakatikunstiga, mitmed teised lava- ja klubikujundusega jne. Seejuures muutus avangardistlik kunstitoodang ikka enam kujutavaks, ehkki avangardkunstnikud püüdsid tahvelmaali asemel kasutada fotograafiat ja avangardkirjanikud traditsiooniliste jutustamisvormide asemel "faktikirjandust", s.o ajalehematerjale. Ajaleheteateid "töövõitlustest" või fotosid naeratavatest kolhoosnikest ja tulevikku pürgivatest proletaarlastest võtsid leffased kui "fakte" ja vastandasid seda "faktiivsele", "illusoorsele" minevikukunstile. Vähemalt tänapäeva vaataval aga piisab juba ainsast pilgust LEFi agitatsioonikunstile mõistmaks, et materjal, millega see kunst opereerib, pole mitte "elu" otsene manifestatsioon, vaid manipulatsiooni ja simulatsiooni tagajärg, mida massiteabevahendid partei propagandaaparadi täieliku kontrolli all teostasid. Kõiki neid ajalehematerjale ja fotosid "aktuaalsetel teemadel", "tootmiseesrindlaste esinemisi" ja muud sellelaolist ametlikku nõukogude ideoloogia- ja kultuuri tootmist, loodud vastavalt teatud stereotüüpidele, mille eeskujud omakorda olid idealistlikus, hagiograafilises mine-

vikukunstis, võtsid aga leflased kriitikata kui materjali elust enesest, mille kallal neil tuleb oma loominguulist tööd alata ja mis ilma selle tööta jääks tooreks, algseks. Ka siin ilmneb kogu avangardistide esteetika Achilleuse kand: nad ei mõistnud selle reaalsuse tehnilise prepareerimise süvamehhanisme, mida nüüdisaegsed reaalsuse fikseerimise vahendid sooritavad. Nii fotograafiat kui ajaleheteavet mõistsid LEFi teoreetikud ja praktikud kui reaalsuse avastamise vahendeid. Osalt ei suutnud nad seda ideoloogilist operatsiooni läbi näha ka seetõttu, et olid kütkestatud selle aluseks olevast ideoloogiast, jagasid seda ja osalesid selles tegelikkuse prepareerimises aktiivselt ka ise.

LEFi ideoloogid suhtusid üleolevalt ja põlglikult "ebakultuursetesse", "reaktsioonilistesse" AHRRi kunstnikesse, kes tegelesid parteijuhtnööride lihtsa illustreerimisega traditsiooniliste kujutusvahendite abil, ja "ideelisse kunsti", mis ei pretendeerinud iseseisvale esteetilisele ülesandele. Iseendis aga nägid nad solovjovlikus vaimus "maailma insenere", kes ületavad vastuolu autonoomse ja utilitaarse kunsti vahel, allutades oma kunsti üldisele universaalsele ülesandele, mis võtab kunstilt autonoomia vaid selle nimel, mis seisab kõrgemal igast maisest eesmärgist, — terve maailma ümberkujundamise nimel. Selle sünteesi vaatepunktist paistab AHRRi kunst tööpoolest omamoodi "antisünteesina" — rohmaka kombinatsioonina traditsioonilisest autonoomsest kujutavast kunstist ja selle algelisest utilitaarsest allutamisest propagandale, äsjaste parteijuhiste illustreerimisele. Endid seevastu pidasid leflased nendeks, kes on kutsutud "juhtima" uue, kommunistliku religiooni "kehastusi", vormima olemist ja masside teadvust.

See, et leflased ei näinud läbi oma sõltuvust tehnikast, millega esmast visuaalset ja kõnelist teavet oli ideoloogiliselt töödeldud, muutis nende kunsti sekundaarseks — hoolimata kõigist nende julgetest eksperimentidest ajalehe- ja reklaamikeelega (Majakovski) või fotokujunditega (Rodtšenko). Nad ei kahelnud ei ajalehes kirjutatus ega fotodel kujutatust. Just seepärast võib AHRRi "serviilset" illustratiivsust oma avameelsuses hinnata — lefilik-opojazliku vormianalüüsi enese terminites — kui "võtte paljastamist", s.o kunsti, sealhulgas ka LEFi kunsti sekundaarsuse paljastamist võrreldes ideo-

loogiaga ja selle otseste manifestatsioonidega parteijuhistes, -suunistes ja -teesides.

Avangardi sellealane pimedus isoleeris ta ja tingis 1920. aastate lõpul ta kahekordse lüüasaamise. Aina kindlustuva võimu jaoks muutus LEFi pretensioon autonoomsele eluehitamisele, mis distantseerus partei juhtimisel käivast reaalsest sotsialismiehitamisest, aegamööda ikka anakronistlikumaks, kohatumaks ja ärritavamaks. Mõõdukas "kaasajooksikute opositsioon", mis 20ndate kultuuris üksjagu tooni andis, püüdis täiesti traditsiooniliste mimeetiliste meetoditega esitada tegelikkuse-pilti, mis osalt — tsensuuri poolt jäetud raamides — lahknes ametlikust; "kaasajooksikutest" intelligentsile oli võimu suhtes apologetiline avangardkunst täiesti vastu võetamatu ja isegi ohtlik, sest avangardileeri kriitikud süüdistasid teda alatasa "vormi ja sisu kontrevolutsioonilisuses", mis neil karmidel aastatel surmaähvardust võis tähendada.

See avangardi topeltisolatsioon — nihästi võimust kui ka opositsioonist — muide määrab suhtumist temasse N. Liidus tänapäevani. Läänes tajutakse vene avangardi museaalses kontekstis ja hinnatakse kõrgelt kui omapärast kunstinähtust teiste seas, tema kodumaal aga pole veel unustatud avangardi pretensioone väljavalitu-seisundile ja ta peaaegu et teoks saanud püüdlusi hävitada traditsioonilised kultuuri-väärtused. Pika vihaga võim ei suuda avangardile seniajani andestada ta katseid pakkuda võimule konkurentsi maa ümberkujundamisel, vähemalt niisama pika vihaga opositsioon aga ei suuda andestada ta ülistuslaule võimule ja klaperjahati "realistlikele" oponentidele. Seepärast ei soovi avangardi taassündi tänapäeva Venemaal peaaegu keegi — välja arvatud mõned Läänele ja seal omaks võetud arusaamadele orienteeritud entusiastid. Sellal kui Bulgakov, Ahmatova, Pasternak ja Mandelštam, kes uuele parteiaparaadile vastandasid oma traditsioonilise ettekujutuse kirjaniku rollist, on praegu kõikjal kanoniseeritud, meenutatakse LEFi enamasti kui mingit — õnneks suhteliselt edukalt läbipõetud — ebasüüdi haigust, millest on parem avalikult mitte juttu teha. Võib-olla — ja aja-lookogemust arvestades isegi üsna tõenäoliselt — olukord aja jooksul muutub, kuid seni on veel võimatu ennustada, millal ja kuidas see juhtuda võiks.

Üldiselt võib öelda, et läks täide Malevitši hoiatus konstruktivistidele, mida ta oma viimastes teostes kordas: “täiuslikkuse” otsimine tehnika ja agitatsiooni vahendusel teeb neist aja pantvangid ja viib ummikteele, sest see oleks otsekui uue kiriku rajamine — kõik kirikud aga on ajalikud ja määratud hukkamisele, kui usk neisse kaob.²⁷ Oma kunsti seevastu pidas Malevitš transtsendentseks mis tahes usu või ideoloogia suhtes, sest arvas, et see lähtub eimiskist, maailma kõikeitavast materiaalsest lõpmatusest ja esemetusest. Ometi juba Malevitši poolt oma kunstiprintsiibile antud nimetus — “suprematism”, s.o õpetus kõrgeimast, — näitab, et orienteerumine “täiuslikkuse”-ideele, mida ta teistele ette heitis, polnud lausa võõras ka talle endale. Avangardi krahhi programmeeris juba Malevitš, kui tegi kunstnikust vaatleja asemel võimukandja, demiurgi. Muidugi võib öelda, et Malevitšile enesele, nagu ka Hlebnikovile, tähendavad vaatlemine ja valitsemine veel ühtsama nähtust — neis elab veel usk pildi ja sõna maagiasse, mis üksi oma ilmumisega (nagu kunagi Platoni “idee” või 17. sajandi ratsionalistide “tõde”) ja ilma iga suguse vägivallata on kutsutud võitma rahvaste armastust ja kinkima absoluutset võimu võlutud maailma üle. Malevitši positsioon on tõesti “supreemne” ses suhtes, et tähistab haripunkti looja usus oma loomingsusse. Kuid see haripunkt läbiti kiiresti ja “vana elukorra vägivaldne muutmine” tabas peagi ka neid, kellel “minevikuigandid” ei lasknud uute müstiliste valgustuste tõest osa saada. Töö baasiga, alateadvusega, olemistingimuste muutmine pidid kõigepealt tekitama rahval uue vastuvõtuvõime, enne kui sellele muutuvad kättesaadavaks uue ideoloogia supreemsed tõed.

(Järgneb)

²⁷K. Malevich, God is not cast down. — *Essays on Art*. Vol. I, p. 205

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12;

1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12, 1996 — 1-12 ja 1997 — 1-12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbriga eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;
1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:
USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Estonia and the European Union: Pro and contra in the Estonian press. II	<i>Mait Talts, Aksel Kirch</i>	227
What is the origin of the Võru language?	<i>Ago Künnap</i>	247
On the notions of ethnography and ethnology and their equivalents in Estonian, and on Estonian ethnology	<i>Heiki Pärdi</i>	252
A festive roll call	<i>Jüri Parijõgi</i>	267
The Assyrian tree of life: Tracing the origins of Jewish monotheism and Greek philosophy	<i>Simo Parpola</i>	271
Ethical or normative reproach?: On the notion of guilt in criminal law	<i>Jaan Sootak</i>	298
Events and causality	<i>Margo Laasberg</i>	330
<i>American Dream</i> or our own culture: Estonian students' attitudes to America	<i>Ilmar Anvelt</i>	355
Leading clergy of Estonian churches throughout the times	<i>Riho Saard</i>	362
<i>Review: Illusory finitenesses. Erik Schmidt. Optical Illusions: The Life Story of Bernhard Schmidt, the Great Stellar Optician of the Twentieth Century.</i> Estonian Academy Publishers: 1995	<i>Heino Eelsalu</i>	390
<i>Review: The first book on Egyptology in Estonian. Sinuhe jutustus.</i> Vanaegiptuse keelest tõlkinud ja kommenteerinud Sergei Stadnikov. Tallinn: Kodutrükk, 1996	<i>Michael Heltzer</i>	393
<i>Discussion: Arvo Mägi. "Mis meelde on jäänud." — Akadeemia, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6; Ain Kaalep. "Arvo Mägi — memuarist ja kroonik." — Akadeemia, 1997, nr 9</i>	<i>Vello Helk; Alur Reinans</i>	396
Editorial note. Summaries		408
Style Stalin. I.	<i>Boris Groys</i>	417

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702